ప్రౌఢ వ్యాకరణం - ఛందోలంకారాలు

ఎం.ఏ. తెలుగు, సెమిస్టర్ - III - నాల్గవ పేపరు

పాఠ్య రచయితలు

డా॥ అంబడిపూడి నాగభూషణం
ఎం.ఎ., పిహెచ్.డి
రీడర్
డా॥ కె.వి.ఎ. సంస్కృత కళాశాల,

ఆచార్య నేతి అనంతరామశాస్త్రి
ఎం.ఎ., పిహెచ్.డి
విశ్రాంత ఆచార్యులు,
ఆచార్య నాగార్జున విశ్వవిద్యాలయం

డా ॥ పుట్లాభట్ల వెంకటేశ్వర్లు,
ఎం.ఎ., పిహెచ్.డి
రీడర్,
డా॥ కె.వి.ఎ. సంస్కృత కళాశాల,
గుంటూరు.

డా॥ బి. జ్యోతి స్వరూపరాణి,
రీడర్, తెలుగు శాఖ, అధ్యక్షులు,
జె.యం.జె. కళాశాల, తెనాలి.

సంపాదకులు

ఆచార్య బేతవోలు రామబ్రహ్మం, ఎం.ఎ., పిహెచ్.డి
తెలుగు శాఖ,
పొట్టి శ్రీరాములు తెలుగు విశ్వవిద్యాలయం, హైదరాబాదు

డైరెక్టర్

డా. నాగరాజు బట్టు
యంహెచ్ఆర్ఎమ్., ఎంబిఎ., ఎల్ఎల్ఎమ్., ఎం.ఎ (సై) ఎం.ఎ (సో)., ఎం.ఇడి., ఎంఫిల్., పిహెచ్.డి
దూరవిద్యా కేంద్రం
ఆచార్య నాగార్జున విశ్వవిద్యాలయం, నాగార్జున నగర్ - 522 510
ఫోన్ నెం. 0863-2346208, 0863-2346222, 0863-2346259 (స్టడీ మెటీరియల్)
వెబ్‌సైట్: www.anucde.info, ఇమెయిల్: anucdedirector@gmail.com

ఎం.ఏ. తెలుగు – ప్రౌఢ వ్యాకరణం – ఛందోలంకారాలు

First Edition: 2023

No. of Copies :-

© Acharya Nagarjuna University

This book is exclusively prepared for the use of students of **M.A. TELUGU – PROUDA VYAKARANAM CHANDOLANKARALU,** 3rd Semester Centre for Distance Education, Acharya Nagarjuna University and this book is mean for limited circulation only

Published by

Dr.Nagaraju Battu

Director

Centre for Distance Education

Acharya Nagarjuna University

Nagarjuna Nagar-522510

Printed at

ముందుమాట

ఆచార్య నాగార్జున విశ్వవిద్యాలయం 1976లో స్థాపించినది మొదలు నేటి వరకు ప్రగతి పథంలో పయనిస్తూ వివిధ కోర్సులు, పరిశోధనలు అందిస్తూ 2016 నాటికి NAAC చే గ్రేడ్ 'A' ను సంపాదించుకొని దేశంలోనే ఒక ప్రముఖ విశ్వవిద్యాలయంగా గుర్తింపు సాధించుకొన్నదని తెలియజేయడానికి సంతోషిస్తున్నాను. ప్రస్తుతం గుంటూరు, ప్రకాశం జిల్లాలోని 447 అనుబంధ కళాశాలల విద్యార్థులకు డిప్లమో, డిగ్రీ, పీజి స్థాయి విద్యాబోధనను ఆచార్య నాగార్జున విశ్వవిద్యాలయం అందిస్తోంది.

ఆచార్య నాగార్జున విశ్వవిద్యాలయం ఉన్నత విద్యను అందరికీ అందించాలన్న లక్ష్యంతో 2003-04లో దూరవిద్యా కేంద్రాన్ని స్థాపించింది. పూర్తిస్థాయిలో కళాశాలకు వెళ్ళి విద్యనభ్యసించలేని వారికి, వ్యయభరితమైన ఫీజులు చెల్లించలేని వారికి, ఉన్నత విద్య చదవాలన్న కోరిక ఉన్న గృహిణులకు ఈ దూర విద్యాకేంద్రం ఎంతో ఉపయోగపడుతుంది. ఇప్పటికే డిగ్రీ స్థాయిలో బి.ఏ., బి.కాం., బి.ఎస్‌సి., పీజీ స్థాయిలో ఎం.ఏ., ఎం.కాం., ఎం.ఎస్‌సి., ఎం.సి.ఏ., ఎల్.ఎల్.ఎం., ఎం.బి.ఏ., కోర్సులను ప్రారంభించిన విశ్వవిద్యాలయం గత సంవత్సరం కొత్తగా జీవన నైపుణ్యాలు అనే సర్టిఫికేట్ కోర్సును కూడా ప్రారంభించింది.

ఈ దూర విద్యా విధానం ద్వారా విద్యనభ్యసించే విద్యార్థుల కొరకు రూపొందించే పాఠ్యాంశాలు సులభంగాను, సరళంగాను విద్యార్థి తనంతట తానుగా అర్థం చేసుకునేలా ఉండాలనే ఉద్దేశ్యంతో విశేష బోధనానుభవం కలిగి రచనా వ్యాసంగంలో అనుభవం గల అధ్యాపకులతో పాఠ్యాంశాలను వ్రాయించడం జరిగింది. వీరు ఎంతో నేర్పుతో, నైపుణ్యంతో నిర్ణీత సమయంలో పాఠ్యాంశాలను తయారుచేశారు. ఈ పాఠ్యాంశాలపై విద్యార్థినీ, విద్యార్థులు, ఉపాధ్యాయులు నిష్ణాతులైనవారు ఇచ్చే సలహాలు, సూచనలు, సహృదయంతో స్వీకరించబడతాయి. నిర్మాణాత్మకమైన సూచనలు గ్రహించి మున్ముందు మరింత నిర్దిష్టంగా అర్థమయ్యే రీతిలో ప్రచురణ చేయగలం. ఈ పాఠ్యాంశాల అవగాహన కోసం, అభివృద్ధి కోసం సంశయాల నివృత్తి కోసం వారాంతపు తరగతులు, కాంటాక్టు క్లాసులు ఏర్పాటు చేయడం జరిగింది.

దూరవిద్యా కేంద్రం ద్వారా విజ్ఞాన సముపార్జన చేస్తున్న విద్యార్థులు, ఉన్నత విద్యార్హతలు సంపాదించి జీవనయాత్ర సుగమం చేసుకోవడమే కాక చక్కటి ఉద్యోగావకాశాలు పొంది, ఉద్యోగాలలో ఉన్నత స్థాయికి చేరాలని, తద్వార దేశ పురోగతికి దోహదపడాలని కోరుకుంటున్నాను. రాబోయే సంవత్సరాలలో దూరవిద్యాకేంద్రం మరిన్ని కొత్త కోర్సులతో దిన దినాభివృద్ధి చెంది ప్రజలందరికీ అందుబాటులో ఉండాలని అకాంక్షిస్తున్నాను. ఈ ఆశయ సాధనకు సహకరిస్తున్న, సహకరించిన దూర విద్యాకేంద్రం డైరెక్టర్లకు, సంపాదకులకు, రచయితలకు, అకడమిక్ కోఆర్డినేటర్లకు, అకడమిక్ కౌన్సిలర్లకు మరియు అధ్యాపకేతర సిబ్బందికి నా అభినందనలు.

ప్రొఫెసర్. పి.రాజశేఖర్

ఉపకులపతి

ఆచార్య నాగార్జున విశ్వవిద్యాలయం

SYLLABUS

M.A.Telugu
Semester - III - Paper -IV

304TL21 - Prouda Vyakaranam-Chandolamkaralu
ప్రౌఢ వ్యాకరణం- ఛందోలంకారాలు

1. సంజ్ఞా పరిచ్ఛేదం

2. సంధి పరిచ్ఛేదం

3.ప్రాస భేదాలు-18

4. యతిభేదాలు-24

5. అలంకారాలు

<u>ఆధార గ్రంథాలు</u>

1. ప్రౌఢ వ్యాకరణం - బహుజనపల్లి సీతారామాచార్యులు

    A. ఘంటాపథ వ్యాఖ్య-వంతరాం రామకృష్ణ రావు

    B. సుబోధినీ వ్యాఖ్య- బులుసు వేంకట రమణయ్య

    C. తత్త్వబోధిని వ్యాఖ్య - శ్రీ భాష్యం వేంకట నృసింహాచార్యులు

2. ఛంద్రోదర్పణము- అనంతామాత్యుడు

    1. తత్త్వబోధిని వ్యాఖ్య- శ్రీ భాష్యం వెంకట నృసింహ, భాష్యకారాచార్యులు

    2. డా. చిర్రావూరి శ్రీరామశర్మ వ్యాఖ్య

    3. ఆంధ్ర చంద్రాలోకము- అక్కిరాజు ఉమాకాన్త విద్యాశేఖరులు

ప్రౌఢ వ్యాకరణం - ఛందోలంకారాలు

విషయసూచిక

1. సూత్రాలకు వివరణ (సంజ్ఞ, సంధి పరిచ్ఛేదాలు)	1.1 - 1.32
2. రూప వివరణం	2.1 - 2.22
3. తెలుగులో ఛందో గ్రంథాలు	3.1 - 3.19
4. ప్రాసభేద పరిశీలనము	4.1 - 4.12
5. యతి ప్రకరణము	5.1 - 5.19
6. అలంకారeTT\T	6.1 - 6.14

పాఠం - 1

ప్రౌఢవ్యాకరణం

సూత్రవివరణం - 1

1. సంజ్ఞాపరిచ్ఛేదం

1. ఒకచో హ్రస్వంబు దీర్ఘం బగు.

(సం. 3) 'నిర్దేశవిధానంబులం గారేఫప్రత్యయములు రానియెడల హ్రస్వమునకు దీర్ఘము వచ్చు నని యర్థము'. అని సూత్రం అర్థాన్ని సూత్రకర్తే వివరించాడు.

'నిర్దేశవిధానోచ్చారణంబులం దఱచుగ అవర్ణాదులు కారప్రత్యయాంతంబులును రవర్ణ మిఫ ప్రత్యయాంతంబు నగు' అనేసూత్రంచేత అ మొద లయినవర్ణాలకు 'కార' అనేప్రత్యయమూ 'ర' అనేవర్ణానికి 'ఇఫ' అనే ప్రత్యయమూ విధింపబడ్డాయి.దేనికి విధింపడుతుందో అది నిర్దేశం. (దానికి) ఏది విధింపబడుతుందో అది విధానం.

నిర్దేశమో లేదా విధానమో అయినవర్ణాలు హ్రస్వా లయితే వాటికి కార, ఇఫ అనేప్రత్యయాలు రానపుడు దీర్ఘం వస్తుం దని సూత్రానికి అర్థం.

లకారమునకు రేఫము వచ్చును. ఈవాక్యంలో 'ల' అనేవర్ణం నిర్దేశం. దానికి విధింపబడిన 'ర' అనేవర్ణం విధానం. నిర్దేశవిధాన – అనేసూత్రంచేత 'ల' వర్ణానికి కార ప్రత్యయ మై లకారము, 'ర' వర్ణానికి ఇఫ అనేప్రత్యయం వచ్చి రేఫము, అని అవుతుంది.

ప్రస్తుతసూత్రంసామర్థ్యంచేత కార, ఇఫ లు రాక, ల– ర అనేవర్ణాలకు దీర్ఘం వచ్చి ' లాకు రా వచ్చును' అని వ్యవహరించవచ్చును. 'అదంగ్వాదులడాకు–మొ.

'ఒకచో' అనేపదానికి 'నిర్దేశవిధానంబుల' అని సూత్రకర్త అర్థం చెప్పాడు. కాబట్టి ఉచ్చారణంలో దీర్ఘం రాదు. 'అ' కారము అనేఅర్థంలో 'ఆ' అనగూడదు.

'ఒకచో' అనేదళంచేత దీర్ఘం రావడం అరు దని గూడా గ్రహించాలి.కాబట్టి 'లకారమునకు రేఫ మగును' అనేవిధంగా కార– ఇఫలు వచ్చినప్రయోగాలే అధికంగా ఉంటాయి.

'ఒకచో' అనేదళంచేత ఈసూత్రంప్రకారం ఒకపక్షంలో కార, ఇఫ ప్రత్యయాలు రా వనీ, అపుడు దీర్ఘం వస్తుం దనీ, సూత్రకర్తవివరణంవల్ల తెలుస్తున్నది. కాబట్టి కార, ఇఫలు వచ్చినపుడు దీర్ఘం రాదు. 'లాకారమునకు ళాకారము వచ్చును' అనేవిధంగా ఉండదు.

'హ్రస్వంబు' అనడంచేత నిర్దేశవిధానవర్ణాలు దీర్ఘా లయితే వాటికి ఈకార్యం కలగదు. ఐకి ఔ వచ్చును.

(దీర్ఘంబు)'అగు' అనడంచేత దీర్ఘం రావడం నిత్యం. కాబట్టి 'ల కు ర వచ్చును' అని కార, ఇఫ లూ, దీర్ఘమూ ఏదీ రాకుండా ఉండడానికి వీలు లేదు.

నిర్దేశవిధానవర్ణాలు అనేకం అయితే కార, ఇఫ, దీర్ఘాలు ఏవీ రాకపోవడం గమనించవచ్చు. 'కచటతపలు పరుషంబులు, పరుషములకు గసడదవలు' మొ. ఇట 'కకారచకార– ఇత్యాదిగా, లేదా 'కాచాటాతా– ఇత్యాదిగా గాని ఉండదు.

'దీర్ఘ స్స్యా ద్వర్ణనిర్దేశే' అనేవికృతివివేకలక్షణం దీనికి మూలం.

2. దీర్ఘంబు దీర్ఘంబ. (సం.4)

'నిర్దేశనిధానవిషయము లైనవర్ణములు దీర్ఘము లయ్యె నేని యవి యట్లే యుండు నని యర్థము' అని సూత్రార్థాన్ని సూత్రకర్త పేర్కొన్నాడు.

నిర్దేశవిధానోచ్చారణంబులం దఱచుగ అవర్ణాదులు కారప్రత్యయాంతములును రవర్ణ మిఫ ప్రత్యయాంతము నగు' అనేసూత్రం అ మొద లయినవర్ణాలకు కార అనేప్రత్యయమూ, ర అనేవర్ణం ఒక్కదానికి మాత్రం 'ఇఫ' అనేప్రత్యయమూ విధించింది.

'ఒకచో హ్రస్వంబు దీర్ఘం బగు' అనేసూత్రవివరణాన్ని అనుసరించి ప్రస్తుతసూత్ర అర్థం ఇలా గ్రహించాలి.

నిర్దేశం లేదా విధానం, అయినవర్ణం దీర్ఘం అయితే, దానికి కార (ఇఫ) అనేప్రత్యయాలు రానిపక్షంలో ఆదీర్ఘాలు దీర్ఘాలుగా అలాగే ఉంటాయి. వాటికి ఏవిధ మయినమార్పు కూడా రాదు.

ఐకి ఔ వచ్చును. ఇందులో 'ఐ' అనేవర్ణం నిర్దేశం, 'ఔ' అనేవర్ణం విధానం.'నిర్దేశ విధాన – అనేసూత్రంచేత కారప్రత్యయం వస్తే 'ఐకారమునకు ఔకారము వచ్చును' అని వ్యవహరింపబడుతుంది.

ప్రస్తుతసూత్రంచేత కారప్రత్యయం రానిపక్షంలో ఇంక ఏమార్పూ రాక దీర్ఘం దీర్ఘంగానే ఉండి ఐకి ఔ వచ్చును.

'దీర్ఘంబు' అనేదళంచేత నిర్దేశవిధానవర్ణాలు హ్రస్వా లయితే యీసూత్రం దగ్గర ప్రసక్తి లేదు. 'ఒకచో హ్రస్వంబు దీర్ఘం బగు' అనేసూత్రంచేత దీర్ఘం వస్తుంది.

'దీర్ఘంబు– అ' అనేచోటిఅవధారణార్థకం (అ) చేత దీర్ఘానికి ఏమార్పూ రాదు.

'ఒకచో హ్రస్వంబు దీర్ఘం బగు' అనే సూత్రంచేతనే దీర్ఘానికి ఏమార్పూ లేకపోవడం సిద్ధిస్తున్నది. దీర్ఘానికి మార్పును చెప్పేలక్షణం వేరుగా లేదు. కాబట్టి దీర్ఘం దీర్ఘమే అని సూత్రించవలసిన అవసరం లేదు. అయితే దీర్ఘం మీద కార, (ఇఫ) ప్రత్యయాలు రానిస్థితిని సాధించడం ప్రయోజనం అనాలి. కాని నిర్దేశవిధానోచ్చారణంబుల అనేసూత్రంలోని తఱచుశబ్దంచేత ఉచ్చారణంలో మాత్రమే కాక నిర్దేశవిధానాల్లో గూడా కార, ఇఫలు రానిస్థితిని సాధించుకోవచ్చు. అపుడు ఈసూత్రం చెప్పడంవలన ప్రయోజనం ఏమీ లేదు అని చెప్పక తప్పదు.

3. ఒకానొకచో జకారం బుభయంబు నగు. (సం.5)

ఈసూత్రం అర్థాన్ని సూత్రకర్తే వివరించాడు. శ్లేషయందు జకార మొక్కటియ యొకయర్థమున దంత్యమును, వే ఱొకయర్థమున దాలవ్యము నయ్యెడు నని యర్థము.

తెలుగులో 'చజ'లు తాలవ్యమూ, దంత్యమూ అని రెండురకాలు. ఎక్కడిది తాలవ్యమో, ఎక్కడిది దంత్యమో చిన్నయసూరి పేర్కొన్నాడు. ఒకేచోట రెండూ కావడాన్ని ఈసూత్రం విశేషంగా చెప్తున్నది.

శ్లేషస్థలంలో అంటే అనేక మయినఅర్థాలు ఉన్నచోట ఉన్నజకారం ఒకటే ఒక అర్థంలో తాలవ్యమూ, మరొక అర్థంలో దంత్యమూ రెండూ అవుతుంది అని సూత్రార్థం.

ఉదా. 'పాండురాజయశ మెన్న వైతి'.

రామాయణార్థంలో 'పాండుర అజయశము' అని విభాగం. అజశబ్దం సంస్కృత(సమ)ం. సంస్కృతంలో దంత్యచజలు లేవు. ఉన్నవి తాలవ్యాలు మాత్రమే. అందుచేత 'అజ' అనేసంస్కృత(సమ)శబ్దంలోనిజకారం తాలవ్యం.

భారతార్థంలో 'పాండురాజ (యశ మెన్న వైతి)' అనేచోట రాజశబ్దంలోనిజకారం దంత్యం. ఇదికూడా సంస్కృత(సమ)మే. అయినా 'మఱియు రాజు శబ్దం బొక్కటి దంత్యయుక్తంబు గానంబడియెడి' అని చిన్నయసూరి సంస్కృతసమ మయినా రాజుశబ్దంలో మాత్రం జకారం దంత్యం అన్నాడు. వైకృతచంద్రిక, మొ. పూర్వవ్యాకరణాలు కూడా రాజు జకారం దంత్య మని చెప్పాయి.

కాగా 'పాండురాజయశము' అనేచోట ఉన్నజకారం భారతార్థంలో దంత్యమూ, రామాయణార్థంలో తాలవ్యమూ ఉభయం అయింది. కాబట్టి ఇది ఉభయ మని ప్రౌఢవ్యాకర్త అభిప్రాయం.

'రాజు' అనేవిధంగా ఉదంత మయినపుడే ఇక్కడి జకారం దంత్యం.రాజా, రాజవు ఇత్యాదిస్థలాల్లో జకారం తాలవ్యమె, అని సూరి అభిప్రాయంగా విమర్శకులు గుర్తించారు. 'రాజ' అన్నపుడు జకారం దంత్య మనడం భ్రాంతి అని చెప్పాడు అప్పకవి. కాగా ఈఉదాహరణంలో జకారం రెం డర్థాలలోనూ తాలవ్యం ఒక్కటి మాత్రమే అయింది. అందుచేత ఉభయం కావడానికి ఇది సరి యైన లక్ష్యం కాదు.

ధర్మరా జితరక్షమాపాల మొ. ఇక్కడ ఉదాహరింపవచ్చు. (ధర్మరాజు ఇతర –రాజులో జకారం దంత్యం. ధర్మరాజిత రక్ష – రాజిత లో జకారం తాలవ్యం.)

'ఒకానొకచో' అంటే శ్లేషలో మాత్రమె కాబట్టి రెం డర్థాలు లేనిచోట జకారం దంత్యమో, తాలవ్యమో ఏదో ఒకటే అవుతుంది. కాని ఉభయం కాదు. 'శ్లేషయందు' అనే సూత్రంలో చెప్తే స్పష్టంగా ఉండేది.

'జకారంబు' అనడంచేత 'చ' కారానికి ఇటువంటిఉభయస్థితి లే దని అర్థం. కాని 'పంచదార వెనుదీయగ' అనే విజయవిలాసప్రయోగంలో చకారం కూడా ఉభయం అయింది. పంచ–దార అయిదుగురిభార్య అనే అర్థంలో సంస్కృత మయిన 'పంచ' శబ్దంలో చకారం తాలవ్యం. చక్కెర అనే రెండవఅర్థంలో అచ్చతెలు గయిన 'పంచదార' శబ్దంలో (అకారంతో కూడిఉన్నది కాబట్టి) దంత్యం.

చకారం కూడా ఇలా ఉభయం అయినస్థితి ఉంది, కాబట్టి సూత్రంలో 'జకారంబు' అని జకారం ఒక్కదానినే చెప్పడం సరి గాదు.

'ఉభయంబును' అనేచోటిసముచ్చయంచేత ఇటువంటిస్థలాలు కవిప్రయోగాలలో అరుదుగా ఉన్నట్లు గ్రహించవచ్చు.

'ఉభయము' అంటే ఒకేసారి దంత్యతా, తాలవ్యతా రెండూ కలిసిన ఉచ్చారణం ఉంటుంది అని అర్థం. కాని ఒక్కొక్కఅర్థంలో దంత్యమో, తాలవ్యమో ఏదో ఒక్కటే అవుతున్నది కాని ఒకేసారి చజలు ఉభయం కావడం లేదు.

కాగా ఈలక్షణం లక్ష్యవిరుద్ధం అనక తప్పదు.

4. నకారం బసాధారణంబు ద్రుతంబు. (సం. 7)

సూత్రార్థాన్ని సూత్రకర్తే వివరించాడు ఇలా. 'ప్రత్యయాగమావ్యయాత్మక మై యుత్వవిశిష్ట మయిననకారంబు ద్రుతసంజ్ఞకం బని యర్థము. ఇది 'విభక్త్యాగమ చార్థో ను ర్ద్రుతః' అనే సూత్రాంధ్రవ్యాకరణసూత్రానికి అనువాదం.

'నకారంబు ద్రుతంబు' అనేబాలవ్యాకరణలక్షణం సాధారణంగా నకారానికి ద్రుతం అనేసంజ్ఞను చెప్పినట్లుగా తోస్తుంది. పరుషాదిసంజ్ఞలవలె ఈద్రుతసంజ్ఞ నకారానికి సాధారణంగా అంటే అన్నిచోట్లా చెల్లదు.

అసాధారణం అంటే కొన్ని విశేష మయినలక్షణాలు కలిగినపుడే నకారం ద్రుతం అవుతుంది. ఆవిశేషలక్షణాలు ఇవి. 1. నకారం ఉత్వంతో కూడిఉండాలి. అంటే 'ను' అనేది ద్రుతం. 2. ఆ ను వర్ణం ప్రత్యయమో లేక ఆగమమో లేక అవ్యయమో ఈమూడింట్లో ఏదో ఒకటి కావాలి. అపుడే నకారం ద్రుతసంజ్ఞను పొందుతుంది.

1. ప్రత్యయనువర్ణం – తాను, నేను. ఇక్కడ 'ను' వర్ణం ప్రథమావిభక్తి ప్రత్యయం.

ధనమును – ద్వితీయావిభక్తి. నామవిభక్తి.

చదువుచున్నాను – ఇక్కడ 'ను' ఉత్తమపురుషైకవచనం. క్రియావిభక్తి.

2. ఆగమనువర్ణం – నాచేతను మొ. ఈ నువర్ణం 'తృతీయాదులకు నుగాగమం బగు' అని ఆగమంగా వచ్చింది. కాబట్టి ఆగమం.

3. అవ్యయనువర్ణం – అన్నయును, తమ్ముడును. సముచ్చయం మొద లయిన అర్థవిశేషాలను తెలియజేసే 'ను' అనేది అవ్యయ మయిన ప్రత్యేకపదం. అదీ ద్రుతమే.

వలెను, పోలెను మొ. అవ్యయాలలోని 'ను' వర్ణం ప్రత్యేకంగా అవ్యయం కాదు. ఇది ప్రత్యయం కానీ, ఆగమం కానీ కూడా కాదు. అవ్యయ అవయవం. వలె మొద లయిన అవ్యయాలలో చివరి ను వర్ణం ద్రుతం.

ద్రుత మయిన ఈనువర్ణం ఇకారాదులపై ఉండి 'ని' అని మారినా, లేదా ను,ని లలో అచ్చు లోపించి నకారపుపొల్లుగా (న్) ఉన్నా 'ఏకదేశవికృత మనన్యవత్' అనేన్యాయా న్ననుసరించి ద్రుతమే అవుతుంది. హరిని, పైన్. మొ.

అదియును(న్) కాక మొద లయినస్థలాల్లో 'కొన్నియెడల ద్రుతంబుమీద నకారంబు గానంబడియెడి' అనేసూత్రంచేత పొల్లనకారమే వస్తుంది. ఇది నువర్ణవికారం కాదు. అయినా ద్రుతమే. అదియునున్గాక.

'ద్రుత మనగా నొల్లనియెడ మఱిగిపోవునది' అని సూత్రకర్త ఈసంజ్ఞకు అర్థం చెప్పాడు. ఇది అవ్యాప్త్యాది దోషరహితం అనలేం. ద్రుతం లోపింపవచ్చు.

'అవసానంబునందు ద్రుతస్వరంబున కేని ద్రుతంబున కేని లోపంబు బహుళంబుగా నగు' అనేసూత్రంచేత ద్రుతంలో అచ్చు లోపింపవచ్చు. వచ్చెన్, హరిన్. ద్రుతమే లోపింపవచ్చు. వచ్చె హరి.ఆసూత్రంలోనిబహుళపదంచేత ఉన్నాను మొద లయినచోట్ల లోపం రాదు. ఉన్నాన్, ఉన్నా ఇత్యాదిగా కవిప్రయోగాలు కనబడవు.

'నకారంబు' అనడంచేత ప్రత్యయాదు లయినా నకారం కానిదానికి ద్రుతసంజ్ఞ లేదు. రామునకు – హరికి. మొ.

'అసాధారణంబు' అనడంచేత ప్రత్యయాదిలక్షణాలు లేని సాధారణ మయిన నకారానికి ద్రుతసంజ్ఞ ఉండదు. చేను, మి న్నడు మొ.

5. అకప్రత్యయాంతావ్యయంబు కళయ.

(సం. 8)

సూత్రార్థాన్ని సూత్రకర్తే ఇలా వివరించాడు. 'వ్యతిరేకార్థక భూతకాలికాసమాపక క్రియ ద్రుతప్రకృతికము కా దని యర్థము'.

లింగ, విభక్తి, వచనాలు లేనిపదం అవ్యయం. 'కజి వ్యతిరేకక్త్వార్థంబునం దగు' ఇత్యాదిగా వ్యతిరేకక్త్వార్థంలో విధింపబడిన 'క' అనేప్రత్యయమూ, దానికి ముందుగా ధాతువు చివర వచ్చే 'అ'త్వమూ కలిపి 'అక' ప్రత్యయంగా వ్యాకర్త పేర్కొంటున్నాడు. అక ప్రత్యయం చివర కలిగిన అవ్యయం, అక ప్రత్యయాంతావ్యయం. ద్రుతాంతము లయినపదములు ద్రుతప్రకృతికములు, కాగా ద్రుతప్రకృతులు కానిశబ్దంబులు కళ లనం బడును.

'అక' అనేప్రత్యయం చివర కలిగిఉన్న వ్యతిరేకక్త్వార్థక మయిన అవ్యయం కళ మాత్రమే అవుతుం దని సూత్రార్థం. ఎప్పుడూ ద్రుతప్రకృతికం కా దని తాత్పర్యం.

వైకృతచంద్రిక, తెలుగువ్యాకరణం మొద లైన పూర్వవ్యాకరణగ్రంథాల్లో ఇటువంటివి వైకల్పికద్రుతప్రకృతికాలుగా పేర్కొనబడ్డాయి. కొట్టక, తిట్టక అనే (అ) కప్రత్యయాంతాలను కళలలో ఉదాహరించి చిన్నయసూరి ఇవి ద్రుతప్రకృతికాలు కా వనీ, కళ లవుతా యనీ చెప్పాడు. దాన్నే యీసూత్రం ఇంకా వివరంగా చెప్తున్నది.

ఉదా. కా దన కిట్టి. అనక (అను – అక) అనేది అనుధాతువుయొక్క అకప్రత్య యాంతరూపం. ఇది ద్రుతప్రకృతిక మైతే 'ఇకాదులకు దప్పు – అని సంధి రాదు. కాబట్టి 'అనక నిట్టి' అని కావాలి. 'అన కిట్టి' అని సంధి జరగడాన్నిబట్టి 'అక' కళే. అత్తునకు సంధిగా 'చూడ కుండెను' అని ఉదాహరించి సూరి ఈవిషయాన్నే చెప్పాడు.

తొరంగ నీక తొలగ, లేక తగ. ఇక్కడ ఈక (ఇచ్చు– క) లేక (కలుగు – క) అనేవి అకప్రత్యయాంతాలు. పరుషం పరంగా ఉండగా ద్రుతకార్యాలు లేకపోవడాన్ని బట్టి (ఈకఁ దొలగ, లేకఁ దగ) వీటికి చివర ద్రుతం లేదు.పరుషం పర

మైనపుడు వ్యస్తతలో ద్రుతానికి లోపం రాదు. కాబట్టి సహజంగానే చివర ద్రుతం లే దని గ్రహించాలి. ద్రుతాంతాలు కావు, కాబట్టి ద్రుతప్రకృతికాలు కావు. కాబట్టి యివి కళలు.

అచ్చు పరంగా ఉండగా సంధి, పరుషం పరంగా ఉన్నపుడు ద్రుతకార్యాలు రాకపోవడాన్నిబట్టి అక ప్రత్యయాంతం కళ మాత్రమే అవుతుం దని గ్రహించాలి.

'ఆధారము లేకను' అనే నన్నయప్రయోగంలో 'లేక' అనేఅకప్రత్యయాంత కళాపదంమీద అర్థవిశేషంలో 'ను' అనే మరో అవ్యయపదం చేరి లేకను అని ద్రుతాంత మయింది. రాముడు(ను) అన్న(యును) మొ. వానివలె లేక(ను) కళే.

'అక ప్రత్యయాంత' అనడంచేత చూచుచున్, చూచినన్, మొ. ఇతరప్రత్య యాంతాలకు ఇట ప్రసక్తి లేదు. అవి ద్రుతప్రకృతికాలు కావచ్చు.

'అవ్యయంబులు' అనడంచేత అకప్రత్యయాంతాలే అయినా అవ్యయాలు కాని గీఱకము, మాఱకము మొ. వాని కిట ప్రసక్తి లేదు.

'కళయ' (కళ – అ) అనుచోటిఅవధారణార్థకంచేత ఇవి ఎప్పుడూ (వైకల్పికంగా కూడా) ద్రుతప్రకృతికాలు కా వని అర్థం.

బాలవ్యాకరణం ఈవిషయం చెప్పిఉండడంచేత ప్రస్తుతలక్షణం చెప్పకుంటే భాషకు అనర్థం లేదు. సిద్ధార్థానువాద మైన ఈలక్షణం స్పష్టత కనుకోవాలి.

6. కారము క్షారశబ్దభవము. (సం. 10)

తెలుగులో ఉన్న కారము అనేశబ్దం సంస్కృతంలోని 'క్షార' అనేశబ్దంనుంచి పుట్టిం దనీ, కాబట్టి (సంస్కృతభవం) తద్భవం అనీ సూత్రానికి అర్థం.

చిన్నయసూరి 'సంస్కృతప్రాకృతతుల్యం బగుభాష తత్సమంబు' అని సూత్రించి కటుః (సం) కారో (ప్రా) కారము అని ఉదాహరించాడు. అంటే తెలుగులోని కారము అనేశబ్దం ప్రాకృతంలోని కారో అనేశబ్దంనుంచి (ప్రాకృత)సమంగా వచ్చిం దనీ, కాబట్టి యిది తత్సమ మనీ చిన్నయసూరిమతం.

సూరిమతం – తత్సమం – కారో అనే ప్రాకృతశబ్దంనుంచి యిది తెలుగులోకి వచ్చింది.

ప్రౌఢమతం – తద్భవం – క్షార అనే సంస్కృతశబ్దం నుంచి పుట్టింది.

క్షారశబ్దంనుండి పుట్టిం దనడానికి వ్యాకర్త కారణాలు ఇలా చెప్తున్నాడు.

కార అనేతెలుగుశబ్దానికి 'క్షార' అనేరసంస్కృతశబ్దంతో రూపసామ్యం ఉన్నది. కటుశబ్దంతో పోలిక లేకపోవడంవల్ల కారము కటుశబ్దభవం అనడం కుదరదు. కాబట్టి మూలరూపాన్ని ప్రాకృతంనుండి గ్రహించవలసివచ్చింది సూరికి.

క్షార – కార శబ్దాలకు అర్థంలో కూడా సామ్యం ఉంది. 'క్షారలవణవర్జనం చ' అనే ఆపస్తంబసూత్రంలో లవణం వేరుగా చెప్పడంవల్ల ఇక్కడ క్షారం అంటే కారం అని అర్థం. కాబట్టి కారము అనేదానికి మూలసంస్కృతశబ్దం 'క్షార' అని చూపాలి. సూరి కటుశబ్దం చూపడం సరి కాదు.

శబ్ద-అర్థాలు రెండూ సరిపోవడంచేత కారము క్షారశబ్దభవం, తద్భవం అని ప్రౌఢవ్యాకర్త నిర్ణయం.

కాని క్షారశబ్దానికి అర్థం కారం కా దనీ, కొన్ని రకా లయిన పప్పుదినుసు లనీ వ్యాఖ్యాతలు చెప్పారు. ముఖ్యంగా లోక(కావ్య)వ్యవహారంలో క్షారశబ్దం కటుశబ్దానికి పర్యాయంగా లేదు. తత్సమ, తద్భవాలు లోకవ్యవహారంలో ఉన్నశబ్దాలనుంచి ఏర్పడతాయి గానీ, నిఘంటువుల్లోనో మ రేమారుమూలగ్రంథాలలోనిశబ్దాలనుంచో ఏర్పడవు.

రూపం, అర్థం రెండింటితో సామ్యంతో 'కారో' అనేప్రాకృతశబ్దంనుంచి తత్సమంగా కారము వచ్చిం దనే సూరిమతమే యుక్తం. తత్సమం అయినా ప్రాకృతసమం కాబట్టి కారము ఆచ్ఛికమే.

7. కోటపేఁటలు వైకృతములు. (సం. 11)

వైకృతం అంటే ఇక్కడ తద్భవం (సంస్కృతభవం) అని గ్రహించాలి. తెలుగులోని కోట, పేఁట అనేశబ్దాలు సంస్కృతంనుంచి వచ్చిన వనీ, తద్భవా లనీ సూత్రానికి అర్థం.

చిన్నయసూరి 'త్రిలింగదేశవ్యవహారసిద్ధం బగుభాష దేశ్యంబు' అని సూత్రించి ఉదాహరణల్లో కోట, పేట అని చూపాడు. కాబట్టి కోట, పేటలు దేశ్యా లని సూరిమతం. అవి దేశ్యాలు కా వనీ, సంస్కృతభవా లనీ, ప్రౌఢవ్యాకరణం సవరిస్తున్నది.

'కోట్టారఘట్ట హట్టా శ్చ' అనే అమరత్రిలింగశేషనిఘంటువాక్యాన్ని అనుసరించి సంస్కృతంలో కోట్ట అనేశబ్దం ఉన్నట్లు తెలుస్తున్నది. 'కోట్ట' అనే ఆసంస్కృతశబ్దంనుంచి తద్భవంగా తెలుగులో 'కోట' అనేశబ్దం పుట్టింది. ఇది స్త్రీసమం. కోట, కోటలు మొ.

కోట్ట అనేశబ్దంతోపాటే సంస్కృతంలో 'కోట' అనేశబ్దం కూడా ఉంది. దానినుంచి అయినా తెలుగు 'కోట' తద్భవంగానే ఏర్పడుతుంది. ఇది సంస్కృత'కోట'తో తుల్యంగా ఉన్న దని తత్సమం అనుకోగూడదు. సంస్కృతంలోని 'కుండ' శబ్దంనుంచి తుల్యరూపంతో తెలుగులో 'కుండ' అనేది తద్భవంగా ఏర్పడినట్లు సంస్కృతం కోట నుంచి ఏర్పడే తెలుగు కోట కూడా రూపం సమ మయినా తద్భవమే అవుతుంది.

కోట్టనుంచి వచ్చినా, కోటనుంచి వచ్చినా తెలుగు కోట సంస్కృతభవం. తద్భవం.

'పింఠా విటజనాశ్రయః' అనేఅమరపదపారిజాతాన్నిబట్టి సంస్కృతంలో పింఠా శబ్దం ఉంది. దానినుంచి తెలుగులో 'పేఁట' అనేపదం తద్భవంగా ఏర్పడింది. సంస్కృతంలో పింఠ అంటే విటు లుండేచోటు. పేఁట అంటే తెలుగులో సామాన్యంగా జనావాసం. తద్భవాలలో ఇలా మూలప్రకృతి అర్థం మారడంలో విశేషం లేదు. కాబట్టి అర్థంలో కొంచెం తేడా ఉన్నా పేఁట – పింఠా శబ్దభవమే.

సూరి దేశ్యంగా చూపిన 'పేట' శబ్దంలో అరసున్న లేదు. హారం మొ. వాటిలో వరుస అని దాని కర్థం. మూడుపేటలగొలుసు, ముప్పేటత్రాడు మొ. ప్రౌఢవ్యాకరణం తద్భవంగా చూపిన పేఁటలో అరసున్న ఉన్నది. కాబట్టి ఈశబ్దం వేరు.

కోట్ట(కోట), పింఠా శబ్దాలు లోకవ్యవహారంలో ప్రచురంగా ఉండిఉంటే వాటినుంచి తెలుగులో తద్భవాలుగా కోట, పేఁటలు ఏర్పడవచ్చు. కాని అటువంటిస్థితి కనబడటం లేదు.

8. ప్రాణగొడ్డ మగ్రామ్యంబు నాఁ దగు. (సం. 12.)

'లక్షణవిరుద్ధం బగుభాష గ్రామ్యంబు' అగ్రామ్యం అంటే గ్రామ్యం కానిది. వ్యాకరణానికి విరుద్ధం కానిది. అంటే లక్షణబద్ధ మైనది. 'ప్రాణగొడ్డము' అనేశబ్దం లక్షణ విరుద్ధం కాదు. సాధుపదమే. కావ్యాలలో ప్రయోగింపదగినదే.

ప్రాణ అనేకేవలసంస్కృతశబ్దానికి గొడ్డము అనేవికృతిపదంతో సమాసం చేయడంవల్ల 'ప్రాణగొడ్డము' ఏర్పడింది. ఇది 'కేవలసంస్కృతశబ్దము వికృతిశబ్దముతోడ సమసింపదు' అనే లక్షణానికి విరుద్ధం. కాబట్టి గ్రామ్యం. తిక్కన ప్రయోగించడంచేత 'ఆర్యవ్యవహారంబుల దృష్టంబు గ్రాహ్యంబు' అనే లక్షణంప్రకారం గ్రామ్య మయినా గ్రహింపదగినదే అని చిన్నయసూరిమతం.

'ప్రాణగొడ్డము' అనేసమాసం గ్రామ్యం అనేసూరిమతాన్ని సవరిస్తూ ప్రౌఢవ్యాకరణం అది గ్రామ్యం కా దని ఇలా పేర్కొంటున్నది.

ప్రాణకుట్టక అనేసంస్కృతసమాసపదంనుండి ప్రాణగొడ్డము అనేది తద్భవంగా ఏర్పడింది. 'హంసపదము – అంచపదము, హంసయాన – అంచయాన. అనేవిధంగా సంస్కృతసమాసం మొత్తం తెలుగులో తద్భవంగా ఏర్పడటం ఉన్నది. అలాగే ప్రాణకుట్టక నుండి ప్రాణగొడ్డ పుట్టింది. యోగపాదుకా – యోగవాగె, నాగస్వరః – నాగసరము మొ. విధంగా సంస్కృతసమాసం తద్భవ మయ్యేటప్పుడు ఉత్తరపదం మాత్రమే వర్ణవికారాలు పొంది, పూర్వపదం ఏమార్పూ లేకుండా తెలుగులోకి రావడం ఉంది. హంసయాన అంచయాన అన్నచోట పూర్వపదం మార్పులు పొందింది, ఉత్తరపదంలో మార్పు రాలేదు.

ఇలా ప్రాణగొడ్డం అనేది మొత్తం తద్భవంగా ఏర్పడింది కాబట్టి ప్రాణ అనేసంస్కృతశబ్దానికీ గొడ్డం అనేవికృతిపదానికీ తెలుగులో సమాసం చేయడం అనేప్రక్రియ లేదు. అందుచేత లక్షణంతో విరోధం లేదు. కాబట్టి గ్రామ్యం కాదు. అగ్రామ్యం.

ఈప్రౌఢవ్యాకర్తమతం యుక్తంగానే తోస్తున్నది. 'గొడ్డము' అనేపదం విడిగా తెలుగులో కనబడదు. కాబట్టి తెలుగులో సమాసం చేయడం సాధ్యం కూడా కాదు.

'ప్రాణగొడ్డ మగ్రామ్యంబు' అంటే చాలు. 'ప్రాణగొడ్డము ప్రాణకుట్టకశబ్దభవము' అంటే ఇంకా యుక్తం.

9. కపిలశబ్దభవము కవిలశబ్దం బొండు గానంబడెడి.
(సం. 13)

కపిల అనే సంస్కృతశబ్దంనుంచి పుట్టినదిగా, అంటే తద్భవం(సంస్కృతభవం)గా తెలుగులో 'కవిల' అనేశబ్దం ఒకటి కనబడుతున్న దని సూత్రాని కర్థం.

కపిల అనే కేవలసంస్కృతశబ్దానికి గడ్డము, జడలు, కన్నులు, అనేవికృతిశబ్దాలతో సమాసం చేయగా కపిలగడ్డము, కపిలజడలు, కపిలకన్నులు అనేరూపాలు ఏర్పడతాయి. కాని కేవల సంస్కృతశబ్దానికి వికృతిశబ్దంతో సమాసం వ్యాకరణం తిరస్కరించింది. కాబట్టి ఈసమాసాలు లక్షణవిరుద్ధా లై గ్రామ్యా లయినాయి. కాని నన్నయ ప్రయోగించడంవల్ల 'ఆర్యవ్యవహారంబుల దృష్టంబు గ్రాహ్యంబు' అనేసూత్రంప్రకారం గ్రామ్యా లయినా గ్రహింపదగినవే అని సూరిమతం.

ఇక్కడ 'కపిల' అనేసంస్కృతశబ్దమే లేదు, కవిలగడ్డము ఇత్యాదిగా ఇక్కడ ఉన్నది కవిల అనేతద్భవశబ్దమే. రెండువికృతిశబ్దాలకు చేసినయీఆచ్ఛికసమాసాలు లక్షణబద్ధ మయినవే కావడంచేత నన్నయ ప్రయోగించినవి అసలు గ్రామ్యాలే కావు. అని ప్రౌఢవ్యాకరణం సూరిఅభిప్రాయాన్ని సవరిస్తున్నది.

ఇక్కడ నన్నయప్రయోగంలో 'అవసర – పద్యంలో వకారం ప్రాస. కవిలగడ్డము అనేప్రౌఢవ్యాకర్త పాఠం ప్రకారం 'వ' కారప్రాస సరిపోతుంది. సూరి చూపిన 'కపిల'గడ్డము అనేపాఠం ప్రకారం 'ప-వ' ప్రాస అవుతుంది. ప-వ ప్రాసను లాక్షణికులు అంగీకరించలేదు.

ప్రౌఢవ్యాకర్త పాఠంలో గ్రామ్యత్వదోషమే కాక, ప్రాసవిరోధరూప మయినమరోదోషం గూడా తొలగిపోతున్నది. కాబట్టి అది గ్రహింపదగినది.

కాని ప్రౌఢవ్యాకర్త చెప్పిన 'కవిల' అనేతద్భవశబ్దం ఇక్కడ తప్ప మ రెక్కడా కనబడడం లేదు.వేరే సమాసంలో గానీ, ప్రత్యేకంగా కానీ, కవిల అనేశబ్దం ప్రయోగింపబడినజాడ లేదు. కాగా ఈప్రయోగంకోసమే కవిలశబ్దాన్ని అంగీకరించి గడ్డము, జడలు, కన్నులు అనేశబ్దాలతో మాత్రమే సమాసం జరిగి ప్రయోగింపబడుతుం దని చెప్పాలి. ఈసమన్వయం యుక్తమా?

కపిలగడ్డము అనేసూరిపాఠమే వ్రాతప్రతుల్లో పెక్కింటిలో ఉన్నది. (అక్కడ మూడోపాదంలోనూ 'తపసి' అని ప్రాసగా 'ప' కారమే ఉంది.) కపిలశబ్దం ప్రసిద్ధమే. కానీ గ్రామ్యం కావడం, ప,వ ప్రాస కావడం అనేరెండు ఇబ్బందులు ఆపక్షంలో ఉన్నాయి.

'ఒందు గానంబడెడి' అనేమాట తద్భవ మయిన కవిల శబ్దం ఉనికివిషయంలో ప్రౌఢవ్యాకర్తకు కూడా నిశ్చయం లే దని సూచిస్తున్నది.

ఏ మయినా ఈప్రయోగస్వరూపం గూర్చి ఇంకా నిశితంగా పరిశీలించి నిర్ణయించాలి.

10. గ్రామ్యంబు తత్తజ్జాతివర్ణనంబునం బ్రయోగార్హం బగు.

(సం.14)

'లక్షణవిరుద్ధం బగుభాష గ్రామ్యంబు' వ్యాకరణానికి విరుద్ధ మయిన ఈగ్రామ్యం ప్రయోగించడానికి తగ దనీ, కావ్యాలలో ప్రయోగింపరా దనీ చిన్నయసూరి స్పష్టం చేశాడు.

లక్షణవిరుద్ధ మయినా గ్రామ్యభాష ఆయాజాతులవర్ణనంలో కావ్యంలో ప్రయోగించడానికి తగినదే అని యీసూత్రం చెప్తున్నది. 'గ్రామ్యం తత్తద్విధౌ సాధు' అనే అధర్వణుడిలక్షణం దీనికి మూలం.

త త్తజ్జాతు లంటే గ్రామ్యభాష ఉపయోగించడానికి తగినగ్రామ్యజనులు మొ. జాతులు అని గ్రహించాలి. వర్ణనం అంటే ఆయాజాతిమనుషుల సంభాషణావర్ణనం అని అర్థం. తత్తజ్జాతిపాత్రలస్వరూపాదులను వర్ణించేటప్పుడు అవి కవివచనా లయితే, అక్కడ గ్రామ్యం ఉపయోగించడం కుదరదు. ఆపాత్రలు సంభాషించేటప్పుడే గ్రామ్యం పాత్రోచితం అవుతుంది.

ఉదా. మొక్కేము సామి, సూసినా మేలు బాగెము సేసినాము.

ఇవి ఎఱుకలమాటలు, కాబట్టి ఆపాత్రలకు తగినట్లుగా గ్రామ్యం ప్రయోగింప బడింది. ఇటువంటిసందర్భాలలో 'మ్రొక్కెదము, ఇతని జూచినమేలు భాగ్యము సేసినారము' అనేవిధంగా లక్షణబద్ధ మయినభాష ప్రయోగిస్తే అది ఆపాత్రకు తగినవిధంగా ఉండదు. ఎఱుకలు ఇటువంటి ప్రామాణికభాష మాట్లాడడం లోకవిరుద్ధం కదా.

ఈవిధ మయినపాత్రోచితభాష యక్షగానాదికృతులలో గమనింపవచ్చు. పూర్వకావ్యాలలో పాత్రోచితంగానే అయినా గ్రామ్యప్రయోగం వెదికి పట్టుకోవలసిందే.

ప్రౌఢవ్యాకర్త ఉద్ధరించినపైస్థలాల్లోనూ నేడు లక్షణబద్ధ మయినపదప్రయోగమే కనబడుతున్నది.

లక్షణయుక్తమె అయినా లక్ష్యాలు ఎంతవఱకు సహకరిస్తాయో పరిశోధించాలి.

'గ్రామ్యంబు' అనడంచేత తత్సమ, తద్భవ, దేశ్యాలు(లక్షణబద్ధాలు) ప్రయోగించడంలో భాధ లేదు.(అసలు గ్రామ్యాలు కూడా లక్షణానికి విరుద్ధంగా ఉండే తత్సమ,తద్భవ,దేశ్యాలే అవుతాయి.)

'తత్తజ్జాతివర్ణనంబున' అనడంచేత ఉత్తమజాతిపాత్రలసంభాషణలలో గ్రామ్యప్రయోగం కుదరదు.

11.ఒకానొకచో ననుకరణవిరహితంబుగ సంస్కృతవాక్యంబు గానంబడియెడి.
(సం.15)

ఇతరులు పలికిన మాటలను, ధ్వనులను, వారు పలికినవిధంగా యథాతథంగా స్వీకరించి చెప్పడం అనుకరణం.

'న పదా న్యవ్యయ సుప్తిఙ్ క్త్వా తుమునామ్' అనేసూత్రంతో ఆంధ్రశబ్దచింతామణి సంస్కృతపదాలను తెలుగుతో కలిపి ప్రయోగింపరాదు అని చెప్పింది. తర్వాత 'అనుకృతే కస్తి వాక్యం తు' అనేసూత్రంతో అనుకరణంలో మాత్రం సంస్కృతవాక్యం తెలుగులో కలిపి ప్రయోగించుకోవచ్చు నన్నది. కాగా అనుకరణం లేకుండా సంస్కృతవాక్యాన్ని (పదాన్ని) తెలుగులో ప్రయోగింపరాదు అని చింతామణి నిర్ణయించింది.

'వి నానుకరణం కేచి దాద్యశబ్దం ప్రయుంజతే' అని వికృతివివేకం అనుకరణం లేకుండా కూడా సంస్కృతవాక్యం, పదం, తెలుగులో ప్రయోగింపబడడాన్ని ప్రస్తావించింది. ప్రస్తుతలక్షణం ఆఅంశాన్నే అనువదిస్తున్నది.

అనుకరణం లేకుండా సంస్కృతవాక్యం అరుదుగా ప్రయోగింపబడుతున్న దని సూత్రానికి అర్థం.

'అంటితి నమ శ్శివాయ పాపాత్మురాలి' అంటితి పాపాత్మురాలి అనేతెలుగువాక్యం మధ్యలో 'నమ శ్శివాయ' అనే సంస్కృతవాక్యం అనుకరణం లేకుండానే ప్రయోగింపబడింది. ఇలాగే 'యాగంబు లట 'నమో విశ్వసృజే' విన మింతకు' మొ.

ఇది లక్షణానికి తగినలక్ష్యం కాదు. ఇక్కడ అనుకరణం ఉండా లన్నా సంస్కృతవాక్యం తర్వాత అనుకరణం ఉండే అవకాశమే లేదు.

ఇక్కడ సంస్కృతవాక్యం మాత్రమే అనుకరింపబడడం లేదు. 'అంటితి నమ శ్శివాయ పాపాత్మురాలి' అనేది మొత్తం పాత్ర పలికినమాట. కాగా అనుకరణం ఆచివర ఉండాలి. అనుకృత మయ్యేవాక్యం పూర్తి కాకుండానే అనుకరణం ఎలా అవుతుంది. 'కిం త త్తనె' అనేస్థలంలో 'కిం అనె తత్' అని ఉంటుందా.

ప్రౌఢవ్యాకర్త చూపినరీతి ఉదాహరణస్థలాల్లో సంస్కృతవాక్యంవరకే అనుకరణం ఉండడం అసంభవం. కాబట్టి పైలక్షణానికి తగినలక్ష్యం మరొకటి వెదుక్కోవలసిందే.

'ఒకానొకచో' అనడంచేత అనుకరణం లేనిసంస్కృతవాక్యప్రయోగం అరుదు.

'అనుకరణవిరహితంబుగ' అనడంచేత అనుకరణసహిత మయినప్రయోగం సాధారణమూ, ధారాళమే.

'సంస్కృతవాక్యంబు' అనడంచేత తెలుగువాక్యం ప్రయోగించుకోవడంలో బాధ లేదు.

'కానంబడియెడి' అనడంచేత కవిప్రయోగాల్లో ఉన్నస్థలాలు మాత్రమే స్వీకరించాలి.కాని స్వతంత్రంగా సంస్కృతాంధ్రాలు కలిపి ప్రయోగింపరాదు.

ఈసూత్రం చెప్పకపోతే భాషకు నష్ట మే మయినా ఉన్న దేమో ఆలోచించాలి. అటువంటి లక్ష్యం మృగ్యం.

2. సంధిపరిచ్ఛేదం

1. ఇప్రత్యయాంతావ్యయంబునకు సంధియు జూపట్టెడి. (సంధి. 2)

అవ్యయం అంటే లింగం, విభక్తి, వచనం లేనిది. అంటే వాటికి సంబంధించిన మార్పులు లేనిది. 'సమానాశ్రయంబులం బూర్వకాలంబునం దివర్ణకం బగు' అనే సూత్రంచేత విధింపబడిన 'ఇ' అనేప్రత్యయం ఇక్కడ గ్రహింపబడుతుంది. దానినే క్త్వార్థం అంటారు.'క్త్వార్థం బైనయిత్తునకు సంధి లేదు' అని చిన్నయసూరి ఈ ఇ ప్రత్యయానికి సంధిని నిషేధించాడు.'క్త్వార్థేతో న భవేత్ సదా' అని అంతకు ముందు అథర్వణుడు కూడా సంధిని నిషేధించి ఉన్నాడు.ఇలా పూర్వవ్యాకరణాలచేత క్త్వార్థక మయిన ఇ కారానికి సంధి రాక పోతుండగా ప్రౌఢవ్యాకర్త ప్రస్తుతసూత్రంచేత సంధిని పేర్కొంటున్నాడు.

క్త్వార్థక మయిన ఇ కారానికి ప్రామాణికకవిప్రయోగాలలో అచ్చు పర మవుతుండగా సంధి కనబడుతున్న దని సూత్రానికి అర్థం.

అంది – ఇమ్ము. ఇక్కడ 'అందు' అనేధాతువుపై క్త్వార్థంలో ఇ ప్రత్యయం వచ్చి (అందు–ఇ) అంది అని అయింది. ఇది ఇ ప్రత్యయాంతావ్యయం. 'క్త్వార్థం బైనఇత్తునకు' అనే నిషేధంవల్ల సంధి రాకపోతుండగా ప్రస్తుతసూత్రంచేత సంధి వచ్చి 'అందిమ్ము' అని అయింది.

'ఇప్రత్యయాంత' అనడంచేత ఇతరప్రత్యయాంతానికి ఈకార్యం లేదు. వచ్చినన్ – అతడు. వచ్చిన నతడు.

'అవ్యయంబునకు' అనడంచేత ఇ ప్రత్యయాంతం అవ్యయం కాకపోతే ఈసూత్రంచేత సంధి రాదు. ఓయారి యది, జాల రడిగెను. మొ.

'ఇప్రత్యయాంతావ్యయంబునకు' అని వివరించినా సంధి ఈఅవ్యయం చివరి ఇత్వానికే.కాబట్టి 'క్త్వార్థం బైనయిత్తునకు సంధియు జూపట్టెడి' నని చెప్తే సూటిగా ఉండేది.

'సంధియును' అనేచోటిసముచ్చయంచేత సంధి రాకపోవటమే తఱుచు. సంధి జరగడం అరు దని అర్థం. క్త్వార్థం బయినయిత్తుకు సంధి అయినప్రయోగాలు భాషలో చాల విరళంగా ఉంటా యన్నమాట. వెఱచి యిట్లు మొ. రీతి సంధి రాకపోవడం ప్రచురం.

'చూపట్టెడి' అనడంచేత కవిప్రయోగాలలో చూపట్టినస్థలాల్లో మాత్రమే యీసంధిని గ్రహించాలి. కానీ స్వతంత్రించి క్త్వార్థకేకారానికి సంధి చేయగూడదు.

అందు – ఇచ్చు. అం దిచ్చు– అం దిమ్ము. ఇదిశబ్దపల్లవం. ఇక్కడ క్త్వార్థకేకారసంధి లేదు. వెఱ చిట్లు – వెఱ నిట్లు, చెప్పంపడె – చెప్పండె, అనేపాఠాంతరాలతో ఆఉదాహరణల్లో కూడా యీసంధి లేదు. 'ఎఱిం గెఱింగి' వంటివి గ్రాహ్యాలు.

2. చిట్టడవిఁ జిట్టి. (సంధి. 4)

'చిట్టడవి, చిట్టెలుక మొ. వాటిల్లో పూర్వపదం చిట్టిశబ్దం అని సూత్రానికి అర్థాన్ని సూత్రకర్తే వివరించాడు.

చిన్నయసూరి 'చిట్టెలుక' అనేదాన్ని చిఱు–ఎలుక అని విడదీసి 'కుఱు చిఱు కడు నడు నిడు శబ్దంబుల ఱడల కచ్చు పరం బగునపుడు ద్విరుక్తటకారం బగు' అని 'చిఱు'లో 'ఱు' వర్ణంస్థానంలో 'ట్ట్' ఆదేశ మై (చిట్ట్ – ఎలుక) చిట్టెలుక అని అవుతుం దని చెప్పాడు.

దీన్నిబట్టి చిట్టడవి ప్రభృతుల్లో పూర్వపదం చిఱు(త) శబ్దం అనీ, అందులో ఱువర్ణానికి 'ట్ట్' ఆదేశ మవుతుం దనీ సూరిమతం.

ప్రస్తుతసూత్రాన్నిబట్టి పూర్వపదం చిట్టిశబ్దం. కాబట్టి చిట్టి– అడవి (చిట్టి–ఎలుక) అని విభాగించి 'ఇవి సంజ్ఞావాచకంబులు గాన సంధి నిత్యము' అనే సూత్రకర్త వివరణాన్నిబట్టి సంధి నిత్యంగా జరిగి చిట్టడవి (చిట్టెలుక) అని అవుతుంది.

దీన్నిబట్టి చిట్టడవి ప్రభృతుల్లో పూర్వపదం (చిఱు కాదు) చిట్టి అనీ, (నిత్యంగా) సంధి జరుగుతుంది. అని ప్రౌఢవ్యాకర్తమతం.

'చిట్టడవిన్' అని సూరి ఉదాహరించిన 'చిట్టెలుక'ను సూత్రంలో చెప్పకపోవడం, సూరిమీద గౌరవాన్ని వ్యక్తం చేస్తుం దని కూడా చెప్పవచ్చు. కాని 'చిట్టడవిప్రభృతుల' నని స్పష్టంగా చెప్పదగు. ఉపలక్షణాది వ్యాఖ్యతో పని ఉండేది కాదు. 'పూర్వపదంబు' అని కూడా చెప్తే మరీ మంచిది.

ప్రౌఢవ్యాకర్తమతంలో కొన్నిదోషా లున్నాయి.

1. 'చిట్టడవి' ఇత్యాదులు సంజ్ఞావాచకాలు కావు. కాబట్టి సంజ్ఞావాచకాల్లో సంధి నిత్య మని అంగీకరించినా సంజ్ఞలు కాని ఈశబ్దాలలో సంధి నిత్యంగా రాదు. కాబట్టి ఏమ్యాదిసూత్రంచేత సంధి వికల్పంగా వచ్చి 'చిట్టియడవి' అనేవిధ మయిన, సంధి రానిరూపాలు ఏర్పడవలసివస్తుంది.

2. సంజ్ఞావాచకాల్లో సంధి నిత్యం అనేలక్షణం (సూరి గానీ) ప్రౌఢవ్యాకరణం కూడా చెప్పలేదు. రామయ్య, సీతమ్మ వంటివాటిని సాధించే 'శ్రేష్ఠతావాచకంబులు–' అనేసూత్రం ఇలాంటిది కాదు . ఇలాంటిదే అన్నా ఆసూత్రంప్రకారం చిట్టడవి ఇత్యాదుల్లో సంధి రాదు.

3. వీటిల్లో సంధిని ప్రత్యేకంగా విధించుకోవాలి. చిట్టడవివంటిరూపాలను సాధించడంకోసం ప్రత్యేకంగా సంధికార్యాన్ని విధించుకోవలసివస్తే 'ద్విరుక్తటకారాన్నే విశేషంగా చెప్పుకోవడంలో ప్రక్రియాగౌరవంవంటిదోషం లేదు.

4. సూరి ఆసూత్రంలో కుఱు, కడు, నడు, నిడు, శబ్దాల్లో కూడా ఇటువంటికార్యాన్ని చెప్పాడు. చిఱు అనే ఒక్కదానికి వేరే సమన్వయాన్ని ఆశ్రయించినా మిగిలిన కుఱు, ప్రభృతిశబ్దాలవిషయంలో ఆవిధానం తప్పదు. కుఱ్వాదిశబ్దాలలో ట్ట కారం చేసుకుంటున్నపుడు చిఱు శబ్దం ఒక్కదానివిషయంలోనే యిటువంటిప్రక్రియ అసహజం అని తిరస్కరించడానికి వీలు లేదు.

5. ఒకవేళ అలా చెప్పుకున్నా 'చిఱుగాలి, చిఱుచాప, అనేవిధంగా హల్లు పర మయినప్పటిలాగా, అచ్చు పర మయినపుడు చిఱుశబ్దం ఉంటే ఏం కావాలి. చిఱుటడవి, చిఱడవి మొ. రూపా లున్నాయా. చిఱు(త)శబ్దానికి అజాదిపదంతో సమాసమే కా దని నియమించుకోవాలి. ఇది కేవలం అసహజం.

సూరి చెప్పిన 'చిఱు-ఎలుక' అనేవిభాగం చారిత్రకంగా కూడా సమన్వయింపబడు తున్న దనే శాస్త్రజ్ఞుల అభిప్రాయం కూడా ఇక్కడ స్మరించుకోవడంలో దోషం లేదు.

కాగా 'చిట్టి-అడవి' అనేప్రౌఢమతంకంటే 'చిఱు- అడవి' అనే సూరిమతమే గ్రాహ్యం.

3. కొన్నియెడలఁదెనుఁగులమీదిసాంస్కృతికకతపలకుగదవలుగానంబడియెడి. (సంధి. 5)

'కొన్నియెడల ననగా ప్రాసంబులం' దని సూత్రకర్తే అర్థం చెప్పాడు. ప్రాస అంటే పద్యపాదంలో రెండవఅక్షరం. సంస్కృతానికి సంబంధించినవి సాంస్కృతికాలు. తత్సమాల్లో (మొదటి)వని యిక్కడ అర్థం.

ప్రథమాంత మయిన, అచ్చతెనుగుశబ్దంపైన, ప్రాసస్థానంలో ఉన్నటువంటి, సంస్కృతసమశబ్దాల్లో మొదటి 'క త ప' అనేహల్లులస్థానంలో క్రమంగా 'గ ద వ' అనేవి ఆదేశంగా రావడం కవిప్రయోగాల్లో కనబడుతున్న దని సూత్రాని కర్థం. క ద ప, గ ద వ అన్నపుడు పైనున్న అకారం ఉచ్చారణసౌకర్యంకోసం చేర్చింది. కాబట్టి క్ త్ ప్, అనేపొల్లులస్థానంలో గ్, ద్, వ్ అనేపొల్లులు వస్తాయి.

'ప్రథమమీదిపరుషములకు గసడదవలు బహుళంబుగా నగు' అనేసూత్రంచేతప్రథమాంతంమీదిపరుషాలకు రావలసినగసడదవాదేశాన్ని 'తెలుగులమీదిసాంస్కృతిక పరుషములకు గసడదవలు రావు' అనేసూత్రంచేత అచ్చతెలుగుపదంమీద ఉన్నసంస్కృతసమశబ్దం మొదటిపరుషాలకు రా దని నిషేధిస్తున్నది. అలా గసడదవలు రాకపోతుండగా ప్రౌఢవ్యాకర్త ప్రయోగానుగుణంగా కతపలకు గదవలు రావడం ఈలక్షణంలో పేర్కొన్నాడు.

వే - పణములు. ఇక్కడ 'వే'శబ్దం ప్రథమాంతం. (వేయిశబ్ద మనీ, సమాస మై యి లోపించిం దనీ, అనుకోగూడదు. 'మొగములు వే గలశేషుండు' అని ప్రయోగం.) దానికి పకారం పర మైంది. 'ప్రథమమీదిపరుషములకు- అనేసూత్రంచేత పకారానికి వకారం ప్రాప్తిస్తున్నది.'తెనుగులమీదిసాంస్కృతికపరుషములకు - అనేనిషేధంవల్ల రాదు. ఇలా రాకపోతుండగా ప్రస్తుతసూత్రంచేత పకారానికి వకార మై, వేవణములు అవుతుంది.

'కొన్నియెడల' అంటే ప్రాసస్థలంలో అన్నాడు సూత్రకర్త. సూత్రంలోనే 'ప్రాసంబులందు' అంటే స్పష్టంగా ఉండేది. కాగా ప్రాస కానిస్థలంలో ఈకార్యం లేదు. కాని ఈభేదదృష్టి అవసరం అనిపించదు. కొన్నియెడల అనేశబ్దం 'అరుదు' అనేఅర్థంలో గ్రహిస్తే, ఆదేశం లేకపోవడం తఱు చనేవిషయం ప్రయోజన మయ్యేది. గ్రంథకర్తే స్వయంగా వ్యాఖ్యానం వ్రాసుకుంటే ఒక్కొక్కసారి ఇలా యిబ్బందులు వచ్చేఅవకాశమూ ఉంది.

'తెనుగులమీది' అనడంచేత సంస్కృతసమాలమీది సాంస్కృతికపరుషాలకు పరుషాలకు ప్రస్తుతలక్షణం వర్తించదు.పూర్వవ్యాకరణాలప్రకారం ఆదేశం సామాన్యం. రాముడు గరుణించెన్.

'సాంస్కృతిక' అనడంచేత (అచ్చతెలుగుశబ్దంమీది) అచ్చతెలుగుశబ్దం మొదటిపరుషాలవిషయంలో ఈసూత్రం వర్తించదు. పూర్వవ్యాకరణాలచేత ఆదేశం సామాన్యంగానే వస్తుంది. వాడు గొట్టె.

'కతపలకు' అనడంచేత చ,ట లకు ఈఆదేశం అసలు లేదు. వాడు చక్రపాణి. అయ్యది టంకృతి.మొ.

'కానంబడియెడి' అనడంచేత కవిప్రయోగాలలో కానవచ్చినస్థలాల్లో మాత్రమే ఈఆదేశం గ్రహించాలి. స్వతంత్రించి చేయగూడదు.

4. కొన్నియెడల ద్వంద్వంబునం బదంబుమీదిచతపలకు సదవలు గానంబడవు. (సంధి.6)

సమాసంలోని ఉభయ(పూర్వ–ఉత్తర) పదాలఅర్థం ప్రధాన మైన (క్రియలోకి అన్వయించే) సమాసం ద్వంద్వం. చతపలు అన్నపుడు అకారం ఉచ్చారణసౌకర్యంకోసం. కాబట్టి చ్ ఇత్యాదిగా పొల్లులే గ్రహింపబడతాయి.

ద్వంద్వసమాసంలో పూర్వపదానికి తరువాత ఉన్న(ఉత్తర)పదం మొదటి 'చతప' అనేపరుషాలస్థానంలో సదవ అనేవర్ణాలు ఆదేశంగా రావడం కవిప్రయోగాల్లో కొన్నిచోట్ల కనబడ్డం లేదు. అంటే ఆదేశం రావడం లేదు అని సూత్రానికి అర్థం.

'ద్వంద్వంబునం బదంబుపయి పరుషములకు గసడదవ లగు' అని బాల వ్యాకరణం ద్వంద్వసమాసంలో కచటతపలకు గసడదవలు నిత్యంగా విధించింది. కాబట్టి ద్వంద్వంలో సూరిమతంలో గసడదవాదేశం రాకుండటానికి అవకాశం లేదు.కాగా కవిప్రయోగానుగుణంగా ఆదేశం రాకపోవడాన్ని ప్రౌఢవ్యాకరణం ఈసూత్రంతో ప్రస్తావిస్తున్నది.

'రాకయును, పోకయును' అనేఅర్థంలో ద్వంద్వసమాసం అయి (విభక్తి లోపించి) రాక – పోక. అని ఉండగా 'ద్వంద్వంబునం బదంబుపయి' అనే(బాల)సూత్రంచేత పకారానికి కావలసినవకారాదేశం ప్రస్తుతసూత్రంచేత వారింపబడగా రాదు. (ప్రథమావిభక్తిలో బహువచనంతో) రాకపోకలు అని ఉంటుంది.

ఇలాగే అందచందములు, అన్నపుడు చకారానికి సకారమూ,

కండతుండెములు అన్నపుడు తకారానికి దకారమూ రాలేదు.

'కొన్నియెడల' అనడంచేత ద్వంద్వంలో సదవాదేశం కూడా రానిస్థలాలు కవిప్రయోగాలలో అరుదుగా మాత్రమే ఉంటాయి. కాబట్టి ద్వంద్వంలో ఆదేశం రావడమే తఱుచు. కాలుసేతులు మొ.

'ద్వంద్వంబున' అనడంచేత ఇతరస్థలాలకు ఇక్కడ ప్రసక్తి లేదు.

'చతపలకు సదవలు' అనడంచేత 'క,ట లకు గ,డ ల ఆదేశం రాకపోవడం ఎక్కడా లేదు. అయితే ప్రౌఢవ్యాకర్త ద్వంద్వంగా చూపిన 'విన్నకన్నది' (సమా.32) అనేదాన్లో కకారానికి గకారం లేదు. దాన్ని ఈసూత్రం సంగ్రహించదు. నిజానికి విన్నకన్నది అనేది ద్వంద్వం కాదు. 'ఎత్తిపెంచినవారు' ఇత్యాదులలాగా విశేషణసమాసం. కాబట్టి అక్కడ గసడదవాదేశం ప్రసక్తే లేదు.

'కానంబడవు' అనటంచేత గసడదవలు రానిస్థలాలను కవిప్రయోగానుసారంగానే గ్రహించాలి. స్వతంత్రంగా ద్వంద్వంలో ఈఆదేశాన్ని మానగూడదు.

5. తామర కాకు పరం బగునపుడు పుగాగమం బగు. (సంధి. 8)

ఆగమం అంటే (వర్ణం) అధికంగా వచ్చిచేరటం. అలా వచ్చిచేరినవర్ణం కూడా ఆగమం అవుతుంది. పుక్ – ఆగమ, అన్నపుడు కకారం ఇత్తు. కాబట్టి లోపిస్తుంది. కకారం ఇత్తుగా కలిగింది, కాబట్టి 'పు'వర్ణం కిత్తు. అందుచేత 'ఆద్యన్తౌ ట కితౌ' అనేసంస్కృతపరిభాషచేత విధించినదానికి చివరలో చేరుతుంది. 'పు' వర్ణంలో ఉత్వం ఉచ్చారణసౌకర్యంకోసం చేర్చబడింది. కాట్టి అది తొలగిపోగా మిగిలిన పకారంపొల్లు మాత్రమే ఆగమం అవుతుంది.

ఆకు అనేశబ్దం పరంగా ఉండగా పూర్వంలోని 'తామర' అనేశబ్దానికి చివర పకారపు పొల్లు (ప్) ఆగమంగా వచ్చి చేరుతుం దని సూత్రానికి అర్థం.

తామర – ఆకు అని ఉండగా 'అత్తునకు సంధి బహుళముగా నగు' అనేసూత్రం చేత ప్రాప్తిస్తున్నసంధిని బాధించి ప్రస్తుతసూత్రంచేత పుగాగమం వచ్చి తామరప్ + ఆకు, తామరపాకు.

'తామరకు' అనడంచేత ఇతరశబ్దానికి ఈకార్యం లేదు. చింత + ఆకు– చింతాకు, చింతయాకు. తాటి+ఆకు– తాటాకు. తాటియాకు. మొ.

'ఆకు పరం బగునపుడు' అనడంచేత ఆకు కంటే ఇతర మయినశబ్దం పర మయితే ఈకార్యం రాదు. తామరయందము.

'అగు' అనడంచేత పుగాగమం నిత్యం. కాహట్టి ఆగమం రాని – తామరాకు, తామరయాకు అనేరీతిరూపాలకు అవకాశం లేదు. తామరాకు, తామరయాకు అనేరూపాలు కవిప్రయోగాలలో కనబడకపోవడంచేత వ్యాకర్త నిత్యంగా విధించి ఉండవచ్చు.

ఈఆగమం సమాసంలో మాత్రమే వస్తుంది. 'తెల్లదామర ఆకుపై నున్నది'. అని వ్యస్త మైతే పుగాగమం రాదు. సమాసంలో వచ్చే అనేక మయినమార్పుల్ని సమాస (36)పరిచ్ఛేదంలో ఈవ్యాకర్త కూడా నిరూపించాడు. ఒక్క (విధ మయిన) రూపాన్ని సాధించడంకోసం ఇలా ప్రత్యేకంగా లక్షణం చేయడం ఎంతవరకు అవసరం అనేది ఆలోచించవలసి ఉంది.

6. కొన్నిచోట్ల షష్ఠీసమాసంబునం దుకారంబున కచ్చు పరం బగునపుడు నుగాగమంబునకు లోపంబు నగు.

(సంధి. 10)

షష్ఠీ(యొక్క)విభక్తి చివర గలిగిశబ్దానికి మీదిపదంతో చేసినసమాసం షష్ఠీసమాసం. షష్ఠీతత్పురుషసమాసంలో తరువాతిపదం మొదటిఅచ్చు పరంగా ఉండగా పూర్వపదం చివరిఉకారంపైన చేరిన నుగాగమానికి లోపం కూడా వస్తుం దని సూత్రాని కర్థం.

'షష్ఠీసమాసంబులం దుకార ఋకారముల కచ్చు పరం బగునపుడు నుగాగమం బగు' అనేసూరిలక్షణం ప్రకారం వచ్చిననుగాగమానికి ఈసూత్రం ఉదంతాలపై లోపం చెప్తున్నది.

శిరసుయొక్క – అనేషష్ఠ్యంతానికి అందము అనే పైపదంతో (షష్ఠీ)సమాసం చేయగా సమాసంలో విభక్తి లోపించి 'శిరసు+అంద' అని ఉండగా ఉత్వసంధిని బాధించి 'షష్ఠీసమాసంబునం దుకారఋకారములకు' అనేసూత్రంప్రకారం నుగాగమం వచ్చి శిరసున్+అంద –. ప్రస్తుతసూత్రంచేత నుగాగమం లోపించి శిరసు+అంద. 'ఉత్తున కచ్చు పరం బగునపుడు సంధి యగు' అని సంధి జరిగి శిరసందము.

'కొన్నిచోట్ల' అనడంచేత నుగాగమం వచ్చిన అన్నిచోట్లా లోపం రాదు. కవిప్రయోగాలలో లోపం కనిపించినచోట్ల మాత్రమే వస్తుంది. ప్రయోగాలలో నుగాగమం నిలిచిఉండటమే తఱుచు. 'రాజునాజ్ఞ' మొ.

'షష్ఠీసమాసంబునందు' అనడంచేత ఋకారంపై వచ్చిననుగాగమానికి లోపం రాదు. విధాతృనానతి. మొ.

'అచ్చు పరం బగునపుడు' అనడంచేత హల్లు పర మయినపు డయిన నుగాగమానికి లోపం రాదు. సింగపుంగొదమ.మొ.

'నుగాగమంబునకు' అనడంచేత ఇతర మైనఆగమానికి లోపం రాదు. వేలుపుటావు.మొ.

'లోపంబును' అనేచోటి సముచ్చయార్థక 'ను' శబ్దంచేత లోపం వచ్చేలక్ష్యాలలో కూడా లోపం అరుదు అనీ, లోపం రాకపోవడమే తఱ చనీ అర్థం. శిరసునందము.మొ.

'లోపంబు' చెప్పడంవల్ల ముందుగా ఆగమం చేయాలి. ఆగమం చేసి దానికి లోపం చేయడంకంటె మొదలు ఆగమమే కొన్నియెడల రా దని చెప్తే ప్రక్రియలో లాఘవం.

'ఆగమశాస్త్ర మనిత్యమ్' అని బాలవ్యాకరణంచేతనే అరుదుగా ఆగమం రానిరూపాలు కూడా సాధించుకునే అవకాశం ఉంది అంటారు కొందరు.

7. పూ పూవు.

(సంధి.11)

'అసమాసంబునం బూశబ్దము పూవుశబ్దముయొక్క పర్యాయముగా గానంబడియెడి నని యర్థము' అనిసూత్రం అర్థాన్ని సూత్రకర్తే వివరించాడు.

పూవు అనేశబ్దానికి పర్యాయంగా 'పూ' అనే ఏకాక్షరశబ్దం కూడా సమాసం కానిస్థితిలోనూ ఉన్నది అని తాత్పర్యం.

సమాసంలో పూవు(శబ్దానికి పర్యాయంగా), పూ ఉండడాన్ని సూరి పేర్కొన్నాడు. పూవు అనేశబ్దం ప్రాతాదులలోది. కాబట్టి పూవురెమ్మ ఇత్యాదిగా సమాసం చేసినసందర్భంలో 'సమాసంబునం బ్రాతాదులతొలియచ్చుమీదివర్ణంబుల కెల్ల లోపంబు బహుళంబుగా నగు' అనేసూత్రంచేత తొలియచ్చుమీదివర్ణాలు లోపించగా పూ–రెమ్మ. ఇత్యాదిగా 'పూ' అనే రూపం ఏర్పడుతుంది. ఈకార్యం సమాసంలో మాత్రమే. కాబట్టి సమాసం కానిపక్షంలో

వ్యస్తతలో 'పూవు' శబ్దానికి 'పూ' అనేరూపాంతరం బాలవ్యాకరణం ప్రకారం సిద్ధించదు.

ఉదా. కాలకంఠునిశిరసుపూ గగనగంగ

ఇక్కడ పూవుశబ్దం తీసుకుంటే అందులో తొలి అచ్చుమీదివర్ణాలు లోపించే అవకాశం లేదు. కాబట్టి 'శిరసుపూ' అనేచోటి 'పూ'శబ్దం పూవు నుండి ఏర్పడిం దనడానికి వీలు లేదు. అందుచేత ఇక్కడి పూ శబ్దం ప్రత్యేక మైనదిగా చెప్పవలసిందే.

సమాసం కానపుడు 'పూ' శబ్దం ఉందని చెప్పడంలో పూరెమ్మ ఇత్యాది రూపాలకోసం పూవును ప్రాతాదుల్లో చేర్చడం అనవసర మనీ, పూ శబ్దానికి రెమ్మతో సమాసం చేస్తే పూరెమ్మ అయిపోతుం దనీ, ప్రౌఢవ్యాకర్త అభిప్రాయం కావచ్చు. అందుకే దీన్ని సంధిపరిచ్ఛేదంలో చెప్పాడు.

కానీ, 1. పూబొదలు, పూదోట, ఇత్యాదుల్లో నుగాగమం రావడం మొ. వాటినిబట్టి పూవును ప్రాతాదులలో చేర్చక తప్పదు.

2. పూను, పూచేత ఇత్యాదిగా పూశబ్దం వ్యస్తంగా కనబడడం లేదు. 'సింధువారమున బూ శిథిలపడగ' అని ప్రయోగం ఉంది. కాని ప్రామాణికాలు లేవు.

3. శిరసుపూ, (తలపూ వాడక, పొన్నపూ) ఇత్యాదులు కూడా సమాసాలే. ఇక్కడ పూ(వు)శబ్దం సమాసంలో చివర ఉన్నది. ప్రాతాదిసూత్రంలోని బహుళశబ్దంచేత గానీ, సామాసికవికారంగా గానీ, ఇక్కడ గూడా పూవు లో వు లోపం సాధించుకోవడం యుక్త మేమో అనిపిస్తుంది.

ప్రౌఢవ్యాకర్త ప్రస్తావించిన 'పూ' అనే ప్రత్యేకశబ్దాన్ని అంగీకరించడానికి ఇంకా దృఢ మైన ఆధారాలు వెదకాలి. పూరెమ్మ, పూదోట ఇత్యాదులు ప్రసిద్ధాలు. కాగా సూరి మతమే యుక్తం అని యిప్పటికి నిశ్చయింపవచ్చు.

8. సమాసమందు దత్సమంబు పరం బగునపుడును నుమాగమాదులు గానంబడియెడి. (సంధి. 12)

ఇక్కడ ప్రౌఢవ్యాకర్త నిర్దేశించిన'క్రొత్తాదులు లుప్తశేషంబులు దేశ్యంబులతోడంబలె దత్సమంబులతోడం గొన్నియెడల గర్మధారయం బగు' అనే సూత్రాన్నిబట్టి ఈకార్యం క్రొత్తాదులసమాసంలో అని గ్రహించాలి. చిన్నయసూరి చెప్పిన ప్రాతాదులే ప్రౌఢవ్యాకర్త చెప్పిన క్రొత్తాదులు. 'నూతనత్వాదిబోధకాః' అనే అథర్వణవచనాన్ని అనుసరించి ప్రౌఢవ్యాకర్త క్రొత్తాదు లన్నాడు. లక్ష్యాలలో ప్రయోజనాన్ని ఉద్దేశించి సూరి ప్రాతాదు లని మార్పు చేశాడు.

తత్సమం అంటే సంస్కృతసమం అని అర్థం. పూర్వపద మైన క్రొత్తాదు లన్నీ ఆచ్ఛికాలే. ఉత్తరపదం సంస్కృతసమం కావడంవల్ల ఇవి మిశ్రసమాసాలు. 'నుమాగమం' అన్నపుడు నుమ్ లో మకారం ఇత్తు. 'మి దచో౽న్త్యాత్ పరః' అని మి త్తయిన ఆగమం విధించినదానిలో చివరిఅచ్చుకు పరంగా వస్తుంది. 'నుమాగమాదులు' అన్నప్పటి ఆదిశబ్దంచేత మీదిహల్లుకు ద్విత్వం గ్రహించాలి.

'ను మ్వోతః' అని చింతామణి చెప్పిననుమాగమం 'అమిశ్రే స్త్రీసమాత్' అని అథర్వణుడు మిశ్రసమాసాలలో అంటే సంస్కృతసమం పరంగా ఉంటే, రా దని చెప్పాడు. (సూరి రా దనలేదు, కాని ప్రాతాదిసంధిసందర్భంలో మిశ్రసమాసం ఉదాహరించలేదు.)ఆఅభిప్రాయాన్ని సవరిస్తూ ప్రౌఢవ్యాకర్త ఈలక్షణం చేశాడు.

మిశ్రసమాసంలో క్రొత్త మొద లయినశబ్దాలకు సంస్కృతసమం అయిన ఉత్తరపదం పరంగా ఉండగా నుమాగమం, లేదా మీదిహల్లుకు ద్విత్వం రావడం కవిప్రయోగాలలో కనబడుతున్న దని సూత్రాని కర్థం.

ముందు–కోపము అని ఉండగా 'సమాసంబునం బ్రాతాదులతొలియచ్చుమీది వర్ణంబుల కెల్ల లోపంబు బహుళంబుగా నగు' అనేసూత్రంచేత మొదటిఅచ్చు పైన ఉన్న వర్ణాలు అన్నీ లోపించి ము–కోప. ఇక్కడ 'కోప' అనేది సంస్కృతసమం. ప్రస్తుతసూత్రంచేత నుమాగమం వచ్చి మును– కోప. ద్రుతకార్యాదులతో – ముంగోపము.

క్రొ(త్త) – నారాచ. అన్నపుడు మీదిహల్లుకు ద్విత్వం వచ్చి, క్రొన్నారాచము.

ఈలక్షణం స్పష్టంగా లేదు.ప్రాతాదులసమాసంలో అని స్పష్టంగా చెప్పకపోవడంవల్ల ఆబ్బందము, రామునిబాణము ఇత్యాదిగా సంస్కృతసమం పర మైన సమాసా లన్నింటిలోను ఈలక్షణం ప్రసక్త మవుతున్నది. ఇలాగే కఱకుటసుర, మొ.

తత్సమం అనడంకంటె సంస్కృతసమం అంటే ఇంకా ఉచితంగా ఉండేది.

'తొలియచ్చుమీదివర్ణములు లోపించి' లుప్తశేషం అయినతర్వాతనే బాలవ్యాకరణం ప్రకారం నుగాగమాదు లయ్యేది. అంటే నుగాగమాదులకు ముందు 'లోపం' కూడా చెప్పాలి. లోపం వచ్చి లుప్తశేషం అయినతరువాత నుమాగమాదులు తప్పక వస్తాయి. మొదటికార్యం లోపం. కాబట్టి ఇక్కడ కార్యం లోపాదులుగా చెప్తే సక్రమంగా ఉండేది.

'నుమ్' అని మిత్తుగా చింతామణి, వికృతివివేకాలనుబట్టి చెప్పడం జరిగింది. షష్ఠీసమాసంలోలాగా బాలవ్యాకరణానుగుణంగా 'నుక్' అని కిత్తుగా చెప్పదగు.

తొలియచ్చుమీదివర్ణాలు లోపించి, 'ము– కోప. అని అయినతర్వాత ను ఆగమం, లేదా ద్విత్వం, రాకుండా ముకోపము, నెమనము వంటి రూపాలు ఉండవు.

కాగా ఈసూత్రం చెప్పకపోతే భాషకు నష్టం కలుగుతుం దని చెప్పలేం.

9. నెన్నడాదులన్ నెఱి దగు. (సంధి. 14)

నెన్నడ అనేది మొదలుగా కలిగినవి నెన్నడాదులు.వీటిలో పూర్వపదంగా నెఱి అనేశబ్దం ఉండటం యుక్తం. అని సూత్రార్థాన్ని సూత్రకర్తే చెప్పాడు. 'నెఱ పూర్ణార్థకము. నెఱి రమ్యార్థకము. అనేసూత్రకర్త వివరణాన్నిబట్టి నెన్నడాదులలో పూర్వపదం 'నెఱ' కా దని చెప్పడం తాత్పర్యంగా తెలుసుకోవచ్చు.

సూరి 'అన్యంబులకు సహిత మిక్కార్యంబులు కొండొకచో గానంబడియెడి' అనే సూత్రంవద్ద ' నెత్తఱి, నెమ్మది, నెవ్వగ, నెన్నడుము అని ఉదాహరించి వాటిలో పూర్వపదంగా 'నెఱ' అనేశబ్దం చూపాడు. వీటిలో నెన్నడుమును నెన్నడాదులలో చేర్చి పూర్వపదం నెఱ కా దని సూరిమతాన్ని తిరస్కరిస్తూ నెఱి ఉండటం యుక్త మని తనమతాన్ని వ్యాకర్త వివరించాడు.

నెఱ–నడ, నెఱ–నడుము అని గ్రహిస్తే నిం డైన నడక, నిం డైన నడుము ఇత్యాదిగా అర్థం చెప్పాలి.'నెఱ' ప్రశస్తగుణవాచక మనీ, నెన్నడుము ఇత్యాదుల్లో గూడా నెఱశబ్దం యుక్తమే అని కొంద రంటారు. కానీ దానికంటే నడక, నడుము మనోహరంగా ఉం దని చెప్పడమే యుక్తం. కాబట్టి పూర్వపదంగా నెఱి ఉండా లనే ప్రౌఢమతమే ఉచితంగా కనబడుతున్నది.

'నెన్నడాదులన్' అనడంచేత నెన్నడ మొద లయినవాటిలో చేరనిసమాసంలో పూర్వపదం 'నెఱి' కానక్కఱ లేదు. కాగా నెత్తఱి, నెమ్మది, నెవ్వగ అనే సూరిఉదాహరణలలో సూరి చెప్పినట్లు పూర్వపదం 'నెఱ'గా ఉండడం సమంజసం. అన్నిచోట్లా ఒకేశబ్దం ఉండా లనేనియమం లేదు.

కాగా సూరి ఉదాహరణలలో నెన్నడుము ఒక్కదానిలోనే మార్పు. అయితే ఆశబ్దమే సూత్రంలో చెప్పకుండా నెన్నడ అని వేరే శబ్దాన్ని తీసుకోవడంలోనూ, 'తగున్' అనడంలోనూ ప్రౌఢవ్యాకరణంలో మృదుత్వాన్ని గమనింపవచ్చు.

10. కొన్నియెడల నవర్ణంబు పరం బగునపుడు పూర్వపదాంత్యడకారంబు నకారం బగు. (సంధి. 15)

'నవర్ణంబు' అన్నచోట అకారం ఉచ్చారణార్థంగా గ్రహించాలి. కాబట్టి నవర్ణం అంటే నకారం (న్). పూర్వపదం అనేమాట సమాసంలోని మొదటిపదాన్ని బోధిస్తుంది. అందుచేత ఈకార్యం సమాసాల్లోనే. పూర్వపదం చివర డకారం అచ్సహిత మై ఉంటుంది. అపుడు స్వరంతో వ్యవధానంవల్ల నకారం పరంగా ఉండడం సంభవించదు. అపు డీవిధానం

వర్తించే అవకాశం ఉండదు. కాబట్టి ఈవిధానసామర్థ్యంచేత పూర్వపదాంత్యడకారంమీది అచ్చు లోపిస్తుం దని గ్రహించాలి.

కొన్నిచోట్ల సమాసంలో తరువాతిపదం మొదటినకారం పరంగా ఉండగా ముందరిపదం చివరిడకారంమీది అచ్చు లోపించి, ఆడకారంపొల్లుస్థానంలో నకారంపొల్లు ఆదేశంగా వస్తుం దని సూత్రాని కర్థం.

రెండు – నాఁడు(ళ్లు) అని ఉండగా ప్రస్తుతసూత్రంచేత డువర్ణంలో ఉత్వం లోపించి, రెండ్– నాఁడు. ఇపుడు నకారం పరంగా ఉండగా ముందరి డకారపుపొల్లుస్థానంలో పొల్లునకార మై, రెం–నాఁడు. 'సంస్కృతసమేతరంబు లయినతెలుఁగుశబ్దములయందు బరుషసరళములకు ముందే బిందువు కానంబడుచున్నది' అనేసూత్రంప్రకారం స్థిరానికి ముందు బిందు వుండదు. కాబట్టి లోపించి రెన్–నాఁడు. ప్రథమావిభక్తిలో బహువచనంతో రెన్నాళ్లు అవుతుంది.

'కొన్నియెడల' అనడంచేత ఈకార్యం అన్నిచోట్లా రాదు. మఁడినీళ్లు, మూఁడునెలలు మొద లయినచోట్ల డకారానికి నకారం రాదు. నకారం వచ్చేచోట్ల గూడా రెండు నాళ్లు, వేఁడినీళ్లు ఇత్యాదిగా నకారం రానిరూపాలే తఱుచుగా ఉంటాయి.

'నవర్ణంబు పరం బగునపుడు' అనడంచేత ఇతరవర్ణం పర మయితే ఈకార్యం లేదు. వేఁడిపాలు, కాఁడిమ్రాను. మొ.

'నవర్ణంబు' అంటే అత్వసహితనకారం (న) అని అర్థ మవుతుంది. 'ద్వంద్వంబునందు ఋకారంబునకు రవర్ణంబువిభాష నగు'.(బాల.సమా.) నకారంబు అంటే బాగుండేది.

'పూర్వపద' అనడంచేత ఈకార్యం సమాసాలలోనే. కాబట్టి సమాసం కానపుడు ఈకార్యం లేదు. క్రోసులు రెండు నడచెను. వేఁడి నెలకొనె. మొ.

'అంత్య' అనడంచేత చివరిది కానిడకారానికి నకారం రాదు.

'డకారంబు' అనడంచేత డకారంకంటె వే రయినహల్లుకు నకారం రాదు. ఒకనాడు, ఐదునెలలు మొ. అయినా వెల్ల–నెల, వెన్నెల మొ. కొన్నిస్థలాలు విశేషం. ఇవి నిక్కలాదులలో చేరతాయి.

'నకారం బగు' అనకుండా 'నకారంబు నగు' అని సముచ్చయం చేరిస్తే రెండునాళ్లు వంటివాటికి అవకాశం స్పష్టంగా ఉండే దని తోస్తుంది.

11. మధ్యమపురుషమువర్ణకంబున కచ్చు పరం బగునపుడును గొన్నియెడల లోపంబు చూపట్టెడి. (సంధి. 18)

యుష్మదర్థం (నీవు, మీరు) కర్తగా కలిగినక్రియాపదం మధ్యమపురుషం. (ఆశీస్సు, ప్రార్థనం మొ. అర్థాలలో) 'ము'ప్రత్యయం మధ్యమపురుషలో ఏకవచనం.

ఈమధ్యమపురుష 'ము' ప్రత్యయం అచ్చు పరంగా ఉన్నపుడు కూడా లోపించడం కవిప్రయోగాలలో కనబడుతున్న దని సూత్రాని కర్థం.

'మధ్యమపురుషమువర్ణకంబునకు హలవసానంబులు పరంబు లగునపుడు లోపము విభాష నగు' అని చెప్పినసూరి 'చూడు మనియె, విను మనియె ఇచ్చట నచ్చు పర మయినది కాట్టి లోపము లేదు. అని స్పష్టంగా మళ్ళీ చెప్పాడు. అథర్వణుడు కూడా 'న ప్రాణే తు కదాచన' అన్నాడు. ఆఅభిప్రాయాన్ని సవరిస్తున్నది ఈసూత్రం.

'చెప్పుము- అనినన్' అని ఉండగా 'ఉత్తున కచ్చు పరం బగునపుడు సంధి యగు' అనేసూత్రంచేత ప్రాప్తిస్తున్న ఉత్వసంధిని బాధించి ప్రస్తుతసూత్రంచేత మువర్ణకం లోపించి చెప్పు-అనినన్. ఇపుడు 'ఉత్తున కచ్చు- అనేసూత్రంచేత సంధి జరిగి 'చెప్పనినన్' అని అవుతుంది.

'మధ్యమపురుష' అనడంచేత మధ్యమపురుష కాని మువర్ణకానికి ఈకార్యం లేదు. చదువుదము - అంటిని. చదువుద మంటిని. (అన్నము-అడిగెను. అన్న మడిగెను.)

'మువర్ణకంబునకు' అనడంచేత మువర్ణకంకంటె వే రయినమధ్యమపురుష ప్రత్యయానికి ఈకార్యం లేదు. చదువుదువు- ఎల్లపుడు. చదువుదు వెల్లపుడు. వినుదు-ఇదె. విను డిదె.

'అచ్చు పరం బగునపుడును' అనేచోటిసముచ్చయార్థక నుశబ్దంచేత హలవసానాలు పర మైనపుడు పూర్వవ్యాకరణాలచేత సాధారణంగానే లోపం వస్తుంది. చూడు నన్ను, ఇటు చూడు. మొ.

'కొన్నియెడల' అనడంచేతఅచ్చు పర మైనపుడు లోపం (హలవసానపరకతలోవలే) సార్వత్రికం కాదు. అరుదుగా కొన్నిచోట్లనె. కాబట్టి చూడు మనియె, విను మనియె ఇత్యాదిగా లోపం రాకపోవడమె సాధారణం.

చెప్పు నినున్- - పుణ్యుండుగా. అనేయతిస్థలప్రయోగా న్ననుసరించి ఇక్కడ హల్లు పర మైనపుడే 'ము' లోపం అయింది. ఆడిదె అనే మరో దానికి ఆడితె అనే పాఠాంతరమే అర్థవంతం.

కాగా ఈలక్షణానికి కావు కావు(ము)-అనువారు. 'కావు కా వనువారు' వంటివి ఉదాహరించడం యుక్తం.

12. ప్రాసంబున మకారంబు పరం బగుచో ద్రుతంబునకు మకారాదేశం బగు. (సంధి. 22)

'వళి రాద్య మనన్తరాక్షరం ప్రాసః'. పద్యంలో ప్రతిపాదంలోనూ రెండవఅక్షరానికి ప్రాస(ము) అని పేరు. ప్రాసస్థానంలోని మకారం పరంగా ఉండగా దానికి పూర్వంలోనిద్రుతంస్థానంలో మకారపుపొల్లు ఆదేశంగా నిత్యంగా వస్తుం దని సూత్రాని కర్థం. ప్రాసనియమం ఉన్నపద్యంలో, మిగిలినపాదాల్లో ప్రాసాక్షరం ద్విరుక్తమకారం అయినసందర్భంలో మాత్రమే ఈకార్యం జరుగుతుం దని గ్రహించాలి.

'కమ్మనిలతాంతములకు మ్మొనసి'. ఇక్కడ 'కమ్మని' అన్నపుడు ద్విరుక్తమకారం ప్రాస అయింది. కాబట్టి 'లతాంతములకును-మొనసి' అనేచోట 'ద్రుతమునకు సరళస్థిరంబులు పరంబు లగునపుడు లోపసంశ్లేషంబులు విభాష నగు' అనేసూత్రాన్ని బాధించి ప్రస్తుతవిశేషవిధిచేత ద్రుత మైన 'ను' వర్ణంస్థానంలో మకారంపొల్లు వచ్చి 'లతాంతములకు మ్మొనసి' అని అవుతుంది. ఇలాగే చేసెను-మహానది. చేసె మ్మహానది. మొ.

'ప్రాసంబున' అనడంచేత (ద్విత్వమకారం) ప్రాసకంటే వే రయినస్థలాల్లో ఈకార్యం లేదు. 'ద్రుతమునకు సరళస్థిర- అనే సూత్రంచేత లోప సంశ్లేష స్వత్వాలు యథావసరంగా కలుగుతాయి. లతాంతములకు మొనసి, చేసె న్మహానది, మొ.

'మకారంబు పరం బగుచో' అనడంచేత వేరేవర్ణం పరంగా ఉంటే ఈకార్యం రాదు. చేసె నతడు, ధాత న్నాభిని. మొ.

'ద్రుతంబునకు' అనడంచేత ద్రుతం కానిదానికి ఈకార్యం లేదు. విన్మిదియ కాదు. వినుము- విను- విన్. ఈనకారం ద్రుతం కాదు. కాబట్టి విమ్మిది అని కాదు.

'మకారాదేశంబు' అన్నపుడు ఆదేశ మనేమాట స్పష్టతకే. అది లేకుండా 'ద్రుతంబునకు' అని మాత్రమే చెప్పినా ద్రుతస్థానంలో మకారం ఆదేశంగానే వస్తుంది.

'అగు' అనడంచేత ఈకార్యం నిత్యం గాబట్టి 'కమ్మని లతాంతములకు మొనసి' అనేవిధంగా ద్విత్వమకారప్రాసస్థలంలో ద్రుతానికి లోపాదులు రావు.

'ప్రాసంబున' అని సాధారణంగా కాకుండా 'ద్విమకారప్రాసంబున' అని స్పష్టంగా చెప్పాలి. 'భ్రమరములు లతాంతముల-కు మొనసి, తన్మయత లతాంతముల - కున్మొనసి' అనే యితరవిధ మైనప్రాసల్లో మకారమే పరంగా ఉన్నా ద్రుతానికి మకారాదేశం చేస్తే ప్రాసభంగ మవుతుంది. అయినా ప్రాసస్థానంలో వచ్చే ఈకార్యం ఇతరత్రా రా దని చెప్పడంలో యుక్తి కనబడదు. అసలు 'ప్రాసంబున' అనేదళమే లేకుండా చెప్పడం మేలు. కాని-

'ద్విత్వమకారప్రాసలో అని చెప్తే 'అగు' అని నిత్యంగా విధించడం యుక్తం. సాధారణంగా చెప్పదలచుకుంటే (మామూలుగానే) మకారం రావడం 'కొన్నియెడల కానంబడియెడి' అనడం అవసరం.

13. ఆమ్రేడితంబు పరం బగునపుడు కృతహ్రస్వంబునకు దీర్ఘం బగు. (సంధి. 23)

ద్విరుక్తంయొక్క పరరూపం ఆమ్రేడితం. ఒకేశబ్దం రెండుసార్లు ఉచ్చరించినపుడు అందులో రెండవసారి ఉచ్చరింపబడినది (రెండవశబ్దం) ఆమ్రేడితం. కృతహ్రస్వం అంటే (దీర్ఘానికి) చేయబడినహ్రస్వం. మధ్యమముడుజులు లోపించకపోతే ఆమ్రేడితం కృతహ్రస్వానికి పరంగా ఉండదు. కాబట్టి ముడుజులు లోపించినపుడు మాత్రమే ఈలోపం వస్తుంది.

ఆమ్రేడితం పర మయినపుడు మధ్యమముడుజులు లోపింపగా పూర్వంలో ఉన్న(మొదటిశబ్దందీర్ఘానికి) చేయబడినహ్రస్వానికి దీర్ఘం వస్తుం దని సూత్రాని కర్థం.

లెమ్ము-లెమ్ము. అని ఉండగా 'ఆమ్రేడితంబు పరం బగునపుడు మధ్యమ ముడుజులకు లోపంబు విభాష నగు' అనేసూత్రంచేత మొదటి 'లెమ్ము' లో 'మ్ము' వర్ణం లోపించగా లె-లెమ్ము. (ఇక్కడ 'లే(చు) లో దీర్ఘానికి వచ్చినహ్రస్వం కాబట్టి 'లె' అన్నపు డున్నది కృతహ్రస్వం. దానికి ఆమ్రేడితం పర మైంది కాబట్టి) ప్రస్తుతసూత్రంచేత దీర్ఘం వచ్చి లేలెమ్ము అని అవుతుంది. ఇలాగే 'లెండు - లెండు. 'లేలెండు.'

'ఆమ్రేడితంబు' అనడంచేత ఆమ్రేడితం కానిది పర మయితే ఈకార్యం లేదు. లెమ్ము, పొందు.మొ.

ఆమ్రేడితంబు 'పరం బగునపుడు' అనడంచేత (ఆమ్రేడితానికి పూర్వంలోని మొదటిశబ్దంలోనే ఈదీర్ఘం.) ఆమ్రేడితంలో దీర్ఘం రాదు. లెలేమ్ము, పొపోందు అని కాదు.

'కృతహ్రస్వంబునకు' అనడంచేత సహజ మయినహ్రస్వానికి దీర్ఘం రాదు.

కొట్టు కొట్టుము, లెమ్ము లెమ్ము. ఇక్కడ కొట్టూ కొట్టుదు, లెమ్మూ లెమ్ము ఇత్యాదిగా దీర్ఘం రాదు.

'అగు' అనడంచేత ఈకార్యం నిత్యం. కాబట్టి దీర్ఘం రాని లెలెమ్ము, పొపొందు అనేవిధ మయినరూపా లుండవు.

ఈకార్యం ఆమ్రేడితం పరంగా ఉన్నపుడు మాత్రమే కాక మధ్యమముడుజులు లోపించిన అన్నిసందర్భాలలోనూ అంటే హలవసానపరకతలోనూ వస్తుంది.

రా, బాలకృష్ణ ! రా. సూరి 'ముడుజులకు లోపంబు రా- అని శబ్దలక్షణ సంగ్రహంలో చెప్పాడు. కాబట్టి 'ఆమ్రేడితంబు పరం బగునపుడు' అనకుండా ' మధ్యమముడుజులకు లోపంబు రా' అని చెప్పి ఉంటే లక్ష్యా లన్నీ సంగ్రహింపబడేవి.

3.శబ్దపరిచ్ఛేదం

1. విశేషణము జాత్యాదిభేదంబుచే షడ్విధంబు (3)

చూ. విషయవివరణం.

2. ఒక్కొకచో విశేష్యవిశేషణంబులు వ్యత్యస్తంబులు నగు. (9)

వ్యత్యాసం అంటే తారుమారు కావడం. తారుమా రయినది వ్యత్యస్తం. కొన్నిచోట్ల విశేషణాలూ, విశేష్యాలూ, తారుమారు అవుతా యని సూత్రానికి అర్థం. అంటే విశేషణాలు విశేష్యా లవుతాయి, విశేష్యాలు విశేషణాలు అవుతాయి.

నీమాఋదల్లి త్రిభువనభామారత్నంబు గంధవతిపై. ఈ ప్రయోగంలో 'గంధవతి' అనేది సంజ్ఞ. కాబట్టి సంజ్ఞాప్రయుక్త విశేషణం. తల్లి అనేది విశేష్యం. నీమాఋదల్లి, (త్రిభువనభామారత్నమూ) అయిన గంధవతిమీద- అనేఅన్వయంతో విశేష్య మయిన మారుదల్లి విశేషణ మయింది. (సంజ్ఞాప్రయుక్త) విశేషణ మయిన 'గంధవతి' ప్రధాన ఇక్కడమై విశేష్యం అయింది.

'ఒకొక్కచో' అనడంచేత ఈవిధమైన వ్యత్యాసం సార్వత్రికం కాదు. అరుదుగా మాత్రమే ఉంటుందని అర్థం.

'విశేషణ విశేష్యంబులు' అనడం స్పష్టతకే. 'ఒక్కొకచో వ్యత్యస్తంబులు నగు' అని చెప్పినా ప్రకరణాన్నిబట్టి ఈఅర్థం సిద్ధిస్తుంది.

'వ్యత్యస్తం' అంటే విశేషణం పూర్వంలోనూ, విశేష్యం దానికి తరువాతగానూ ప్రయోగింపబడడం అనేస్థితి తారుమారవుతుందని కొందరు అర్థం చెప్పారు. అంటే మారుతల్లి అనేది విశేష్యమే, గంధవతి-విశేషణమే ముందువెనుకలే తారుమారయ్యాయి అంటారు. కాని 'గంధవతిపై' అనేదే ప్రాధాన్యాన్నిబట్టి ఇక్కడ విశేష్యం.

'వ్యత్యస్తంబులును' అనేచోటిసముచ్చయంచేత వ్యత్యస్త మయినచోట వ్యత్యస్తంగానిస్థితికూడా ఉంటుందని అర్థం.

3. విశేషణంబులు కొన్ని వ్యవహితంబులు నగు. (11)

వ్యవహితం అంటే వ్యవధానం అంటే ఎడం కలిగినది. విశేషణాలను గురించి చెప్తున్నాడు కాబట్టి ఈవ్యవధానం విశేష్యంతో అని గ్రహించాలి.

(విశేషణానికీ, విశేష్యానికీ) మధ్యలో వేరే పదం ప్రయోగించడంచేత విశేషణం విశేష్యంతో వ్యవధానం (ఎడం) కలిగినది కావడం కొన్ని విశేషణాలవిషయంలో ఉన్న దని సూత్రానికి అర్థం.

మే లెల్లెడఁ గాన వరునిన్. ఇచట 'వరుని' అనేది విశేష్యం.మేలు అనేది విశేషణం. మేలు-వరుని అనే విశేషణవిశేష్యాలకు మధ్యలో 'ఎల్లెడఁ గాన' అనేపదాలు ప్రయోగింపబడినాయి. కాగా మేలు అనేవిశేషణం వరుని అనేవిశేష్యంతో 'ఎల్లెడఁ గాన' అనే పదాలతో వ్యవధానం కలిగిఉన్నది కాబట్టి యిది ప్రస్తుతసూత్రానికి లక్ష్యం అవుతున్నది.

ఇక్కడ 'మే లెల్లెడ వరునిఁ గాన' అని పాఠాంతరం. అందులోనూ 'ఎల్లెడ' అనేదానితో వ్యవధానం. 'మేలిల్లెడువరుని' అనే ముద్రితపాఠంలో మేలిల్లెడు ధాతుజవిశేషణం కాబట్టి వ్యవధానం లేదు.

వీరభోజ్యము సుమ్ము రాజ్యము, మొదలుగా విశేషణవిశేష్యములకు వ్యవధానం ప్రయోగాలలో ఉన్నది. కాని మేలెల్లెడ గాన వరుని అనేరీతి వ్యవధానం మాత్రం వింతగా తోస్తున్నది.

4. హలవసానంబులు పరంబు లగునపుడు లురు వర్ణకంబుల యుత్వంబునకు లోపంబు వైకల్పికంబుగ నగు.(16)

కకారాదులు హల్లులు. పిదప వర్ణము లేవీ లేకపోవడం అవసానం. వర్ణకం అంటే ప్రత్యయం. హల్లు గానీ అవసానం గానీ పరంగా ఉన్నప్పుడు, పూర్వంలో ఉన్న ప్రత్యయాలైన లు - రు - అనేవాటిలోనిఉకారానికి వికల్పంగా లోపం వస్తుంది అని సూత్రానికి అర్థం.

ప్రతతులు+సొల్పడి. ఇక్కడ హల్లు(సకారం) పరమైంది. కాబట్టి ప్రథమాబహువచనం అయిన లు వర్ణంలోని ఉకారం ప్రస్తుతసూత్రం ప్రకారం లోపించగా ప్రతతుల్ సొల్పడి అని అవుతుంది.

' వైకల్పికం' అనడంచేత ఉత్వం లోపించనిపక్షంలో 'ప్రతతులు సొల్పడి' అని కూడా ఉంటుంది.

భూసురోత్తముల్ భూసురోత్తములు - ఇక్కడ అవసానంలో ఉత్వలోపం.

ఇలాగే తత్పొలురు + భయంబు - తత్పొలుర్భయంబు - హల్పరకతలో - ప్రథమాబహువచన మైన 'రు' వర్ణకంలో ఉత్వలోపం. ఇలాగే వత్తురు + వారు - వత్తుర్వారు.

భూపాలుర్ – (భూపాలురు) అవసానంలో రువర్ణంలో ఉత్వలోపం.

'హలవసానంబులు' అనడంచేత అచ్చు పర మైనపుడు ఉత్వానికి లోపం రాదు. ప్రతతులు + ఎగిరి = ప్రతతు లెగిరి, భూపాలురు + అందఱు = భూపాలురందఱు అనేవిధంగా ఉత్తుకు సంధి జరుగుతుంది.

'లురు' అనడం చేత ఇతరప్రత్యయాలలోని ఉత్వానికి లోపం రాదు. రాముఁడు రాఁడు. మొ॥.

'వర్ణకంబుల' అనడంచేత ప్రత్యయం కాని లు–రు– అనేవర్ణాలలోనిఉత్వానికి ఈసూత్రంచేత లోపం రాదు. (విలుపూని, కారుపోతు)

'పదాంతంబు లయి యసంయుక్తంబు లయిననులురులయుత్వంబునకు లోపంబు బహుళంబుగా నగు' అనే బాలవ్యాకరణ లక్షణంచేత ప్రత్యయం ఐనదీ, ప్రత్యయం కానిదీ అయిన లురులలో ఉత్వం లోపిస్తుంది. కాబట్టి యిక్కడి ఉదాహరణ లన్నీ బాలవ్యాకరణసిద్ధాలే. సూరి రువర్ణంలో ఉత్వానికి లోపం హల్లు పరంగా ఉన్నపుడు ప్రాయికంగా కనబడుతున్న దన్నాడు. కాబట్టి అవసానం పరంగా ఉన్నపుడు లోపం అరుదుగా (ప్రత్యయేతరంలో అసలు లేదు) వస్తుంది. అది కవిప్రయోగానుగుణం.

కాగా ప్రస్తుతలక్షణం బాలవ్యాకరణలక్షణానికి వ్యాఖ్యానప్రాయం. స్పష్టత ప్రయోజనం అనవచ్చు.

5. జడపదంబుమీఁదితోడకు మెయిమైలు వికల్పంబుగ నగు (18)

'జడము లనఁగా నచేతనములు' 'మెయిమైలు' అంటే మెయి, అనీ, మై అనీ రెండుశబ్దాలను లక్ష్యానుగుణంగా గ్రహించాలి .'తోడకు' అనేచోటిషష్ఠిచేత తోడ ప్రత్యయంస్థానంలో అని అర్థం.

జడవాచకా లయినశబ్దాలమీద ఉన్న తోడ అనేతృతీయావిభక్తిస్థానంలో మెయి, లేదా, మై అనేశబ్దాలు వికల్పంగా అదేశంగా వస్తాయి అని సూత్రానికి అర్థం. ఇవి రెండూ 'తోడ' స్థానంలోనే రావాలి కాబట్టి, ఒకటి రానిపక్షంలోనే రెండవది వస్తుం దని అంటే పర్యాయంగా వస్తా యని గ్రహించాలి. తోడకు ఆదేశ మైన మెయి మైలు ద్రుతాంతా, లవుతాయి.

'భక్తితోడన్' అన్నపుడు భక్తి అనేజడవాచకంపైన ఉన్న 'తోడ' స్థానంలో ప్రస్తుతసూత్రంచేత 'మెయి' అనేది ఆదేశం అయి భక్తిమెయిన్. వికల్పం కాబట్టి 'మెయి' ఆదేశం కానిపక్షంలో భక్తితోడన్ అని ఉండగా మై అనేది ఆదేశ మై భక్తిమైన్. ఇది కూడా వికల్పం కాబట్టి (మై) రానిపక్షంలో భక్తితోడన్.

'జడపదంబుమీఁది' అనడంచేత అజడశబ్దాలమీద ఈకార్యం లేదు. రామునితోడ–సీతతోడ, లేడితోడ–మొ॥ ఇక్కడ రాముని మెయిన్ అనేరీతిరూపాలు ఉండవు.

'తోడకు' అనడంచేత జడశబ్దాలమీద నైనా ఇతరవిభక్తులకు ఈకార్యం లేదు. 'విద్యచేత యశంబు గల్గు' – ఇక్కడ విద్యమెయి, లేదా విద్యమై యశంబు గల్గు – అని కాదు.

'మెయిమైలు' అన్నప్పటి బహువచనంచేతా, కవిప్రయోగాలనుబట్టి కూడా, ఇక్కడ విధింపబడినవి మెయి–మరియు మై–అనే రెండు శబ్దాలు అని తెలుసుకోవాలి.

'జడపదంబుమీఁది తోడకు' అనేచోట 'జడంబుతోడకు' అని చెప్తే ఇంకా నిర్దుష్టంగా ఉండేది అనిపిస్తుంది.

జడశబ్దాలమీద అన్నింటా ఈకార్యం కనబడదు. కోలతోడ గూల్చె. అన్నచోట కోలమెయి గూల్చె అని ఉండదు. ఈకార్యం 'కొన్నియెడల'- అనేవిధంగా చెప్పడం అవసరం అనిపిస్తుంది.

6. ద్విత్వయుక్తలాంతంబు మీఁదిలులలకును రుర లాదేశంబు లగు (23)

ద్విత్వంతో కూడినలకారం ద్విత్వయుక్తలకారం. ద్విత్వయుక్తమైన 'ల' అంతంలో కలిగినశబ్దం ద్విత్వయుక్తలాంతం. 'లు' అనేది ప్రథమాబహువచనం'. 'ల' అనేది ద్వితీయాదివిభక్తులలో బహుత్వంలో ఆగమంగా వచ్చినది.

'ల్ల' అనేవర్ణం చివర కలిగిన ప్రాతిపదికలమీద ఉన్న లు-ల-అనేబహువచనాలకు క్రమంగా రు-ర అనేవి ఆదేశంగా వస్తాయని సూత్రాని కర్థం. లువర్ణంస్థానంలో రువర్ణమూ, లవర్ణంస్థానంలో 'ర' వర్ణమూ ఆదేశ మవుతాయి.

'మల్ల' ప్రాతిపదిక. 'పుంలింగం బై మహద్వాచకం బయిననామంబుతుదియత్వంబున కుత్వం బగు' అని ఉత్వం వచ్చి మల్లు. దీనిపై ప్రథమాబహువచనవివక్షలో 'లు వర్ణంబు బహువచనంబు' అని లువర్ణకమై మల్లు+లు. ప్రస్తుతసూత్రంచేత 'లు' వర్ణం స్థానంలో 'రు' ఆదేశం కాగా మల్లురు.

ఇలాగే ద్వితీయాదుల్లో 'ల' కు 'ర' వర్ణం వస్తుంది. మల్లు+లను - మల్లురను మొ॥.

'అదంతం బయి దీర్ఘపూర్వలోపధం బయిన' అనేబాలవ్యాకరణసూత్రమూ, లాన్తా త్తు రురౌ, అనే చింతామణిసూత్రమూ లాంతాలమీద మాత్రమే విధించిన ఈకార్యం 'ల్లా'ంతాలపై రాకపోతుండగా ప్రౌఢవ్యాకర్త ఈలక్షణం చేశాడు.

'ద్విత్వయుక్త' అనడంచేత అద్విరుక్త మైతే ఈసూత్రంప్రకారం రురలు రావు. అదంతం బయి అనేబాలవ్యాకరణంచేత రేఫ చేవస్తుంది. బాల-బాలురు-మొ॥.

ద్విత్వయుక్త 'లాంతంబు' అంటే 'లల' అనేది చివరిలో ఉన్నశబ్దం అని అర్థం అవుతుంది. 'సలలాంతం' ఇత్యాదిగా చెప్తే బాగుండేది.

'లాంతంబు' అనడంచేత 'ల్ల' వర్ణాంతం కానిశబ్దంమీద ఈకార్యం లేదు.

వ్యాకర్త చింతామణిమార్గాన్ని అనుసరించి లు-ల-లకు మొత్తానికి రు-ర-లాదేశించాడు. కాని ఆదేశాలుగా చెప్పిన 'రుర' లలోని ఉత్వఅత్వాలు అంతకు ముందున్న లు-లలో ఉన్నవే. కాబట్టి సూరి మార్గంలో ల కారానికి రేఫం చేస్తే చాలు.

'లులలకును' అనేచోటినుశబ్దంచేత పూర్వవ్యాకరణానుసారంగా బహువచనా లయిన లులలకే అని అర్థం. కాబట్టి ఇతరవర్ణాలకు ఈకార్యం లేదు. మల్లు లాఘవము.

'ఆదేశంబులు' అనడం స్పష్టతకే. 'లులలకు' అనేచోటిషష్ఠీవిభక్తివల్ల 'షష్ఠీస్థానే యోగా' అనేసంస్కృతపరిభాష ననుసరించి లులలస్థానంలో, రురలు ఆదేశంగా వస్తా యనేఅర్థం సిద్ధిస్తునే ఉన్నది. 'లులలకు రురలు' అంటే చాలు.

'అగు' అనడంచేత ఈకార్యం నిత్యం. కాబట్టి రురలు రాని మల్లులు', మల్లులను అనేరీతిరూపాలు లక్షణవిరుద్ధాలు కావలసివస్తున్నది. కాని తిక్కన ఆదేశం కాని మల్లులు అనేరూపాన్ని ప్రాసఘటితంగా ప్రయోగించాడు.

కాబట్టి 'అగు' అని కాక, విభాష అనో, చూపట్టెడి ననో చెప్పడం యుక్తం.

7. విధాశబ్దంబు సంస్కృతంబునం బుంలింగంబు నగు (24)

'విధా' అని స్త్రీలింగంగా ప్రసిద్ధమై ఉన్నశబ్దం సంస్కృతంలో పుంలింగం కూడా అయిఉన్నది అని సూత్రాని కర్థం.

'విధో విధానే' అనేవాక్యం ప్రకారం విధానం అనేఅర్థంలో 'విధః' అని యీశబ్దం పుంలింగంలో ఉన్నట్లు అజయుడు చెప్పడం దీనికి ప్రమాణం.

'తత్సమంబునం బుంలింగరూపముతోనె ప్రయోగము గాని స్త్రీలింగరూపముతో లేదు' అని వ్యాకర్త విశేషవివరణం.

'విధ' అనేపుంలింగశబ్దం తెలుగులో ప్రాతిపదిక. ఇది పుంలింగ మైనా అమహత్తు. అదంతం కూడా అయింది కాబట్టి ప్రథమైకవచన వివక్షలో 'అమహన్నపుంసకముల కదంతములకు మువర్ణకం బగు' అని ముప్రత్యయం వచ్చి విధము. ఇతరవిభక్తుల్లో విధములు విధములందు మొ॥.

'విధా' అనేస్త్రీలింగశబ్దం తెలుగులోకి రాదు. కాబట్టి ప్రథమైకవచనలోపాదికంతో విధ– విధలు అనేవిధ మయినరూపాలు ఉండవు.

'సంస్కృతంబునన్' అనేదళం సూత్రంలో వ్యాఖ్యానప్రాయమె.

సూరి 'విధా' అనేస్త్రీలింగరూపమే తీసుకుని, విధ–విధలు అనేరీతిస్త్రీలింగరూపాలను నివారించి, విధము, విధములు అనే రీతిగా మువర్ణకాంతరూపాలను సాధించడంకోసం అకంధరాదులు క్లీబతుల్యంబులు బహుళంబుగా నగు' నని చెప్పి బహుళశబ్దానికి ప్రయోజనంగా క్లీబతుల్యత్వం దీనికి నిత్యంగా పేర్కొన్నాడు. ప్రౌఢవ్యాకర్త దానిని పూర్తిగా తిరస్కరిస్తూ– స్త్రీలింగశబ్దం అసలు తెలుగులోకి రాదనీ, మువర్ణకాంతరూపం పుంలింగశబ్దంనుండి సిద్ధిస్తుంది. కాబట్టి సూరి క్లీబతుల్యత విధించడం అనవసర మని ఈలక్షణం చేశాడు.

'విధాశబ్దంబు' అని స్త్రీలింగశబ్దాన్ని ఉచ్చరిస్తూ పుంలింగం కూడా అవుతు దనడాన్నిబట్టి స్త్రీలింగశబ్దమే ప్రసిద్ధం అని స్పష్టం. 'పులింగంబును' అనేచోటిసముచ్చయం పుంలింగశబ్దం అప్రసిద్ధ మని కూడా చెప్తున్నది. కాగా అప్రసిద్ధమైన (పుంలింగ) శబ్దంనుంచి తత్సమా లేర్పడ్డా యనడం ఉచితం కాదు. సూరిమార్గం ఉచితం. ఈలక్షణం సరికాదు అని విమర్శకులు నిర్ణయించారు.

8. అర్ఘాదులకడయచ్చున కుత్వంబును మీఁద వువర్ణకంబును వైకల్పికంబుగా నగు (25)

అర్ఘ మొద లైనవి అర్ఘాదులు. వర్ణకం అంటే ప్రత్యయం. 'డుమువులు ప్రథమ, డుమువున లేకవచనంబులు' అనే లక్షణాల ననుసరించి 'వు' ప్రథమైకవచనం.

అర్ఘ మొద లైనప్రాతిపదికలలో చివరిఅచ్చుస్థానంలో అన్ని విభక్తులలోనూ హ్రస్వ మయినఉకారం ఆదేశంగా వస్తుంది. దానిపైన ప్రథమావిభక్తి ఏకవచనంలో వుఅనేప్రత్యయం వస్తుంది. అని సూత్రానికి అర్థం.

అర్ఘ మొద లయినఈశబ్దాలు అన్నీ అదంతాలు. ఇవి అన్నీ అమహత్తులు. కాబట్టి 'అమహన్నపుంసకముల కదంతములకు ముపర్ణకంబగు' అని ముపర్ణకం ప్రాప్తిస్తుండగా దాన్ని బాధించి ప్రస్తుతసూత్రంచేత ఉత్వవువర్ణకాలు అవుతా యని అర్థం.

'అర్ఘ' అనేప్రాతిపదికకు ప్రథమైకవచనవివక్షలో 'అమహన్నపుంసకములకు' అనేసూత్రాన్ని బాధించి ఈసూత్రంచేత చివరి అత్వానికి ఉత్వమూ, (అర్ఘు) మీద వుప్రత్యయమూ వచ్చి అర్ఘువు అని అవుతుంది.

'వైకల్పికం' అనడంచేత ఉత్వవువర్ణకాలు రానిపక్షంలో బాధ లేదు కాబట్టి 'అమహన్నపుంసకములకు' అనేసూత్రంచేత ముపర్ణకం వచ్చి అర్ఘము అని అవుతుంది.

'ప్రథమైకవచనేతరవిభక్తులలో ఉత్వం మాత్రం ఈసూత్రంప్రకారం రాగా, 'వుపర్ణకేతరవిభక్తి పరం బగునపు దుకారాంతంబులకు బహుళంబుగా..... వుగాగమం బగుని అనే సూరిసూత్రంచేత బహుళంగా వుగాగమం వస్తుంది. అర్ఘువులు. అర్ఘులు. మొ॥.

'అర్ఘాదుల' అనడంచేత అర్ఘ మొదలయిన వాటిల్లో చేరనిశబ్దానికి ఈకార్యం లేదు. వృక్షము, వనము మొ॥ వృక్షువు, వనువు ఇత్యాదిగా కాదు.

'కదయచ్చునకు' అనడంచేత మిగిలినవర్ణాలకు ఈకార్యం రాదు.

అర్ఘాదు లన్నీ అదంతాలే. 'అచ్చునకు' అని సామాన్యంగా కాకుండా 'అత్తునకు' అని స్పష్టంగానే చెప్పవచ్చు. పయిగా విధింపబడిన ఉత్వం ఏకాల్లు కాబట్టి అలో2ంత్యస్య' అనేసంస్కృతపరిభాషచేత చివరివర్ణంస్థానంలోనే వస్తుంది. కాబట్టి సూత్రంలో 'కదయచ్చునకు' అనేదళం అనవసరం.

'ఉత్వంబును వుపర్ణకంబును' అనేచోటి సముచ్చయార్థకశబ్దాలచేత ఈరెండు కార్యాలు కలిసే వస్తాయి. రాకపోతే రెండూ రావు. కాబట్టి ఉత్వం మాత్రమే వచ్చి అర్ఘు - అని కానీ, వుపర్ణకం మాత్రమే వచ్చి అర్ఘవు అని కానీ కాదు.

'మీఁద' అనేదళం స్పష్టతకే. 'వు' వర్ణకం అంటే ప్రత్యయం కాబట్టి 'ప్రత్యయః- పర శ్చ అని పరంగానే వస్తుంది.

అసలు వు వర్ణకవిధానమే స్పష్టత కనాలి. 'ఉత్వం' రాగా ఉదంతా లయినఈశబ్దాలమీద 'ఉకారాంతగోశబ్దంబుల కంతట వుపర్ణకం బగుని అని బాలవ్యాకరణంచేతనే వుపర్ణకం సిద్ధిస్తుంది. కాబట్టి 'అర్ఘాదుల కుత్వంబు వైకల్పికంబుగా నగు' నని ఉత్వాన్ని మాత్రం సూత్రంలో విధించి వుపర్ణకాన్ని వివరణలో ప్రస్తావించవచ్చు.

9. రాహు బాహు శబ్దముల కంతట వుపర్ణకలోపంబు వైకల్పికంబు (26)

రాహు బాహు అనేశబ్దాలకు పరంగా ఉన్న ప్రథమైకవచన వు ప్రత్యయం వికల్పంగా లోపిస్తుం దని సూత్రానికి అర్థం.

'రాహు' శబ్దం మహద్వాచకం, పుంలింగం. ప్రథమైకవచనంలో డుఙ్‌ను (నిత్య వు వర్ణకాన్నీ) బాధించి 'ఉకారాంతం బగు మహత్తునకు వుపర్ణకము బహుళముగా నగు' అనేసూత్రంచేత వుపర్ణకం వచ్చి రాహువు. ప్రస్తుతసూత్రంచేత ఆ వుప్రత్యయం లోపించగా రాహు.

'వైకల్పికంబు' అనడంచేత లోపం రానిపక్షంలో వువర్ణకంతో రాహువు. 'బహుళం' కాబట్టి వువర్ణకం అసలు రాకపోతే 'పుంలింగ మగు మహద్వాచకమునకు డు జగు' అని డు(జ్ప్రత్యయం వచ్చి రాహుఁడు.

బాహుశబ్దంమీద ప్రథమైకవచనంలో 'ఉకారాంతగోశబ్దంబుల కంతట వువర్ణకం బగు' అని వు ప్రత్యయం వచ్చి బాహువు. ఆవువర్ణకం ప్రస్తుతసూత్రంచేత లోపించి బాహు. 'వైకల్పికం' కాబట్టి లోపం రానిపక్షంలో బాహువు.

'రాహుబాహుశబ్దంబులకు' అనడంచేత ఇతరశబ్దాలకు ఈకార్యం లేదు. శంభువు, తరువు – మొ॥.

'అంతట అనడంవల్ల' ప్రథమైకవచనేతరవిభక్తులలో కూడా ఈలోపం వస్తుం దని సూత్రకర్త భావించినట్లుంది. అందుకే రాహులు, బాహులు అని కూడా ఉదాహరించాడు. ప్రథమైకవచనేతరస్థలాలలో 'వు' ఆగమం. వర్ణకం కాదు. కాబట్టి 'వువర్ణకంబునకు అంటే వుగాగమానికి రాదు' లోపం. అయినా వుగాగమానికి లోపం చెప్పక్కర్లేదు. ఉకారాంతాలకు వుగాగమం బహుళం కాబట్టి ఆగమం రాకుండానే ఈరూపాలు బాలవ్యాకరణంచేత సిద్ధిస్తున్నాయి. వుగాగమలోపాన్ని వ్యాకర్త ఉద్దేశించి ఉండకపోతే రాహులు, ఇత్యాదిగా ఉదాహరించడం అనవసరం. సూత్రంలో 'అంతట' అనేదళమూ అనవసరమే.

'బాహు' అనేప్రయోగం లేదు. 'బాహప్పళించు' శబ్దపల్లవం. కాబట్టి అందులో వర్ణవికారంగా వు లోపాన్ని గుర్తించవచ్చు. కాగా బాహుశబ్దానికి ప్రథమైకవచనంలో గూడా ఈలోపం చెప్పనవసరం లేదు.

రాహుశబ్దానికి 'ఉకారాంతం బగుమహత్తునకు వువర్ణకము బహుళముగా నగు' అనేసూత్రంలోని బహుళశబ్దంచేత అన్యకార్యంగా ప్రథమైకవచనలోపంతో 'రాహు' అనేరూపం సాధించవచ్చు. కాబట్టి ప్రస్తుతసూత్రం అవసరం అంతగా లేదు. చెప్పాడు కాబట్టి స్పష్టత కుపయోగించుకోవచ్చు.

10. విశ్వకర్ముఁ డనియు రూపంబు (27)

'విశ్వకర్మన్' అనే నకారాంతశబ్దానికి 'విశ్వకర్ముఁడు' అనేవిధంగా పుంలింగరూపం కూడా ఉన్నది అని సూత్రానికి అర్థం.

'విశ్వకర్మన్' శబ్దం పుంలింగమే. కాని బాలవ్యాకరణం 'విశ్వకర్మాదులకు స్త్రీత్వం బగు' అని నిత్యంగా స్త్రీలింగత్వాన్ని విధించి, స్త్రీలింగత్వాతిదేశంచేత ఉత్వ డుజులు రాజువని స్పష్టం చేసింది. కాగా ఉత్వ డుజులతో గూడ – అంటే పుంలింగంగా రూపం కవి ప్రయుక్తమై ఉన్నది. కాబట్టి విశ్వకర్మశబ్దానికి స్త్రీత్వాన్ని సూరి నిత్యంగా విధించడం సరి కా దని ప్రౌఢవ్యాకర్త తాత్పర్యం.

'విశ్వకర్మన్' శబ్దం. అలంతంబు ప్రథమైకవచనాంతతుల్యం బిందు నామం బగు' తెలుగులో 'విశ్వకర్మా' ప్రాతిపదిక. నామంబుల తుదిదీర్ఘంబునకు హ్రస్వం బగు' విశ్వకర్మ. 'విశ్వకర్మాదులకు స్త్రీత్వం బగు' అనేసూత్రాన్ని బాధించి ప్రస్తుతసూత్రంప్రకారం స్త్రీత్వం రాదు. కాబట్టి పుంలింగకార్యం వస్తుంది పుంలింగం బై మహద్వాచకం బయిన – అని ఉత్వమూ, పుంలింగ మగుమహద్వాచకమునకు అని డుజూ వచ్చి విశ్వకర్ముఁడు అని అవుతుంది.

'విశ్వకర్ముఁడు అనియు' అనేచోటిసముచ్చయంచేత ఈపుంలింగకార్యం రానిపక్షంలో బాలవ్యాకరణాన్ని అనుసరించి స్త్రీత్వం కలిగి, 'స్త్రీలింగంబులప్రథమైకవచనంబునకు లోపం బగు' అని ప్రథమైకవచనం లోపించగా విశ్వకర్మ – అనేరూపం అవుతుంది.

సూరి విశ్వకర్మాదు లనగా ఇక్కడ 'విశ్వకర్ముఁడు' అనడంచేత 'విశ్వకర్మన్' అనేదానికంటే ఇతరశబ్దాలకు పుంలింగరూపం ఉండదు. కాబట్టి కృష్ణవర్ముడు, యువుడు ఇత్యాదు లుండవు.

'అనియు' అనేసముచ్చయం 'విశ్వకర్మ' అనేస్త్రీత్వరూపం తఱుచుగా ఉంటుం దనీ, 'విశ్వకర్ముఁడు' అనే పుంలింగప్రయోగం అరు దని తెలుపుతున్నది.

'విశ్వకర్మునికూఁతు' అనేప్రయోగాన్నిబట్టి విశ్వకర్ముఁడు అనేరూపాన్ని సాధిస్తున్న ఈలక్షణం సార్థకమే. కాని 'విశ్వకర్మ కొక్కచో స్త్రీత్వంబు గానంబడదు' ఇత్యాదిగా 'స్త్రీత్వాభావాన్ని' పేర్కొంటే స్పష్టంగా ఉండేది.

11. ముత్తియశబ్దేతరంబులయందును దఱచుగ నిత్వలోపంబు గానంబడియెడి (49)

'ముత్తియ' అనేదానికంటే వే రయినశబ్దాలలో గూడా హ్రస్వ మైనఇకారానికి లోపం రావడం కవిప్రయోగాలలో తఱుచుగా కనబడుతున్న దని సూత్రానికి అర్థం.

సూరి 'ఇయశబ్దంబునం దికారలోపంబు కొందఱు వక్కాణించిరి. అయ్యది ప్రయోగంబులందు మృగ్యంబు. ముత్తియ శబ్దంబునందు మాత్ర మిత్వలోపంబు గానంబడియెడి' అన్నాడు. దీన్నిబట్టి ముత్తియశబ్దం ఒక్కదానిలో మాత్రమే ఇత్వం లోపిస్తుం దనీ, తదితరశబ్దాలలో ఇత్వలోపం మృగ్య మనీ సూరి చేసినలక్షణాన్ని సవరిస్తూ ప్రౌఢవ్యాకర్త ప్రస్తుతసూత్రం చెప్తున్నాడు. కాబట్టి 'ఇత్వలోపం' అంటే 'ఇయ'లో ఇత్వానికి లోపం అనీ, ముత్తియేతరమైనయీ శబ్దా లన్నీ, ఇయాంతాలే ననీ, గ్రహించాలి.

'కన్నియ', 'ఇయకు నామాంతంబున కెత్వంబు' వస్తే కన్నె. బహుళం గాబట్టి ఎత్వం రాక కన్నియ అని ఉండగా ప్రస్తుత సూత్రంచేత 'ఇ' కారం లోపించి 'కన్న్+య'. భిన్నహల్సంయోగంలో నడుమ సజాతీయ మైనహల్లు లోపిస్తుంది. కాబట్టి ఒక నకారం లోపించగా కన్+య, కన్య (సంస్కృతసమ మైన కన్య శబ్దంకంటె ఇది భిన్నం. తద్భవం).

తఱచుగ అనడంచేత ఇత్వలోపం రానిపక్షంలో కన్నియ, ఇలాగే పళ్యము పల్లియము మొ॥.

'ముత్తియశబ్దేతరంబులందును' అనేచోటిసముచ్చయార్థకంచేత పూర్వ (బాల) వ్యాకరణానుసారంగా ముత్తియశబ్దంలో ఇత్వం లోపించడం సమ్మతమే. ముత్యము ముత్తియయు.

'కానంబడియెడి' అనడంచేత ఈకార్యం కావ్యాలలో కనబడినశబ్దాలలో మాత్రమే గ్రహించాలి. అంటే కవిప్రయోగాలలో ఇత్వలోపం వచ్చినశబ్దాలను ఇక్కడి ముత్తియేతరశబ్దాలలో చేర్చుకుని ఈసూత్రంచేత ఇత్వలోపం సాధించుకోవాలి. కాబట్టి

సందియము, జన్నియ – మొ॥ చోట్ల ఇత్వం లోపించదు.

ముత్తియేతరశబ్దంబులందు, అనో ముత్తియేతరములందు అనో చెప్తే సూటిగా ఉండేది.

'తఱచు' అంటే ఇత్వలోపం వచ్చినరూపాలే అధికంగా ఉంటా యని అర్థం. కాని అది కవిప్రయోగాలకు విరుద్ధం. మృగ్య మన్న సూరివచనాలపై విరోధాన్ని ఇది ఎక్కువగా వ్యక్తం చేస్తున్నది. 'తఱచుగ' అనేపదం లేకుండటం యుక్తం.

12. ఆత్మార్థం బొకానొకచో నామాస్మదర్థాభిధాయియు నగు (78)

ఆత్మన్ అనేసంస్కృతశబ్దంయొక్క అర్థాన్ని తెలిపే తెలుగుశబ్దం ఆత్మార్థం. 'తా' అనేశబ్దం. నామం అంటే వస్తువును బోధించేశబ్దం. (అస్మద్యుష్మదర్థాలకు భిన్న మైనదాన్ని బోధించేది అని స్థూలంగా చెప్పవచ్చు) 'అస్మత్' శబ్దార్థాన్ని తెలిపే 'నా' అనేది అస్మదర్థం.

ఆత్మార్థకమయిన 'తా' అనేశబ్దం ఆయాసందర్భాలలో నామార్థాన్ని అస్మదర్థాన్ని గూడ తెలియజేస్తుం దని సూత్రాని కర్థం.

తనకు తానె చుట్టంబు ఇక్కడ తనకు తాను అనేఆత్మార్థకశబ్దం 'స్త్రీ' అనేనామార్థాన్ని బోధిస్తుంది. స్త్రీకి స్త్రీయే చుట్టం అని దీని అర్థం.

ఇలాగే 'తన కిష్టుడున్' అనేనన్నయపద్యంలో తనకున్ అంటే నన్నయకు అని నామార్థక మైనట్లు చెప్పడం నన్నయమార్గం. నన్నయ తనవిషయంలో అస్మదర్థాన్ని ప్రయోగించడం అరుదు. పయిగా దీనితర్వాత పద్యంలో నన్నయభట్టు–జగద్ధితంబుగన్ అన్నాడు కూడా.

'తన తనుచ్ఛాయ' అన్నచోట తన (యొక్క) అనేఆత్మార్థకం నా (యొక్క) అని అస్మదర్థాన్ని తెలుపుతున్నది.

'ఆత్మార్థంబు' అనడంచేత యుష్మదర్థాదులకు ఈకార్యం లేదు.

'ఒకానొకచో' అనడంచేత ఈకార్యం కవిప్రయోగాల్లో అరుదుగా ఉంటుం దని అర్థం. కాబట్టి ప్రయోగానుసారంగా గ్రహించాలి.

'నామాస్మదర్థాభిధాయి' అనడంచేత ఇతర మైన యుష్మదర్థాదులను బోధించదు.

'అభిధాయియు' అనేచోటిసముచ్చయం ఆత్మార్థకం, ఆత్మార్థాన్ని బోధించడం సాధారణమే అని సూచిస్తుంది.

13. కొన్ని యెడల నవ కగు కానంబడియెడి (103)

సంఖ్యావాచకాలకు పూరణార్థంలో వచ్చే 'అవ' ఇక్కడ గ్రహింపబడుతుంది. 'సంఖ్యకుం బూరణార్థంబునం దవగాగమం బగు' అని సూరి 'అవక్' ఆగమంగా చెప్పాడు. 'సమాసే 2వ స్తు సర్వదా' అని అధర్వణుడు ప్రత్యయంగా చెప్పాడు. అవకు అన్నప్పటిషష్ఠీ విభక్తి చేత 'అవ' స్థానంలో అని అర్థం.

సంఖ్యావాచకాలమీద పూరణార్థంలో వచ్చిన 'అవ' అనేశబ్దం స్థానంలో 'అగు' అనేది కొన్ని కవిప్రయోగాలలో కనబడుతున్న దని సూత్రానికి అర్థం.

ఏడు అనేసంఖ్యను పూరించేది అనేఅర్థంలో 'ఏడు' శబ్దంపై 'సంఖ్యకుం బూరణార్థంబునందు' – అని అవ ఆగమ మై అపదాదిస్వరసంధి జరిగి ఏడవ. ఈవిశేషణం అమహదర్థంలో ఏడవది. ఏడవది అయినపర్వము ఏడవపర్వము. ప్రస్తుతసూత్రం చేత' 'అవ' స్థానంలో 'అగు' వచ్చి – ఏడగుపర్వము.

'కొన్నియెడల' అనడంచేత 'అగు' రావడం అరుదు. అంటే తఱుచుగా 'అవ' ఉంటుంది. ఏడవవాడు, పదవది మొ॥.

'అవకు' అనడంచేత 'అవ' లేకపోతే 'అగు' రాదు. పర్వము లేదు– ఇక్కడ పూరణార్థం లేదు. కాబట్టి అవ రాదు. అందుచేత అగు కూడ ఉండదు. పర్వము లే దగు అని కాదు.

'కానంబడియెడి' అనడంచేత అరుదుగా సైతం అవకు–అగు వచ్చేస్థలాలను కవిప్రయోగాలలో కనబడేవాటినే గ్రహించాలి.

అవకు 'అగు' అనడంచేత ముందు అవ చేసి దానికి అగు ఆదేశం చేయాలి. 'పూరణంలో అగు' (అవకు బదులుగా) విధిస్తే ప్రక్రియలో లాఘవం సిద్ధించేది.

'అగు' ధాతుజవిశేషణంగా సమన్వయిస్తే 'అగు' విధానమే అవసరం కాదు. అవకాశం పరిశీలించాలి.

14. ఊరు చోటు మేన్వాదు లున్లుగ్విషయంబులు (106)

విషయాలంటే లక్ష్యాలు. ఊరు, చోటు, మేను మొద లైనవి 'ఉన్' లోపించడానికి లక్ష్యా లని సూత్రాని కర్థం.

ఊరు లోనగువానికి, ద్వితీయయం దత్వము. సంప్రాప్తింపదు గాన 'ఔపవిభక్తికనామ్నా మత్వం స్యా త్సప్తమీ తృతీయార్థే. అనుసూత్రమున కవి విషయములు గాక, కేషాంచి దుదంతానాం నేతి విభక్తా వునో లుక్ స్యాత్. అనుసూత్రమునకు విషయంబు లగుచున్న వని యెఱుంగవలయును' అని సూత్రార్థాన్ని సూత్రకర్త స్పష్టం చేశాడు.

కాగా ఈసూత్రం చింతామణిలక్షణానికి వ్యాఖ్యానం.

'ఔపవిభక్తికనామ్నా మత్వం స్యా త్సప్తమీ తృతీయార్థే' అనేచింతామణిసూత్రం ఔపవిభక్తికశబ్దాలకు పైన తృతీయా సప్తమీ విభక్తులఅర్థంలో అత్వం చెప్పింది. ఊరు మొద లైనవి ఔపవిభక్తికాలే. కానీ ఊరన్. మొ॥ వాటికి సప్తమ్యర్థం మాత్రమే ఉంది తప్ప అందుచేత తృతీయార్థం లేదు. తృతీయా సప్తములు రెంటికీ చెప్పిన అత్వం సప్తమ్యర్థం మాత్రమే ఉన్న ఊరు మొ॥ వాటికి రాదు. కాబట్టి యివి ఆ సూత్రానికి లక్ష్యాలు కావు.

'కేషాంచి దుదన్తానాం నేతి విభక్తా వునో లుక్ స్యాత్' అనేచింతామణిసూత్రం కొన్ని ఉదంతాలకు సప్తమీ నవర్ణకం పరబిమావుతుండగా 'ఉన్' అనే దానికిలోపం చెప్తున్నది. నవర్ణకం సప్తమి కాబట్టి ఉన్లోపంచేత ఏర్పడేరూపం సప్తమ్యర్థకం మాత్రమే అవుతుంది.

ఊరన్ మొద లైనవి సప్తమ్యర్థకాలు మాత్రమే. కాబట్టి అవి కేషాంచి త్తనేప్రస్తుతసూత్రానికే లక్ష్యా లవుతా యని ప్రౌఢవ్యాకర్త సమన్వయం.

ఊరు శబ్దంమీద సప్తమిలో 'అందు న సప్తమి' అని నవర్ణక మై (నుగాగమంతో) ఊరు+నన్ ప్రస్తుతసూత్రంచేత 'ఉన్' లోపించి (ఊర్+అన్) ఊరన్– లోపం రానిపక్షంలో ఊరునన్.

'ఊరు చోటు మేన్వాదులు' అనడంచేత వీటిలో చేరని ఔపవిభక్తికశబ్దాలకు అత్త్వం రావచ్చు. గోరన్–గోరిచేతన్, గోరియందున్ – మొ॥ కాగా ఇవి 'ఔపవిభక్తికనామ్నామ్' అనే సూత్రానికి విషయా లవుతాయి.

'ఉన్లుగ్విషయంబులు' అనడంచేత ఊరు లోనగువానికి ఉన్లోపమె వస్తుంది. కాని అత్త్వం రాదు. కాబట్టి ఊరిచేత అనే అర్థంలో ఊరన్ అనేరూపం ఉండదు.

'ఊరు చోటు మేన్వాదులు' అన్నపుడు ఆదిశబ్దం ఎలాగూ ఉన్నది. కాబట్టి చోటు, మేను శబ్దాలను సూత్రంలో చెప్పనవసరం లేదు. వివరణంలో ప్రౌఢవ్యాకర్తే, చెప్పినట్లు ఊరులోనగునవి (ఊర్వాదులు) ఇత్యాదిగా చెప్పటం ఉచితం. ఉన్లుగ్విషయంబులు అనక ఉన్లోపం (వికల్పంగా) విధిస్తే బావుండేది.

తృతీయలో అత్వంలేదు కాబట్టి అత్వం రాదనడం కుదరదు. అత్వం రాని ఊరిచేత, చోటితోడ – ఇత్యాదిరూపాలను కవి ప్రయోగాలనుంచి చూపాలి. అటువంటిదే లేకపోతే అత్వప్రసక్తే లేదు. సూరి 'ఔపవిభక్తికంబుల తృతీయాసప్తముల కత్వం బాదేశంబు బహుళంబుగా నగు' అని బహుళంగా చెప్పాడు. ఊరిచేత, చోటితోడ్ లాంటివి కవిప్రయోగాల్లో దొరికితే, బహుళగ్రహణంచేత తృతీయలో అత్వం రా దని గ్రహించాలి.)

ఇంతకీ ఉన్లోపం చేస్తే సప్తమ్యర్థం మాత్రమే వస్తుం దనడం కూడా కుదరదు. 'ఉదంతజడంబు తృతీయకు నవర్ణకం బగు' అని నవర్ణకం తృతీయలో గూడా వస్తుంది. కాబట్టి ఉన్లోప పక్షంలోనూ తృతీయార్థం ప్రసక్త మవుతుంది. నవర్ణకం సప్తమే అయినా తృతీయార్థంలో కూడా వస్తున్నది కదా.

ఫౌఢవ్యాకర్త సమన్వయం సరికాదు. ఈలక్షణం విచార్యం.

డాక్టర్. అంబడిపూడి నాగభూషణం

పాఠం - 2

ప్రౌఢవ్యాకరణం

రూపప్రక్రియావివరణం

సంజ్ఞాపరిచ్ఛేదం

1. అంటితి నమ శ్శివాయ పాపాత్మురాలి: (సం. 15) 'అంటితి పాపాత్మురాలి' అనేతెలుగువాక్యం మధ్యలో 'నమ శ్శివాయ' అనేసంస్కృతవాక్యం ప్రయోగింపబడింది. 'న పదా న్యవ్యయ సుప్ తిఙ్ క్త్వా తుమునామ్, అనుకృతే కస్తి వాక్యం తు' అనే చింతామణిలక్షణం ప్రకారం అనుకరణం లేకుండా సంస్కృతవాక్యాన్ని తెలుగులో ప్రయోగించు కోవడానికి వీలు లేదు. 'ఒకానొకచో ననుకరణవిరహితంబుగ సంస్కృతవాక్యంబు గానంబడియెడి' అనేసూత్రంప్రకారం పైప్రయోగం సాధువు అవుతున్నది.

2. అకారము: (సం. 2) 'అ' అనేవర్ణానికి ఉచ్చారణంలో 'నిర్దేశనిధా నోచ్చారణంబులం దఱచుగ అవర్ణాదులు కారప్రత్యయాంతములును రవర్ణ మిఫప్రత్యయాంతము నగు' అనేసూత్రంచేత 'కార' ప్రత్యయం వచ్చి 'అకార' అని అవుతుంది. తద్ధితప్రత్యయాంత మయిన ఈప్రాతిపదిక అదంత మయిన అమహద్వాచకం కాబట్టి ప్రథమావిభక్తి ఏకవచనవివక్షలో 'అమహన్నపుంసకముల కదంతములకు మువర్ణకం బగు' అనేసూత్రంచేత ముప్రత్యయం వచ్చి 'అకారము' అని అవుతుంది.

3. అకారమునకు ఉకారము వచ్చును: ఆకు ఊ వచ్చును : (సం. 3) 'అ' అనేవర్ణానికి 'ఉ' అనేవర్ణం వస్తుంది. అని దీని కర్థం. ఇందులో 'అ' నిర్దేశం. 'ఉ' విధానం. ఈరెండింటికి 'ఒకచో హ్రస్వంబు దీర్ఘం బగు' అనేసూత్రంచేత దీర్ఘం వచ్చి ఆకు ఊ వచ్చును. దీర్ఘం రాకపోతే 'నిర్దేశవిధానోచ్చారణంబులం దఱచుగ అవర్ణాదులు కారప్రత్యయాంతములును, రవర్ణ మిఫప్రత్యయాంతము నగు' అనేసూత్రంచేత కారప్రత్యయం వచ్చి 'అకారమునకు ఉకారము వచ్చును' అని అవుతుంది.

4. కఱకంఠుడు: (సం. 9) కఱ అయిన కంఠము కలవాడు అనేఅర్థంలో కఱ అనే అచ్చతెలుగుశబ్దానికి కంఠము అనేసంస్కృతసమశబ్దానికి బహువ్రీహి సమాసం ఏర్పడింది. తెలుగులో మిశ్రబహువ్రీహి 'స్త్రీసమఘటితంబ...బహువ్రీహి' అనేలక్షణానికి విరుద్ధం. కాబట్టి 'లక్షణవిరుద్ధం బగుభాష గ్రామ్యంబు' అనేసూత్రంప్రకారం గ్రామ్యం. అయినా నన్నయ ప్రయోగించాడు. కాబట్టి 'ఆర్యవ్యవహారంబుల దృష్టంబు గ్రాహ్యంబు' అనేసూత్రంచేత గ్రహింపదగినదే అని చిన్నయసూరి పేర్కొన్నాడు.

'తద్భవములందును నలఘురేఫము గలదు' అని ప్రౌఢవ్యాకర్త 'గరళకంఠ' అనేసంస్కృతసమాసంనుండి 'కఱకంఠ' అనేపదం మొత్తం తద్భవంగా ఏర్పడిం దని (ఆతద్భవంలో శకటరేఫ ఉన్న దనీ) చెప్పాడు. అప్పుడు ప్రకృతి అయిన గరళకంఠ శబ్దంవలె తద్భవ మైన 'కఱకంఠ' శబ్దం బహువ్రీహి అవుతుంది. ఇక్కడ కఱ – కంఠము అనేవాటికి తెలుగులో సమాసం చేయడం అనే విధానమే లేదు. కాబట్టి ఇది మిశ్రబహువ్రీహి కాదు, లక్షణవిరుద్ధమూ కాదు, కాగా కఱకంఠుడు గ్రామ్యమే కాదు. అని ప్రౌఢవ్యాకర్తమతం.

5. కవిలకన్నులు(కవిలగడ్డము–కవిలజడలు):(సం. 13) ఈశబ్దాలను సూరి కపిలక న్నులు ఇత్యాదిగా కపిలశబ్దంతో (పకారమధ్యంగా)గ్రహించాడు. అపుడు కపిల అనేసంస్కృతశబ్దానికి కన్నులు, (గడ్డము, జడలు) అనేఅచ్చతెలుగుశబ్దంతో

సమాస మవుతుంది. అటువంటిసమాసం లక్షణానికి విరుద్ధం. కాబట్టి గ్రామ్యం. అయినా నన్నయ ప్రయోగించాడు. కాబట్టి 'ఆర్యవ్యవహారంబుల దృష్టంబు గ్రాహ్యంబు' అని గ్రహించదగినదే. అని సూరిమతం.

ప్రౌఢవ్యాకర్త ఈశబ్దాలను కవిలకన్నులు ఇత్యాదిగా కవిలశబ్దంతో (వకారమధ్యం) గ్రహించాడు. 'కపిలశబ్దభవంబు కవిలశబ్దం బొందు కానంబడెడి' అనేసూత్రంప్రకారం కపిల శబ్దంనుండి పుట్టి తద్భవ మయినఅచ్చతెలుగుకవిలశబ్దానికి, కన్నులు శబ్దంతో సమాస మయింది. ఇవి రెండు అచ్చతెలుగుశబ్దాలే కాబట్టి ఈసమాసం లక్షణబద్ధమే. కాబట్టి గ్రామ్యం కాదు. అని ప్రౌఢవ్యాకర్తమతం.

6. కాకు గా వచ్చును:(సం. 3) చూ. ఆకు ఊ వచ్చును.

7. కాదన కిట్టి:(సం. 8) (కాదు) అనక+ఇట్టి. ఇక్కడ అను ధాతువుపై వ్యతిరేకక్త్వార్థంలో 'క'ప్రత్యయమూ, ముందు అత్వమూ కలిసి అక (ప్రత్యయం) రాగా 'అనక' అని అయింది. కాబట్టి అనక అనేది అకప్రత్యయాంతం. 'అకప్రత్యయాంతావ్యయంబు కళయ' అనేసూత్రం చేత ఇది కళ. అనక+ఇట్టి అనేచోట 'అత్తునకు సంధి బహుళంబుగా నగు' అనేసూత్రంచేత సంధి జరిగి 'అన కిట్టి' అయింది.

ద్రుతప్రకృతికం అయితే అనకన్+ఇట్టి అని ఉండాలి. 'అత్తునకు– రావలసినసంధి 'ఇకాదులకు దప్ప ద్రుతప్రకృతికములకు సంధి లేదు' అనేసూత్రంచేత రాదు. అపుడు అనక నిట్టి అని ఉండాలి. 'అన కిట్టి' అనేవిధంగా సంధి జరగడాన్నిబట్టి అనక ద్రుతప్రకృతికం కాదు. అకప్రత్యయాంతావ్యయం కళ అనడానికి 'అన కిట్టి' అనేచోటి సంధి ప్రమాణం అని తాత్పర్యం.

8.కారము: (సం. 10) 'సంస్కృతప్రాకృతతుల్యం బగుభాష తత్సమంబు' అనిసూత్రించి, సూరి (కటుః)కారో–కారము అని కారము అనేశబ్దం కారో అనేప్రాకృతానికి తుల్య మనీ, తత్సమ మనీ పేర్కొన్నాడు. (అయినా ప్రాకృతసమం కాబట్టి ఆచ్ఛికమే)

'కారము క్షారశబ్దభవము' అని సూత్రించి ప్రౌఢవ్యాకర్త 'క్షార' అనేసంస్కృతశబ్దంనుంచి పుట్టిం దన్నాడు. తెలుగు 'కారము' తద్భవం (సంస్కృతభవం) అని ప్రౌఢవ్యాకర్తమతం.

క్షారశబ్దానికి తెలుగులోని 'కారము' అనేఅర్థం లేకపోవడంచేత రూపసామ్యమే కాని, అర్థసామ్యం లేదు. అవి రెండూ ఉన్న తత్సమం (ప్రాకృతసమం) అనేసూరిమతమే యుక్తం.

9.కోట: (సం. 11) 'త్రిలింగదేశవ్యవహారసిద్ధం బగుభాష దేశ్యంబు' అని సూత్రించి సూరి 'కోట' శబ్దాన్ని ఉదాహరణల్లో చూపాడు. కాబట్టి కోటశబ్దం దేశ్యం అని సూరిమతం.

'కోటపేటలు వైకృతములు' అని ప్రౌఢవ్యాకర్త కోటశబ్దం తద్భవం అన్నాడు. 'కోట్టార ఘట్ట హట్టా శ్చ' అనే నిఘంటువునుబట్టి సంస్కృతంలో 'కోట్ట' అనేశబ్దం ఉంది. దానినుండి తద్భవంగా తెలుగులో 'కోట' శబ్దం పుట్టింది.

సంస్కృతంలోనే 'కోట' అనేశబ్దం కూడా ఉంది. ఒకవేళ దానినుంచి కలిగినా తెలుగులోని కోట తద్భవమే. సంస్కృతం కోటతో సమంగా ఉంది కదా అని తెలుగు కోట తత్సమం అనుకోగూడదు. సంస్కృతంలోని 'కుండ' అనేశబ్దం ఏమార్పులు లేకుండా సమంగా ఉన్నా తెలుగులో 'కుండ' తద్భవ మయింది. అలాగే కోట కూడా. కోట్ట లేదా కోట అనే సంస్కృతశబ్దంనుంచి పుట్టిం దనీ, తెలుగులో కోట తద్భవమే కాని సూరి చెప్పినట్లు దేశ్యం కా దనీ ప్రౌఢవ్యాకర్తమతం.

10.జయ పూతనాఘాత (జయ నారాయణ, జయ దైత్యదమన):(సం. 16) జయ అనేది మధ్యమపురుష ఏకవచనాంత మయినసంస్కృతక్రియాపదం. పూతనాఘాత అనేది సంబోధనాంత మైనతెలుగు(తత్సమ)పదం.'న పదా న్యవ్యయ సుప్ తిఙ్ క్త్వా తుమునామ్, అనుకృతే కస్తి వాక్యం తు' అనేచింతామణిలక్షణంప్రకారం సంస్కృతపదం అనుకరణం లేకుండా తెలుగులో ప్రయోగించుకోడానికి వీలు లేదు. 'జయపదం బనుకరణవిరహితంబ తఱచుగ నగు'. అనే ప్రౌఢవ్యాకరణసూత్రంప్రకారం 'జయ' అనేసంస్కృతపదం అనుకరణం లేకుండానే తెలుగులో ప్రయోగించడం సాధువు అవుతున్నది.

11.పాండురాజయశము:(సం. 5) 'ఒకానొకచో జకారం బుభయంబు నగు' అనేసూత్రంప్రకారం 'పాండురాజయశము' అనేశ్లేషస్థలంలోనిజకారం, దంత్యమూ, తాలవ్యమూ రెండూ అయిం దని ప్రౌఢవ్యాకరణమతం.

పాండురాజ! (యశము) అనేవిధంగా భారతార్థంలో 'రాజ'శబ్దంలోనిజకారం దంత్యం. 'మఱియు రాజుశబ్దం బొక్కటి దంత్యయుక్తంబు గానంబడియెడి' అని బాలవ్యాకరణం చెప్పింది. కాబట్టి (పాండు) రాజ శబ్దంలో జకారం దంత్యం.

పాండుర – అజయశము అనేవిధంగా రామాయణార్థంలో 'అజ' శబ్దంలోనిజకారం తాలవ్యం. (సంస్కృతంలో దంత్యచజలు లేవు.) భారతార్థంలో దంత్యమూ, రామాయణా ర్థంలో తాలవ్యమూ రెండు విధాలు అయింది. కాబట్టి ఈశ్లేషస్థలంలోనిజకారం ఉభయం అని ప్రౌఢవ్యాకర్తమతం.(రాజు అని ఉదంతంగా ఉన్నపుడే దంత్యం కాబట్టి పాండురాజ లో భారతార్థంలో కూడా తాలవ్యమే. ఉభయం కాదు.)

12.పేట:(సం. 11) 'త్రిలింగదేశవ్యవహారసిద్ధం బగుభాష దేశ్యంబు' అని సూత్రించి సూరి 'పేట' అనేశబ్దాన్ని ఉదాహరణల్లో ఇచ్చాడు. కాబట్టి పేటశబ్దం దేశ్యం అని సూరిమతం.

'కోటపేఁటలు వైకృతములు' అని ప్రౌఢవ్యాకర్త పేఁట శబ్దం తద్భవం అన్నాడు.'పింఠా విటజనాశ్రయః' అనే నిఘంటువునుబట్టి సంస్కృతంలో పింఠాశబ్దం ఉంది. దానినుంచి తద్భవంగా తెలుగులో పేఁటశబ్దం పుట్టింది.

పింఠ అంటే విటు లుండేచోటు. తెలుగులో పేఁట అంటే సామాన్యజనావాసం అని అర్థం మారింది. ఇలా ప్రకృతిశబ్దార్థం వికృతిలో మారడం అక్కడక్కడా ఉంది. కాబట్టి ఇది తద్భవమే అని ప్రౌఢవ్యాకర్తమతం.

సూరి ఉదాహరించిన 'పేట' శబ్దంలో అరసున్న లేదు. (పింఠలో నిండుసున్న పేఁటలో అరసున్న అయింది.) కాబట్టి బిందువు లేని పేట సూరి చెప్పినట్లు దేశ్యం, అరసున్న ఉన్న పేఁటశబ్దం ప్రౌఢవ్యాకర్త చెప్పినట్లు తద్భవం.

13. ప్రాణగొడ్డము:(సం. 12) ప్రాణ అనే కేవలసంస్కృతశబ్దానికి, గొడ్డము అనేవికృతిశబ్దంతో సమాసం చేయడంవల్ల ప్రాణగొడ్డము అనేశబ్దం ఏర్పడింది. కాని ఇలా సమాసం చేయడం 'కేవలసంస్కృతశబ్దంబు వికృతిశబ్దంబుతోడ సమసింపదు' అనే లక్షణానికి విరుద్ధం. కాబట్టి 'లక్షణవిరుద్ధం బగుభాష గ్రామ్యంబు' అనేసూత్రంచేత గ్రామ్యం. అయినా తిక్కనమహాకవి ప్రయోగించడంచేత 'ఆర్యవ్యవహారంబులదృష్టంబు గ్రాహ్యంబు' అనేసూత్రంచేత గ్రహింపదగినది అని సూరి పేర్కొన్నాడు.

'ప్రాణగొడ్డ మగ్రామ్యంబు నాఁ దగు' అనేసూత్రంచేత 'ప్రాణకుట్టక' అనేసంస్కృత శబ్దంనుంచి తద్భవంగా ప్రాణగొడ్డము ఏర్పడిం దనీ, ఇక్కడ తెలుగులో సమాసం చేయడం అనేప్రక్రియే లేదు, కాబట్టి ఇది గ్రామ్యమే కా దనీ ప్రౌఢవ్యాకర్త మతం. ఇది ఉచితం.

14. మొక్కేము సామి: (సం. 14) వ్యాకరణం సాధిస్తున్న 'మ్రొక్కెదము' అనేరూపానికి భిన్నంగా ఉన్న మొక్కేము అనేపదం 'లక్షణవిరుద్ధం బగుభాష గ్రామ్యంబు' అనేసూత్రం ప్రకారం గ్రామ్యం.కాబట్టి కావ్యాలలో ప్రయోగించడానికి వీలు లేదు. 'గ్రామ్యంబు తత్తజ్జాతివర్ణనంబునం బ్రయోగార్హం బగు' అనేప్రౌఢవ్యాకరణసూత్రంచేత కిరాతజాతిసంభాషణలో ఈగ్రామ్యపదప్రయోగం సాధు వవుతున్నది.

15. రేఫము: (సం. 2) 'ర' అనేవర్ణంమీద 'నిర్దేశవిధానోచ్చారణంబులం దఱచుగ అవర్ణాదులు కారప్రత్యయాంతంబులును రవర్ణ మిఫప్రత్యయాంతంబు నగు' అనేసూత్రంచేత 'ఇఫ' అనేప్రత్యయం వచ్చి ర-ఇఫ. ఇఫ అనేది సంస్కృతప్రత్యయం.కాబట్టి ఇక్కడ సంస్కృతం ప్రకారం గుణసంధి జరిగి 'రేఫ' అవుతుంది. (తద్ధితాంత మయిన) ఈప్రాతిపదికపై ప్రథమావిభక్తి ఏకవచనంలో తెలుగులో 'అమహన్నపుంసకములకు- అనేసూత్రంచేత మువర్ణకం వచ్చి రేఫము అని అవుతుంది.

సంధిపరిచ్ఛేదం

1. (అబ్జాసన) అంకముల్ పెంపు: (సంధి. 17)

అంకముల(యొక్క) - పెంపు. చూ. ఇంద్రున్ వలెన్.

2. అందచందములు: (సంధి. 6) అందమును, చందమును అనే అర్థంలో ద్వంద్వసమాసం ఏర్పడి, సమాసవిభక్తి లోపించి, అంద - చంద అని ఉండగా, 'ద్వంద్వంబునం బదంబుపయి పరుషములకు గసడదవ లగు' అనే (బాల.) సూత్రంచేత నిత్యంగా గసడదవాదేశం రావలసిఉండగా 'కొన్నియెడల ద్వంద్వంబునం బదంబుమీది చతపలకు సదవలు గానంబడవు' అనే(ప్రౌఢ) సూత్రంచేత(సకార)ఆదేశం రాక అందచంద. ఈసమాసప్రాతిపదికపై ప్రథమావిభక్తి (బహువచనం)లో అందచందములు.

3. అందిమ్ము: (సంధి. 2)+ అంది+ ఇమ్ము అని ఉండగా 'క్త్వార్థం బైనయిత్తునకు సంధి లేదు' అనేబాలవ్యాకరణలక్షణంచేత సంధి రాదు. కాబట్టి 'సంధి లేనిచోట స్వరంబు కంటెం బరం బయినస్వరంబునకు యడాగమం బగు' అనేసూత్రంచేత యడాగమం వచ్చి అందియిమ్ము. అని మాత్రమే కావాలి. (అని ప్రౌఢ. అభిప్రాయం)

అంది+ఇమ్ము అనేచోట 'ఇప్రత్యయాంతావ్యయంబునకు సంధియు జూపట్టెడి' అనే సూత్రంచేత సంధి జరిగి 'అందిమ్ము' అని కూడా అవుతుం దని ప్రౌఢవ్యాకర్తమతం.

అందు+ఇచ్చు- అం దిచ్చు. అనేశబ్దపల్లవధాతువునుంచి అందిచ్చెను, అందీయడు, ఇత్యాదిగా అందిమ్ము అని అవుతుంది. ఇక్కడ క్త్వార్థకేకారమే లేదు. కాబట్టి ఇది క్త్వార్థకేకారానికి సంధి జరిగినందుకు ఉదాహరణం కాదు.

4. అన్నిష్టసఖి (అన్నుర్వీశుడు) :(సంధి. 9) అను-ఇష్టసఖి అని ఉండగా 'ఉత్తున కచ్చు పరం బగునపుడు సంధి యగు' అనేసూత్రాన్ని బాధించి 'ఉదంత మగు తద్ధర్మార్థకవిశేషణముల కచ్చు పర మగునపుడు నుగాగమం బగు' అనేసూత్రంచేత నుగాగమం వచ్చి 'అనునిష్టసఖి' అని బాలవ్యాకరణాన్నిబట్టి ఏర్పడుతుంది.

అను-ఇష్టసఖి అని ఉండగా నుగాగమాన్ని కూడా బాధించి 'తఱచుగ గర్మధారయ సమాసంబునం బెన్వాదులకడహల్లున కచ్చు పరం బగునపుడు ద్విత్వంబు గానంబడియెడి' అనేసూత్రంచేత అచ్చు లోపించి (అన్-ఇష్ట) కడహల్లుకు ద్విత్వం వచ్చి (అన్న్-ఇష్ట) అన్నిష్టసఖి అని అవుతుంది. ద్విత్వం రానిపక్షంలో అనునిష్టసఖి.

5. (గిరివ్రజము) అన్పురంబు: (సంధి. 13) అను-పురంబు అని ఉండగా, 'అనుకొను లోనగుధాతుజవిశేషణములయంత్యోకారమునకు హల్లు పరం బగునపుడు లోపంబు వైకల్పికంబు' అనేసూత్రంచేత ఉత్వం లోపించగా 'అన్ పురంబు' అవుతుంది. వైకల్పికం అనడంచేత ఉత్వం లోపింపనిపక్షంలో 'అనుపురంబు' అని ఉంటుంది.

6. అప్పాచెల్లెండ్రు: (సంధి. 6) అప్పయును, చెల్లెలును అనే అర్థంలో ద్వంద్వసమాసం ఏర్పడి విభక్తి లోపించి (అప్ప+చెల్లెలు) పూర్వపదం చివర దీర్ఘం వచ్చి అప్పా+చెల్లెలు. 'ద్వంద్వంబునం బదంబుపయి పరుషములకు గసడదవ లగు' అనే (బాల.) సూత్రంచేత నిత్యంగా గసడదవాదేశం రావలసిఉండగా 'కొన్నియెడల ద్వంద్వంబునం బదంబుమీది చతపలకు సదవలు గానంబడవు' అనే(ప్రౌఢ) సూత్రంచేత(సకార)ఆదేశం రాక అప్పాచెల్లెలు. ఈసమాసప్రాతిపదికపై ప్రథమావిభక్తి (బహువచనం)లో అప్పాచెల్లెండ్రు.

7. ఆ డిదె: (సంధి. 18) ఆడుము - ఇదె, అని ఉండగా 'ఉత్తున కచ్చు పరం బగునపుడు సంధి యగు' అనేసూత్రాన్ని బాధించి 'మధ్యమపురుషమువర్ణకంబున కచ్చు పరం బగునపుడును గొన్నియెడల లోపంబు చూపట్టెడి' అనేసూత్రంచేత మువర్ణకం లోపించి ఆడు- ఇదె, ఇపుడు 'ఉత్తున కచ్చుపరం బగునపుడు' అనేసూత్రంచేత సంధి జరిగి 'ఆ డిదె' అని అవుతుంది.

'కొన్నియెడల, చూపట్టెడి' అనడంచేత మువర్ణకం లోపించనిపక్షంలో ఆడుము-ఇదె, ఉత్వసంధి జరిగి, ఆడు మిదె అని అవుతుంది.

ఆడితె అనేముద్రితపాఠమే అర్థవంతం కావడంచేత ఇక్కడ 'ము' లోపం లేదు.

8. ఇంద్రు న్వలెన్: (సంధి. 5) ఇంద్రునియొక్క అనే ష ష్ఠ్యంతానికి వలె అనే పైపదంతో షష్ఠీతత్పురుషసమాసం ఏర్పడి 'సమాసవిభక్తికి లోపం బగు, లట్టునకు గాదు' అని విభక్తి లోపించి, ఇంద్రుని-వలె. 'షష్ఠీసమాసమందలినిలలమీదియచ్చులకు హల్లు పరం బగుచో గొన్నియెడల లోపంబు గానంబడియెడి' అనేసూత్రంచేత 'ని' వర్ణంలోని ఇకారం లోపించగా ఇంద్రున్ వలెన్. 'కానంబడియెడి' అనడంచేత లోపం రానిపక్షంలో 'ఇంద్రునివలెన్'.

9. ఉండె దిదే: (సంధి. 16) ఉండెదిది (ఉండెదు-ఇది) -ఏమి (ఏమ్యాదిసంధి జరిగి) ఉండెది దేమి. 'హలవసానంబులు పరంబు లగునపు దేమిశబ్దముయొక్క మికారమునకు లోపంబు వైకల్పికంబు' అనేసూత్రంచేత అవసానంలో మి వర్ణం లోపించగా ఉండెదిదే, అని అవుతుంది. వైకల్పికంబు అనడంచేత మివర్ణం లోపించనిపక్షంలో ఉండెది దేమి అని ఉంటుంది.

10. ఎటిం గెటింగి: (సంధి. 3) ఎటింగి- ఎటింగి అని ఉండగా 'అచ్చున కామ్రేడితంబు పరం బగునపుడు సంధి తఱుచుగ నగు' అనేసూత్రంచేత ప్రాప్తిస్తున్నసంధిని బాధించి 'క్త్వార్థం బయినయిత్తునకు సంధి లేదు' అని సంధి నిషేధం రాగా, దానిని బాధించి 'ఇప్రత్యయాంతావ్యయంబునకు సంధియు జూపట్టెడి' అనే ప్రౌఢ. సూత్రంచేత సంధి జరిగి 'ఎటిం గెటింగి' అని అవుతుంది.

'సంధియు, చూపట్టెడి' అనడంచేత సంధి రానిపక్షంలో యడాగమం వచ్చి ఎటింగి యెటింగి అని తఱుచుగా ఉంటుంది.

11. ఎల్లన్ శిష్యులన్: (సంధి. 7) బాలవ్యాకరణం 'సర్వపర్యాయం బయినయెల్ల శబ్దంబు ద్రుతాంతం బయినయవ్యయంబు, దీని కసమాసంబున విశేష్యంబునకు ముందు ప్రయోగంబు లేదు.' అనడంచేత సమాసం చేయకపోతే ('శిష్యులన్' అనే) విశేష్యానికి పూర్వంలో ఎల్లన్ అనే విశేషణం ప్రయోగించడానికి వీలు లేదు. సమాసం కానపుడు 'శిష్యుల నెల్లన్' అని 'ఎల్లనొ

విశేష్యానికి తర్వాత ఉండాలి. ముందు ప్రయోగించా లంటే సమాసం జరిగి ద్రుతం లోపించి 'ఎల్ల శిష్యులన్' అని ఉండాలి. కాగా ఎల్లన్ శిష్యులన్ అని ఉండడం లక్షణవిరుద్ధం.

'సర్వపర్యాయం బయినయెల్లశబ్దమునకు సప్తమియు అసమాసంబున విశేష్యంబునకు ముందు ప్రయోగంబునుం జూపట్టెడు' అనేసూత్రంచేత సమాసం కాకపోయినా ఎల్లన్ విశేష్యానికి పూర్వంలో ప్రయోగించడం సాధువు.

ఇందులో ఎల్లన్ విశేష్యం. శిష్యులన్ విశేషణం. ఇది బాలవ్యాకరణలక్షణానుగుణం.

12. ఎల్లయందు:(సంధి. 16) 'సర్వపర్యాయం బయినయెల్లశబ్దంబు ద్రుతాంతం బయిన యవ్యయంబు' అనే బాలవ్యాకరణలక్షణంచేత ఈ ఎల్లన్ అవ్యయం. 'అవ్యయము లనగా లింగ విభక్తి వచన శూన్యములు.' కాబట్టి ఎల్లన్ అవ్యయ మయితే దానిపై ఏవిభక్తీ నిలవడానికి వీలు లేదు. ఎల్లయందు అనేచోట ఎల్లశబ్దం మీద అందు అనే సప్తమీవిభక్తి కనబడుతున్నది. అది పై బాల. వివరణం ప్రకారం లక్షణవిరుద్ధం.

'సర్వపర్యాయం బయినయెల్లశబ్దమునకు సప్తమియు. అసమాసంబున విశేష్యంబునకు ముందు ప్రయోగంబునుం జూపట్టెడు' అనేప్రౌఢ. సూత్రంచేత 'అందు' అనే సప్తమీవిభక్తితో 'ఎల్లయందు' అని అవుతుంది.

(కలుగంగబట్టి లాగా ద్రుతాంత మైన) అవ్యయం అయినా ఎల్లశబ్దంపై అందు విభక్తి ఉంటుం దని ప్రౌఢ. అభిప్రాయం. ఎల్లనందు అని కాకపోవడం విశేషం. ఎల్లదాని యందు అనేచోట తచ్ఛబ్దలోపంచేత ఏర్పడినరూపమే కాని ఇది ఎల్ల పై సప్తమి కాదు.)

13. కందతుండెములు:(సంధి. 6)కందలును,తుండెములును. చూ. అందచందములు.

14. కనకన మను:(సంధి. 19) కనకన– అను, అని ఉండగా 'అత్తునకు సంధి బహుళంబుగా నగు' అని ప్రాప్తిస్తున్న అత్వసంధిని బాధించి 'ధ్వన్యనుకరణశబ్దముల కనుధాతువు పరం బగుచో గొన్నియెడల ముగాగమం బగు' అనేసూత్రంచేత కనకన అనే ధ్వన్యనుకరణశబ్దానికి చివర మకారం ఆగమంగా చేరి కనకనమ్–అను, కనకన మను అని అవుతుంది. ఇక్కడ కనకనను, అని సంధి అయినరూపం గానీ, కనకన యను అని సంధి రాక యడాగమం అయినరూపం గానీ ఉండదు. ముగాగమం నిత్యం.

15. కన్నాకు:(సంధి. 9) కను–ఆకు. చూ. పెన్నరదము.

16. గోకుల మిల్లిలు:(సంధి. 10) చూ. బచ్చింట.

17. చన్ ద్రోవ:(సంధి. 13) చను–త్రోవ. చూ. అన్పురంబు.

18. చిట్టడవి (చిట్టెలుక):(సంధి. 4) చిఱు– అడవి అని ఉండగా (ఉత్వసంధిని, టుగాగమాన్నీ బాధించి)'కుఱు చిఱు కడు నడు నిడు శబ్దంబుల అడల కచ్చు పరం బగునపుడు ద్విరుక్తటకారం బగు' అనేసూత్రంచేత 'ఱు' వర్ణం స్థానంలో 'ట్ట్' ఆదేశ మై చిట్టడవి అవుతుంది. ఇందులో మొదటిపదం 'చిఱు' అనీ, అందులో ఱు వర్ణానికి 'ట్ట్' ఆదేశ మవుతుం దనీ సూరిమతం.

'చిట్టడవిఁ జిట్టి' అనేసూత్రాన్నిబట్టి చిట్టడవి మొ. వాటిలో పూర్వపదం చిట్టి. కాబట్టి చిట్టి– అడవి అని ఉండగా 'ఇవి సంజ్ఞావాచకములు గావున సంధి నిత్యము' అనే సూత్రకర్తవివరణాన్నిబట్టి సంధి నిత్యంగా జరిగి చిట్టడవి అవుతుంది. ఇందులో పూర్వపదం చిట్టి అనీ, సంజ్ఞలలో దీనికి అచ్చు పర మైనపుడు సంధి నిత్యంగా వస్తుం దనీ ప్రౌఢవ్యాకర్తమతం.

సూరిప్రక్రియ సమగ్రమూ, చరిత్ర కనుగుణమూ కనుక యుక్తం.

19. చెప్పంపడే: (సంధి. 2) చెప్పి– అంపడే. చూ. అందిమ్ము.

'చెప్పండె' అనేముద్రితపాఠాన్నిబట్టి ఇక్కడ ఇప్రత్యయసంధి లేదు.

20. చె ప్పనినన్: (సంధి. 18) చెప్పుము–నినున్. చూ. ఆడిదె.

'చెప్పు నినున్ ... పుణ్యుండుగా' అనేయతిస్థలా న్ననుసరించి ఇక్కడ (చెప్పుము–నినున్) మధ్యమపురుషమువర్ణకం హల్లు పరంగా ఉండగా బాలవ్యాకర ణానుగుణంగానే లోపించింది. అచ్చు పర మవుతుండగా లోపించినందుకు ఇది ఉదాహరణం కాదు.

21. చేసె మ్మహానది: (సంధి. 22) చేసెను– మహానది, అని ఉండగా 'ద్రుతమునకు సరళస్థిరంబులు పరంబు లగునపుడు లోపసంశ్లేషంబులు విభాష నగు' అనేసూత్రాన్ని బాధించి 'ప్రాసంబున మకారంబు పరం బగుచో ద్రుతంబునకు మకారాదేశం బగు' అనేసూత్రంచేత 'ను' అనేద్రుతంమొత్తానికి మకారపుపొల్లు ఆదేశంగా వచ్చి చేసెమ్–మహానది, చేసె మ్మహానది అని అవుతుంది. ద్విత్వమకారప్రాసకంటె ఇతరస్థలాల్లో ద్రుతానికి లోపం వస్తే– చేసె మహానది, సంశ్లేషం వస్తే– చేసె న్మహానది, స్వత్వంతో – చేసెను మహానది, అని ఏర్పడతాయి.

22. జడి గొన్ కోర్కులు: (సంధి. 13) జడిగొను–కోర్కులు. చూ. అన్పురంబు.

23. తామరపాకు: (సంధి. 8) తామర–ఆకు అని ఉండగా 'అత్తునకు సంధి బహుళంబుగా నగు' అనేసూత్రంచేత ప్రాప్తిస్తున్న సంధిని బాధించి 'తామర కాకు పరం బగునపుడు పుగాగమం బగు' అనేసూత్రంచేత పకారం పొల్లు ఆగమంగా చేరి తామరప్–ఆకు, తామరపాకు అవుతుంది. (పుగాగమం రాకుండా అత్తుకు సంధి వస్తే తామరాకు, సంధి రాకపోతే యడాగమం వచ్చి తామరయాకు అని కూడా కావచ్చు.)

24. నీకే వ్రాతియే: (సంధి. 16) నీ కేమి–వ్రాతియే. చూ. ఉండె దిదే.

25. నెన్నడ, నె న్నడుము : (సంధి. 14) నెఱ–నడ అని ఉండగా 'అన్యంబులకు సహిత మిక్కార్యంబులు కొండొకచో గానంబడియెడి' అనేబాలవ్యాకరణసూత్రంచేత 'నడ' పరంగా ఉండగా, నెఱలోని తొలియచ్చుమీదివర్ణాలు లోపించి (నె–నడ) మీది హల్లుకు ద్విత్వం రాగా నెన్నడ. ఇందులో పూర్వపదం 'నెఱ' (నిం డైన) అని బాలవ్యాకరణంమతం.

'నె న్నడాదులన్ నెఱి దగు' అనేసూత్రంప్రకారం ప్రౌఢ.మతంలో 'నెఱి–నడ' అని ఉండగా తొలియచ్చుమీదివర్ణాలు లోపించి, పైహల్లుకు ద్విత్వం వచ్చి, నెన్నడ అని అవుతుంది. ఇందులో పూర్వపదం సూరి చూపిన నెఱ కా దనీ, 'రమ్య మైన' అనే అర్థా న్నిచ్చే నెఱి అని సవరించిన ప్రౌఢ.మతం బాగానే ఉంది.

26. (పల్లఱపు(పలు-అఱపు), **(పెన్నుద్ది, పెన్నురము,మొ.)పెన్నరదము:**(సంధి.9) పెనుపు అనేవిశేషణానికి అరదము అనేవిశేష్యంతో కర్మధారయసమాసం ఏర్పడి విభక్తిలోపాదులు వచ్చి పెను-అరద అని ఉండగా ఉత్వసంధిని బాధించి రావలసిన టుగాగమాన్ని బాధించి 'తఱచుగ గర్మధారయసమాసంబునం బెన్వాదులగడహల్లున కచ్చు పరం బగునపుడు ద్విత్వంబు గానంబడియెడి' అనేసూత్రంచేత (ఉత్వం లోపించి, పెన్-అరద) చివరిహల్లుకు ద్విత్వం వచ్చి, పెన్నరదము అని అవుతుంది. ఇది తఱచు. కాబట్టి పెనుటరదము, లేదా పెనరదము అనేరూపాలు ఉండవు.

27. పోపొమ్ము:(సంధి.23) పొమ్ము-పొమ్ము అని ఉండగా 'ఆమ్రేడితంబు పరం బగునపుడు మధ్యమముడుబులకు లోపంబు విభాష నగు' అనేసూత్రంచేత 'మ్ము' వర్ణకం లోపించి 'పొ-పొమ్ము'. 'ఆమ్రేడితంబు పరం బగునపుడు కృతహ్రస్వంబునకు దీర్ఘం బగు' అనేసూత్రంచేత దీర్ఘం వచ్చి 'పోపొమ్ము' అని అవుతుంది.

28. బచ్చింట:(సంధి.10) బచ్చుయొక్క అనే షష్ఠ్యంతానికి 'ఇల్లు' అనేమీదిపదంతో షష్ఠీతత్పురుషసమాస మేర్పడి, విభక్తి లోపించి బచ్చు-ఇల్లు అని ఉండగా, 'ఉత్తున కచ్చు పరం బగునపుడు సంధి యగు' అనేసూత్రాన్ని బాధించి, షష్ఠీసమాసంబునం దుకారబుకారంబుల కచ్చు పర మగునపుడు నుగాగమం బగు' అనే సూత్రంచేత నుగాగమం వచ్చి బచ్చున్-ఇల్లు అని కాగా 'కొన్నిచోట్ల షష్ఠీసమాసంబునం దుకారంబున కచ్చు పరం బగునపుడు నుగాగమంబునకు లోపంబు నగు' అనే ప్రౌఢ.సూత్రంచేత నుగాగమం లోపించి బచ్చు-ఇల్లు. 'ఉత్తున కచ్చు-' అనేసూత్రంచేత ఉత్వసంధి జరిగి బచ్చిల్లు. సప్తమీ ఏకవచనంలో బచ్చింట. 'లోపంబును' అనేచోటిసముచ్చయంచేత నుగాగమం లోపింపనిపక్షంలో బచ్చునిల్లు, బచ్చునింట అవుతుంది.

29. బింబముల్ రుచుల్:(సంధి.17) చూ. ఇంద్రున్ వలెన్.

(బింబములు, రుచులు అనేవిధంగా ఇక్కడ మొదటిశబ్దం ప్రథమాంతం కావడంవల్ల 'ల' లేదు. హల్పరకతలో లు వర్ణకంలో ఉత్వలోపం. ఈఉదాహరణం ఈలక్షణానికి సంబంధించింది కాదు.)

30. ముంగోపము:(సంధి.12) చూ.వింజామరము.

31. మూన్నాళ్లు:(సంధి.15) మూఁడు-నాళ్లు, అని ఉండగా 'కొన్నియెడల నవర్ణంబు పరం బగునపుడు పూర్వపదాంత్యడకారంబు నకారం బగు' అనేసూత్రంచేత (మూఁడు అనేపూర్వపదంలో చివరిఅచ్చు లోపించి, మూఁడ్-నాళ్లు) దకారంస్థానంలో నకారం ఆదేశంగా వచ్చి మూన్-నాళ్లు, 'సంస్కృతసమేతరంబు లయిన తెలుగుశబ్దములయందు బరుషసరళములకు ముందే బిందువు గానంబడుచున్నది' అనేబాల. సూత్రంచేత స్థిరానికి ముం దున్న అరసున్న లోపించి మూన్నాళ్లు అవుతుంది. నకారం రానిపక్షంలో (ఉత్వం గూడా ఉండి) మూఁడునాళ్లు అని ఉంటుంది.

32. లక్ష్మమ్మ:(సంధి.1) లక్ష్మి-అమ్మ అని ఉండగా 'శ్రేష్ఠతావాచకంబు లగునార్యాంబాద్యర్థకశబ్దంబులు పరంబు లగుచో నన్నియచ్చులకు సంధి నిత్యము' అనే సూత్రంచేత సంధి నిత్యంగా జరిగి లక్ష్మమ్మ అని అవుతుంది.

33. లతాంతములకు మ్మొనసి:(సంధి.22) చూ. చేసె మ్మహానది.

34. లేలెమ్ము:(సంధి.23) చూ. పోపొమ్ము.

35. రాకపోకలు: (సంధి.6) చూ. అందచందములు.

36. రామయ్య :(సంధి. 9) రామ-అయ్య, అని ఉండగా 'అత్తునకు సంధి బహుళంబుగా నగు' అనేసూత్రంలోనిబహుళపదంచేత తత్సమాకారానికి సంధి రానిస్థితిలో 'శ్రేష్ఠతావాచకంబు లగునార్యాంబాద్యర్థకశబ్దంబులు పరంబు లగుచో నన్నియచ్చులకు సంధి నిత్యము' అనే సూత్రంచేత సంధి నిత్యంగా జరిగి రామయ్య అని అవుతుంది.

37. రెన్నాళ్లు :(సంధి. 15) చూ. మూన్నాళ్లు.

38. వడవడ జమదగ్నిసూతి వడకెన్ :(సంధి. 21) 'వడవడ' అనేది ధ్వన్యనుకరణ శబ్దం. 'వడకుట' అనేక్రియలోని ధ్వనిని ఇది అనుకరిస్తున్నది. కాబట్టి 'వడవడ వడకెన్' అని ఇవి రెండూ ఎడం లేకుండా ప్రయోగింపబడడం సహజం. కాని 'ఇయ్యవి క్రియావ్యవహితంబులు నగు' అనేసూత్రం ప్రకారం వడవడ అనే ధ్వన్యనుకరణశబ్దానికీ, వడకెన్ అనేక్రియాపదానికీ మధ్యలో 'జమదగ్నిసూతి' అనేపదం ప్రయోగించడంవల్ల క్రియతో వ్యవధానం ఏర్పడడం సాధువు అవుతున్నది.

39. వింజామరము :(సంధి. 12) వెల్ల-చామరము అని ఉండగా 'సమాసంబునం బ్రాతాదులతొలియచ్చుమీదివర్ణంబుల కెల్ల లోపంబు బహుళంబుగా నగు' అనేసూత్రంచేత తొలియచ్చుమీదివర్ణాలు లోపించి, వె-చామర. (అదే సూత్రంలోని బహుళపదంచేత అన్యకార్యంగా) 'సమాసమునందు వర్ణవికారము'. 'వె' లోని ఎత్వానికి ఇత్వం ఆదేశ మై, 'వి-చామర'. 'సమాసమందు దత్సమంబు పరం బగునపుడును నుమాగమాదులు గానంబడియెడి' అనేసూత్రంచేత నుమాగమం వచ్చి విను-చామర. ద్రుతకార్యా లయి, ప్రథమైకవచనంలో- వింజామరము.

40. వీరల్ గోపించిన :(సంధి. 5) వీరల్-కోపించిన అని ఉండగా 'ప్రథమ మీదిపరుషములకు గసడదవలు బహుళంబుగా నగు' అనేసూత్రంచేత రావలసిన గసడదవాదేశం 'తెనుగులమీదిసాంస్కృతికపరుషములకు గసడదవలు రావు' అనేనిషేధం చేత రాదు. 'కొన్నియెడల దెనుగులమీదిసాంస్కృతికకతపలకు గదవలు గానంబడియెడి' అనేప్రౌఢ. సూత్రంచేత కకారానికి గకారం ఆదేశ మై, 'వీరల్ గోపించిన' అని అవుతుంది. ఆదేశం రావడం అరుదు. కాబట్టి 'వీరల్ కోపించిన' అనేవిధంగా ఆదేశం రానిరూపాలే తఱుచుగా ఉంటాయి.

41. వెఱ చిట్లు: (సంధి. 2) వెఱచి-ఇట్లు. చూ. అందిమ్ము.

42. వేన్నీళ్లు: (సంధి. 15) వేఁడి-నీళ్లు. చూ. మూన్నాళ్లు.

43. వేవణములు: (సంధి. 5) వే-పణములు. చూ. వీరల్ గోపించిన.

44. శిరసందము: (సంధి. 10) చూ. బచ్చింట.

45. శిరసుపూ : (సంధి. 11) 'పూ పూవు' అనేప్రౌఢ. సూత్రంప్రకారం తెలుగులో పూవుశబ్దానికి పర్యాయంగా అంటే పూవు అనేఅర్థంలో పూవుశబ్దంతోపాటు 'పూ' అనేశబ్దం కూడా ప్రత్యేకంగా ఉంది. 'శిరసు పూ' అనే కవిప్రయోగంలో సమాసంలో చివర 'పూ' అనే ఏకాక్షరశబ్దం ప్రయోగింపబడింది. (ఇక్కడ 'సమాసంబునం బ్రాతాదులతొలియచ్చుమీది వర్ణాలు లోపించవు, కాబట్టి పూవులో వు లోపించి పూ ఏర్పడిం దనరాదు. ఈ'పూ'శబ్దం ప్రత్యేకం అని ప్రౌఢవ్యాకర్త అభిప్రాయం.)

46. సలసల మను: (సంధి. 20) చూ. కనకన మను.

47. సర్వము న్నతని: (సంధి. 3) సర్వమున్-అతని, అని ఉండగా 'ఉత్తున కచ్చు పరం బగునపుడు సంధి యగు' అనేసూత్రంచేత రావలసినసంధిని బాధించి 'ఇ(కాదులకు దప్ప ద్రుతప్రకృతికములకు సంధి లేదు' అనేసూత్రంచేత సంధి రాదు. 'కొన్నియెడల బ్రామాణికప్రయోగంబుల ద్రుతంబున కచ్చు పరం బగుచో ద్విత్వంబు చూపట్టెడి' అనేప్రౌఢ. సూత్రంచేత ద్రుతంపైన ఇంకో నకారం చేరి, సర్వమున్న్-అతని, సర్వము న్నతని, అని అవుతుంది. కొన్నియెడల – చూపట్టెడి' అనడంచేత ద్విత్వం రానిపక్షంలో ద్రుతం మీది అచ్చుతో కలిసి 'సర్వము నతని' అని అవుతుంది.

48. సీతమ్మ: (సంధి. 1) చూ. రామయ్య.

3. శబ్దపరిచ్ఛేదం

1. అప్రియంబులు గావించి: 'అప్రియములు' అనేది విశేషణం. దీని విశేష్యం ప్రయోగింపబడలేదు. 'విశేషణంబులు కొన్నియెడల విశేష్యలక్షకంబు లగు' అనేసూత్రం ప్రకారం, ఈవిశేషణం అప్రియము లైనపనులు అనేవిధంగా పనులు అనేవిశేష్యాన్ని లక్షణావృత్తి చేత తెలియజేస్తుంది.

2. ఓ వినువీధి నున్నఖచరోత్తములారా!: (ఉన్న) 'ఖచరోత్తములార' అనేసంబోధ్యవాచకానికి పూర్వంలో ' ఓ యామంత్రణంబునం దగు' అనేసూత్రంచేత 'ఓ' అనేశబ్దం ప్రయోగింపబడగా ఓ-ఖచరోత్తములార! ఓ శబ్దానికి ఖచరోత్తములార అనే సంబోధ్యవాచకానికీ మధ్యలో ఉన్న అనేధాతుజవిశేషణంతో అన్వయించే 'వినువీధిన్' అనేశబ్దంతో, వ్యవధానం ఉంది. 'ఓ శబ్దం బొక్కచో సంబోధ్యవాచకంబునకు ముం దితరశబ్దవ్యవహితం బయి కానంబడియెడి' అనేసూత్రంప్రకారం ఇటువంటివ్యవధానం యుక్తమే.

3. రమణిరొ : 'రమణి' అనేది సంబోధ్యవాచకం. సంబోధనంలో దీనికి పరంగా "రో శబ్దం బొందు సంబోధనంబున స్త్రీవాచకంబునకుఁ బరంబుగ నగు, అయ్యది హ్రస్వాంతంబును నయ్యెడి' - అనేసూత్రంచేత 'రో' అనేశబ్దం చేరగా రమణిరో. ఈసూత్రంచేతనే దానికి హ్రస్వం వచ్చినపక్షంలో రమణిరొ. సముచ్చయంచేత హ్రస్వం రానిపక్షంలో రమణిరో అని దీర్ఘం అలాగే ఉంటుంది.

4. తల్లికాన : 'తల్లి' శబ్దం స్త్రీని బోధించే శబ్దం. సంబోధనంలో దీనికి పరంగా అదేశ్యంబులం గొన్నియెడల స్త్రీవాచక స్త్రీ సమంబు లగుసంబోధ్యవాచకశబ్దంబులమీఁద నేకవచనంబునఁ గానశబ్దం బొందును, అల యనునవ్యయం బొందును గానంబడియెడి అల దీర్ఘాంతంబు నగు' అనేసూత్రంచేత 'కాన' అనేశబ్దం చేరి తల్లికాన! 'కానంబడియెడి' అనడంచేత కాన శబ్దం రానిపక్షంలో తల్లి, తల్లీ-అని మొ॥ విధంగా ఉంటుంది.

5. అన్నలా : 'అన్న' సంబోధ్యవాచకం. దేశ్యశబ్దం. అదేశ్యంబులం గొన్నియెడల స్త్రీవాచక స్త్రీ సమంబు లగుసంబోధ్యవాచకశబ్దముల మీఁద నేకవచనంబునఁ గాన శబ్దం బొందును, అల యనునవ్యయం బొందును గానంబడియెడి, అల దీర్ఘాంతంబు నగుని అనేసూత్రంచేత 'అల' శబ్దం చేరి దానికి చివర దీర్ఘం రాగా అన్న+అలా. సంధిజరిగి - అన్నలా. సముచ్చయంచేత దీర్ఘం రానిపక్షంలో 'అన్నల' అని హ్రస్వాంతంగా కూడా ఉంటుంది.

6. తత్పాలు ర్భయం బందఁగన్ : తత్పాలురు + భయం బందఁగన్ అని ఉండఁగా 'హలవసానంబులు పరంబు లగునపుడు లురు వర్ణకంబులయుత్వంబునకు లోపంబు వైకల్పికంబుగ నగు' అనేసూత్రంచేత ఉత్వం లోపించగా తత్పాలుర్ భయంబు అని అవుతుంది. వైకల్పికం కాబట్టి ఉత్వం లోపింపనిపక్షంలో తత్పాలురు భయంబు అని ఉంటుంది.

7. మునినికాయము.... పూజించిరి : 'మునినికాయము' అనేసమూహార్థకశబ్దం అమహత్కార్యంతో ఉండడంచేత అది కర్తగా గలిగిన క్రియకు కూడా అమహద్రూపమే కావలసియుండఁగా "మహత్సమూహార్థకశబ్దం బమహత్కార్యయుక్తం బయ్యుఁ దద్విశేషణక్రియలు మహత్కార్యయోగ్యంబులు విభాష నగు' అనేసూత్రంచేత మహత్కార్యం గలిగి 'పూజించిరి' అని అవుతుంది. విభాష కాబట్టి మహత్కార్యం రానిపక్షంలో అమహత్కార్యం కలిగి 'పూజించెను' అని అవుతుంది. విభాష కాబట్టి మహత్కార్యం రాని పక్షంలో ఆమహత్కార్యం కలిగి 'పూజించెను' అని అవుతుంది.

8. అర్థిమెయిన్: అర్థి అనేశబ్దంమీద సహార్థంలో 'కరణసహార్థతుల్యార్థయోగంబులం దృతీయకుం దోడ వర్ణకం బగు' అనేసూత్రం చేత 'తోడ' ప్రత్యయం వచ్చి అర్థితోడ అని యుండఁగా 'జడపదంబుమీఁదితోడకు మెయిమైలు వికల్పంబుగ నగు' అనేసూత్రంచేత-తోడకుబా మెయి ఆదేశం అయి అర్థిమెయిన్, మై అనేది ఆదేశమైతే అర్థిమైన్, ఏదీ రాకపోతే అర్థితోడ.

9. ఉత్సవము కేఁగెదు: ఉత్సవశబ్దం షష్ఠీ ఏకవచనంలో ఉత్సవము + కును అని ఉండగా 'కువర్ణకంబు పరం బగునపు దుకార ఋకారంబులకు నగాగమం బగు' అనేసూత్రంచేత నగాగమం రావలసిఉంది. 'కువర్ణకంబు పరం బగునపుడు కవిత్రయంబువారి ప్రయోగంబులం దక్కఁ దక్కినమహాకవిప్రయోగంబులందునుం గొన్నియెడల నగాగమంబు చూపట్టదు' అనేసూత్రా న్ననుసరించి న వర్ణం రాకుండగా ఉత్సవముకును, 'కొన్నియెడల చూపట్టదు' అనడంచేత నగాగమం వచ్చినపక్షంలో ఉత్సవమునకును.

10. తత్క్రతుశతంబునకంటె : తత్క్రతుశబ్దం పంచమి ఏకవచనంలో తత్క్రతుశతంబు + కంటె అని ఉండఁగా "కంటె వర్ణకము పరం బగునపుడును గొన్నియెడల నగాగమంబు చూపట్టెడి' అనేసూత్రంచేత నగాగమం వచ్చి 'తత్క్రతుశతంబునకంటె' – అవుతుంది. అరుదు గాబట్టి నగాగమం రానిపక్షంలో తత్క్రతుశతంబుకంటె అని కూడా ఉంటుంది.

11. జవ్వనంబునయందు: దా జవ్వనశబ్దం సప్తమీ ఏకవచనంలో జవ్వనంబు + అందు. 'ఉకారఋకారంబుల కందువర్ణకము పరం బగునపుడు నుగాగమం బగు' అనేసూత్రాన్ని బాధించి, 'ఆగమ ము వు వర్ణంబుల కందువర్ణకము పరం బగునపుడు నుగాగమంబు విభాష నగు' అనేసూత్రంచేత వచ్చే వైకల్పిక మైననుగాగమాన్ని బాధించి 'ఉదంతము లగునమహత్తుల కందువర్ణకము పరం బగునపుడు నగాగమంబు కొన్నియెడల గానంబడియెడి' అనేసూత్రంచేత నగాగమం వచ్చి, జవ్వనంబున + అందు. అని ఉండగా నగాగమవిధానసామర్థ్యంచేత 'అత్తునకు సంధి బహుళంబుగా నగు' అని రావలసిన సంధి రాదు. కాగా యడాగమం వచ్చి జవ్వనంబునయందు. 'కొన్నియెడల' అనడంచేత నగాగమం రాకపోతే వైకల్పిక నుగాగమం వచ్చి-జవ్వనంబునందు, జవ్వనంబందు అని కూడా ఉంటుంది.

12. బాలిగాఁడు: 'బాల' అనేశబ్దం మీద నీచార్థంలో ఏకవచనంలో 'తెనుఁగునం గొన్ని తత్సమ దేశ్య శబ్దములకంటెం బరంబుగ నేక వచనంబున నీచత్వద్యోతకం బయి గా యనునొక్కశబ్దంబును దానిపై దువర్ణకాదులునుం జూపట్టెడి. సంబోధనంబున డు వర్ణకంబు చూపట్టదు. తుదిదీర్ఘంబునకు హ్రస్వంబు వైకల్పికంబు' – అనేసూత్రంచేత, పైన ఇగా శబ్దం చేరి బాల+ఇగా 'అంద్వవగాగమంబులం దప్ప- అని సంధి జరిగి-బాలిగా. ప్రథమైకవచనంలో డుజ్ వచ్చి – బాలిగాఁడు.

13. మల్లురు: మల్ల ప్రాతిపదికపై ప్రథమా బహువచనవివక్షలో 'లువర్ణంబు బహువచనంబు' – మల్ల+లు. అపుంలింగం బయి మహద్వాచకం బయిననామంబు తుదియత్వంబున కుత్వం బగు అ-మల్లు+లు. 'ద్విత్వయుక్త లాంతంబుమీఁది లులలకు రుర లాదేశంబు లగు' అనేసూత్రంచేత లు 'వర్ణానికి 'రు' ఆదేశం కాఁగా 'మల్లురు'. ఆదేశం రాని 'మల్లులు' అనేరూపం కూడా ఉంది.

14. ధర్మువు: ధర్మ ప్రాతిపదిక. ప్రథమైకవచనవివక్షలో 'అమహన్నపుంసకముల కదంతములకు మువర్ణకం బగు' అనేసూత్రాన్ని బాధించి' అర్ఘాదులకడయచ్చున కుత్వంబును మీఁద వు వర్ణకంబును వైకల్పికంబుగాఁనగు' అనేసూత్రంచేత ఉత్వమూధర్మ్ ధర్మువు అవుతుంది. వైకల్పికం కాబట్టి ఇవి వువర్ణకమూ వచ్చి రాకపోతే మువర్ణకం వచ్చి ధర్మము.

15. రాహు: 'రాహు' అనేశబ్దంమీద ప్రథమైకవచనాన్ని వివక్షించగా (పుంలింగ మగు మహద్వాచకంబునకు డుజ్గు'

అనేసూత్రంచేత వచ్చే దుక్‌ను బాధించి' ఉకారాంతగోశబ్దంబుల కంతట వువర్ణకంబగు' అనేసూత్రంచేత నిత్యంగా వచ్చే వువర్ణాన్ని బాధించి. ఉకారాంతం బగుమహుత్తునకు వువర్ణకం బహుళంబుగా నగు' అనేసూత్రంచేత బహుళంగా వువర్ణకం వచ్చినపక్షంలో 'రాహువు' 'రాహుబాహుశబ్దంబుల కంతట వువర్ణకలోపంబు వైకల్పికంబు' అనేసూత్రంచేత వువర్ణకం లోపిస్తే రాహు. 'వు' లోపింపని పక్షంలో రాహువు. బహుళ మైన 'వు' రాకపోతే దుక్ వచ్చి రాహుఁడు.

16. బాహు: – బాహు ప్రాతిపదిక. ప్రథమైకవచనవివక్షలో 'ఉకారాంత గోశబ్దంబుల కంతట వు వర్ణకంబు బహుళంబుగా నగు అనేసూత్రంచేత వు వర్ణకం వచ్చి 'బాహువు' అని కాగా 'రాహుబాహుశబ్దంబుల కంతట వు వర్ణకలోపంబు వైకల్పికంబు' అనేసూత్రంచేత వు వర్ణకం లోపించగా 'బాహు' అని అవుతుంది. వైకల్పికం కాబట్టి లోపం రాని పక్షంలో బాహువు.

17. అయ్యగారు: అయ్య అనేదేశ్యశబ్దంమీద పూజ్యతలో "తఱచుగా స్త్రీసమంబు లగు దేశ్యశబ్దంబులకుఁ గడపలఁ గొన్నింటి కేకవచనంబునం బూజ్యతయందు గారుశబ్దం బగు' అనేసూత్రంచేత గారు అనేశబ్దం చేరి 'అయ్యగారు' అవుతుంది.

18. శ్రీరాములవారు: 'శ్రీరామ' శబ్దంమీద పూజ్యతలో 'డుమంతంబు లగు తత్సమాదిశబ్దములకుం గొన్నింటికి ద్వితీయాది బహువచనంబుమీఁదం బూజ్యతయందు గారునకు మాఱుగ వా రగు' అనేసూత్రంచేత ద్వితీయా బహువచనాంత మైన 'శ్రీరాములన్' అనేరూపం వచ్చి దానిమీద 'వారు' అనేశబ్దం చేరుతుంది. (నడుమ ద్రుతం లోపించి) శ్రీరాములవారు.

19. అయ్యవారు: అయ్య శబ్దంమీద ఉపాధ్యాయుఁడు మొదలైన విశేషార్థాలలో 'అర్థవిశేషంబునం దేకత్వంబునను గొన్ని శబ్దముల మీఁద వారు చూపట్టెడు' అనేసూత్రంచేత వారు అనేశబ్దం చేరి 'అయ్యవారు' అని అవుతుంది.

20. మద్గురువుల నడిగిను: మద్గురు అనేశబ్దంమీద ద్వితీయలో ఏకత్వంలో పూజ్యతను వివక్షించినపుడు " పూజ్యతయం దొక్కచో నామతదేతద్యుష్మదస్మచ్ఛబ్దంబులయేకవచనంబునకు బహువచనం బగు' అనేసూత్రంచేత బహువచనం రాగా 'మద్గురువులను' అని అవుతుంది.

21 చూచివత్తమమ్మ సుదతులార !: సుదతులార ! అనే సంబోధ్యవాచకం బహువచనాంతమైనా, చూచివత్తము అనేక్రియా పదంపై ఉన్న అమ్మ అనేశబ్దం 'సంబోధ్యవాచకంబు బహువచనాంతం బయ్యు గ్రియలమీఁదియమ్మాదు లేకవచనాంతంబుల యగు' అనేసూత్రా న్ననుసరించి ఏకవచనాంత మైంది.

22. స్వామీ తాము దయచేయవలయును: పూజ్యార్థంలో నీవు అనేదానికి 'పూజ్యతయం దొక్కచో నామతదేత ద్యుష్మదస్మచ్ఛబ్దంబుల యేకవచనంబునకు బహువచనం బగు అనేసూత్రంచేత బహువచనం వచ్చి 'మీరు' అవుతుంది. 'పూజ్యతాతిశయంబున యుష్మదర్థబహువచనంబునకు మాఱుగా నాత్మార్థబహువచనంబు ప్రయుక్తం బగు' అనేసూత్రంచేత ఆత్మార్థక బహువచనరూపం రాగా 'తాము దయచేయవలయును' అని అవుతుంది.

23 మాయత్త : నాయొక్క అత్త అనేఅర్థంలో 'సంబంధంబున యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకుం గొన్నియెడల బహుత్వం బగు' అనేసూత్రంచేత బహువచనం రాగా సమాసంలో విభక్తి లోపించి యడాగమ మై, మాయొక్క+అత్త-మాయత్త అవుతుంది.

24. వారలు : ఆ అనేప్రాతిపదికకు ప్రథమాబహుత్వంలో 'దేశ్యంబునం గొన్నియెడల మహన్మహత్యర్థకనామంబులపై మఱల బహువచనప్రత్యయంబులు చూపట్టెడు. 'అచ్చో వారు వీరు మీరు శబ్దంబుల యంత్యోకారంబున కకారం బగు'

అనేసూత్రంచేత, 'వారు' అనేరూప మై దానిపై 'లు' అనేబహువచనం చేరి (వారు+లు) ముందు అత్వం రాగా 'వారలు' అవుతుంది.

25. పళ్యము: 'పల్లియము' అనేశబ్దంలో "ముత్తియశబ్దేతరంబులయందును దఱచుగ నిత్వలోపంబు గానంబడియెడి 'అనేసూత్రంచేత ఇత్వానికి లోపం రాఁగా, పళ్ళ్యము. భిన్న హల్సంయోగంలో సమానమైన నడిమిహల్లు (ళ కారం) లోపించి 'పళ్యము' అవుతుంది. లోపం రాకపోతే పళ్ళియము (పళ్ళెము).

26. కోడండ్రురయందు: కోడలు ప్రాతిపదిక. సప్తమీ బహుత్వంలో "దేశ్యంబునం గొన్నియెడల మహన్మహత్యర్థక బహువచనాంత నామంబులపై మఱల బహువచనంబులు చూపట్టెడు ' అనేసూత్రంచేత కోడండ్రు అనేరూపం పొంది దానిపై సప్తమీ బహువచనం చేరి కోడండ్రురయందు అవుతుంది.

27. ఎడ్లు: – 'ఎద్దు' ప్రాతిపదిక. ప్రథమాబహువచనవివక్షలో 'లువర్ణంబు బహువచనంబు' ఎద్దు+లు అని ఉండఁగా "ఎద్దు దేవరశబ్దములకు లులలు పరంబు లగునపుడు దకారంబునకు డకారంబును డకారంబునుత్వంబునకు లోపంబును వైకల్పికముగాను రేఫమునకు ళకారమును ళకారంబునత్వంబునకు లోపంబును నిత్యముగాను గ్రమంబుగనగు" అనేసూత్రంచేత దకారానికి డ కారమై ఉత్వం (ఒకడకారం) లోపించి ఎడ్లు. ఈకార్యం రాకపోతే ఎద్దులు.

28. కొంత : ఒక+అంత అని ఉండగా 'ఈ ఏ ఒక శబ్దములకంటెం బరం బయిన యంతశబ్దమునకారమునకు లోపం బగు అగుచో నీయేలదీర్ఘమునకు హ్రస్వమును ఒకకు వర్ణవ్యత్యయసంహితలు నగు'. అనేసూత్రంచేత అకారం లోపించి ఒక+ంత లవర్ణ వ్యత్యయమయి క+ఒ+ంత. సంధి జరిగి కొంత అని అవుతుంది.

29. అన్ని: భిన్న వస్తుసముదాయం అర్థ మైనపుడు అంత – అనే శాబ్దానికి 'అమహదర్థంబున భిన్న సముదాయాల బర్థ మగుచో బహువచనంబున నంతాదులతకారంబునకు దిరుక్త నివర్ణం 'బగు' అనేసూత్రంచేత 'త' వర్ణం మొత్తానికి 'న్ని' ఆదేశ మై అం+న్ని సంస్కృత సమేతమైన తెలుగు శబ్దములయందు బరుషసరళములకు ముందే బిందువు గానంబడు చున్నది అనేసూత్రం ప్రకారం స్థిరానికి ముందు సున్న లోపించి అన్ని' అని అవుతుంది.

30. అద్ది : 'ఆ' అనేప్రాతిపదికపై అమహత్త్వంలో ప్రథమైకవచనవివక్షలో 'త్రికంబున కమహదర్థంబునం బ్రథమైకవచన బహువచనంబులం గ్రమంబుగ దివి వర్ణకంబు లగు' అనేసూత్రంచేత 'ది' ప్రత్యయం వచ్చి ఆ+ది. "ఆ ఈ శబ్దములును ఏ శబ్దమును నమహదర్థంబునం బ్రథమావిభక్తి పరం బగునపుడు నిత్యముగాను వైకల్పికముగాను గ్రమంబున హ్రస్వంబు లగు' అనేసూత్రంచేత హ్రస్వం వచ్చి, అ+ది. 'హ్రస్వవ్యస్త త్రికంబుమీఁది దివులకు ద్విత్వంబు నగు' అని ద్విత్వం వచ్చి అద్ది. ద్విత్వం రానిపక్షంలో అది.

31. దానన్: ఆశబ్దానికి తృతీయ (సప్తమి) ఏకవచనవివక్షలో "అదియిదియెది యనువానికి ఁదృతీయా సప్తమ్యేకవచనంబులయందు దాన దీన దేనననియు వానిబహువచనంబులయందు వాన వీన వేన ననియు రూపంబు లగు" అనేసూత్రంచేత దానను అనేరూపం గల్గుతుంది.

32. పువ్వులయవ్విధంబునన్: పువ్వుల (యొక్క) విధము–అనేసమాసంలో "పదాద్యంతగతం బాశబ్దం బమహదర్థకంబు సమస్తంబు వ్యస్తంబు నయి కొన్నియెడల నర్ధశూన్యం బగు' అనేసూత్రంచేత విధ మనే ఉత్తరపదానికి మొదట ఆశబ్దం చేరి 'త్రికంబుమీఁది యసంయుక్తహల్లునకు ద్విత్వంబు బహుళంబుగా నగు' అనేసూత్రంచేత మీఁదిహల్లుకు ద్విత్వమూ' 'ద్విరుక్తం

బగుహల్లు పరంబగునపు డాచ్ఛికం బగుదీర్ఘంబునకు హ్రస్వం బగు' అని హ్రస్వమూ వచ్చి, యడాగమంతో 'పువ్వులయవ్విధము' అని అవుతుంది.

33. ఈవు: నీవు అనేశబ్దంలో "నీమినేమే హల్లులకు లోపంబు విభాష నగు" అనేసూత్రంచేత న కారం లోపించగా ఈవు అవుతుంది. విభాష గాబట్టి లోపం రానిపక్షంలో నీవు అనే ఉంటుంది.

34. తా వచ్చె సుదర్శనాయుధుఁడు: 'సుదర్శనాయుధుఁడు' అనే నామార్థాన్ని గ్రహించేటపుడు'' నామతదేద్యత్కిమర్థంబులకుం బునర్గ్రహణంబునఁ బ్రథమాద్యంత మయి పూర్వపరంబులుగ నాత్మార్థం బభిహితం బగు' అనేసూత్రంచేత పూర్వంలో 'తాను' అనేది ప్రయోగింపబడి (స్థిరపరకద్రుతలోపంతో) పై రూప మయింది.

35. ఒకానొకఁడు: ఒకఁడు అనేశబ్దానికి "ఒకా నొకచో నర్దిష్టార్థమం దొకశబ్దమునకుం బూర్వాగమం బగు' అనేసూత్రంచేత పూర్వంలో 'ఒకాన్' అనేది ఆగమమై (ఒకాన్+ఒకడు) 'ఒకానొకఁడు' అవుతుంది.

36. ఎల్లరు : ఎల్ల అనే శబ్దానికి ప్రథమావిభక్తిలో 'లువర్ణంబు బహువచనంబు' అని లువర్ణ మై ఎల్ల+లు అని కాగా 'సర్వనామంబులకు మహదర్థంబున దఱచుగ లులలకు రుర లగు' అనేసూత్రంచేత లు వర్ణానికి 'రు' అనేది ఆదేశమై 'ఎల్లరు' అని అవుతుంది.

37. అందఱు: అంత+వారు అని ఉండగా " అంతాదులకు వారు పరంబగుచో వాకు లోపంబును రురలకు ఱుఱ లాదేశంబు నగు' అనేసూత్రంచేత 'వా'లోపించి, రువర్ణానికి 'ఱు' ఆదేశ మై, అంత+ఱు. "వాలోపంబుతఱి వానితకారంబునకు దకారం బగు' అనేసూత్రంచేత 'త' కారానికి దకార మై – అందఱు.

38. ముగ్గురు: మూఁడు అనేశబ్దానికి ప్రథమాబహువచనంలో 'లువర్ణంబు బహువచనంబు' మూఁడు+లు. 'సంఖ్యావాచకంబులకు విభక్తి పరం బగునపుడు కొన్నింటియంత్యాక్షరంబులకు లోపం బగు' – మూ+లు. 'సర్వనామంబులకు మహదర్థబునఁ దఱచుగ లులలకు రుర లగు' 'మూ+రు'. 'రురవర్ణకంబులు పరంబు లగునపుడు సాధారణంబుగ సంఖ్యావాచకంబులకు గువర్ణంబు పూర్వాగమం బగు' – మూగురు. 'విభక్తి పరం బగుచో మూఁడు నాలుగుల దీర్ఘంబునకు హ్రస్వంబు బహుళంబుగా నగు' – ముగురు. 'ప్రాప్తహ్రస్వంబు లగుమూ దేల మీఁదివర్ణంబులకు ద్విత్వంబు బహుళంబుగా నగు' ముగ్గురు.

39. ఏడగుపర్వము : ఏడు అనేశబ్దంమీద పూరణార్థంలో ఆ సంఖ్యకుం బూరణార్థంబునం దవగాగమం బగు' అనేసూత్రంచేత అవగాగమం వచ్చి ఏడు+అవ అని ఉండగా, "కొన్నియెడల నవ కగు కానంబడియెడి' అనేసూత్రంచేత 'అవ' స్థానంలో అగు ఆదేశ మై ఏడు+అగు అని ఐనతర్వాత 'ఉత్తున కచ్చు పరం బగునపుడు సంధి యగు' అనేసూత్రంచేత సంధి జరిగి 'ఏడగుపర్వము' అని అవుతుంది. అగు రాకపోతే అవతో ఏడవపర్వము.

40. అసురు లరువదివేలు : 'అసురులు' అనేమహత్తుకు విశేషణమైన 'అరువదివేలు అనేశబ్దం " మహద్విశేషణ సంఖ్యా వాచకంబులకుం గొన్నియెడల నమహత్కార్యంబు చూపట్టెడి' అనేసూత్రంచేత '(అసురులు) అరువదివేలు' అనేరూపంఅవుతుంది. అమహత్కార్యాలు గలుగనిపక్షంలో విశేష్యా న్ననుసరించి మహత్కార్యంతో 'అసురు లరువదివేగురు' అని అవుతుంది.

41. చెయ్యి : చేయి అనేశబ్దానికి ఔపవిభక్తికాంతంబు లగు చేయి నేయి లోనగుశబ్దంబులయాద్యచ్చునకు హ్రస్వంబును మీఁది హల్లునకు ద్విత్వంబును బ్రథమైకవచనంబునందు వైకల్పికంబుగ నగు' అనేసూత్రంచేత హ్రస్వద్విత్వాలు రెండూ వచ్చినపక్షంలో చెయ్యి. హ్రస్వం మాత్రం వస్తే– చెయి, రెండూ రాకపోతే చేయి.

42. ఊరన్: ఊరు శబ్దంమీద సప్తమ్యేకవచనంలో 'ఉదంతజడంబుసప్తమికి న వర్ణకం బగు' అనేసూత్రంచేత నవర్ణక మయి 'తృతీయాదులకు నుగాగమం బగు' అని ద్రుతం చేరగా ఊరునను. 'ఊరుచోటు మేన్వాదు లున్లుగ్విషయంబులు' అనేసూత్రంచేత 'ఉన్' లోపించి ఊర్+అను 'ఊరను' అని అవుతుంది. ఉన్ లోపం రాని పక్షంలో– ఊరునన్ అని ఉంటుంది.

43. పాడియయ్య: 'పాడి' అనేశబ్దంమీద 'నామపదంబు లార్యార్థపరకంబు లయి వ్యతిరేకవ్యంజక ప్రశ్నార్థకంబు లగు' అనేసూత్రంచేత 'అయ్య' అన్నది చేరి 'పాడియయ్య' అని అవుతుంది. ఇది 'పాడికాదు' అని వ్యతిరేకార్థాన్ని వ్యక్తం చేస్తూ 'పాడి యగునా' అనేవిధంగా ప్రశ్నార్థకం అవుతుంది.

4. కారకపరిచ్ఛేదం

1. మముగుఱిచి : (2) 'నా' అనే (అస్మద్) ప్రాతిపదికకు 'కర్మంబున ద్వితీయ యగు' అనేసూత్రంచేత ద్వితీయావిభక్తి వచ్చి, బహువచనంలో మమున్ అని అవుతుంది. ఇక్కడ ఉద్దేశార్థం కూడ ఉండడంచేత ఉద్దేశార్థంబునందు ద్వితీయకు గుఱిచియు నను(ప్రయుక్తం బగు' అనేసూత్రంచేత ద్వితీయావిభక్తి మీద 'గుఱిచి' అనేశబ్దం చేరి (సరళపరకతలో ద్రుతం లోపించి) 'మముగుఱిచి'. 'గుఱిచియు' అన్నప్పటి సముచ్చయంచేత కూర్చి వస్తే (ద్రుతకార్యాలతో) మముఁగూర్చి అని అవుతుంది.

2. తన్ను నర్థితో గుఱిచి : (3) తాశబ్దానికి ఉద్దేశార్థంలో ద్వితీయ వచ్చి ఏకవచనంలో 'తన్నున్' అని అవుతుంది 'ఉద్దేశార్థంబునందు ద్వితీయకు గుఱిచియు ననుప్రయుక్తం బగు' అని గుఱిచి చేరగా తన్నున్+గుఱిచి 'అయ్యది వ్యవహితంబు నగు' అనేసూత్రంచేత 'తన్నున్ అర్థితో గుఱిచి, అన్నపుడు ద్వితీయకూ దానికి అనుప్రయక్తమైన గుఱిచికీ నడుమ 'అర్థితో' అనేపదంతో వ్యవధానం సాధువవుతున్నది.

3. సంబోధనఁజేసి : (4) సంబోధనశబ్దంమీద హేత్వర్థంలో ('చేత వర్ణకంబు హేతుకరణంబులకు గ్రహ్యాదియోగజంబగుపంచమికిని బహుళంబుగా నగు') చేతప్రత్యయం వచ్చి 'సంబోధనచేతన్'. జడంబు తృతీయా సప్తములకు ద్వితీయ బహుళంబుగా నగుని అనేసూత్రం ప్రకారం 'చేత' అనేతృతీయకు ద్వితీయ(ను) వచ్చి'సంబోధనన్'. కొన్నియెడల, జేతవిభక్త్యర్థకవర్ణకంబులకును వలనవర్ణకంబునకుఁ దఱచుగఁ జేసి యనుప్రయుక్తం బగు' అనేసూత్రంచేత 'చేసి' అనేపదం చేరి (ద్రుతకార్యాలతో) సంబోధనఁజేసి. 'తఱచుగ' అనడంచేత చేసి రాకుంటే సంబోధనన్. బహుళం అనడంచేత ద్వితీయ కూడా రాకుంటే తృతీయతో సంబోధనచేతన్.

4. తోడమాటాడక : 'తోడ' అనేది తృతీయావిభక్తి ప్రత్యయం. కాబట్టి పదం కాదు. పదం కాకపోతే 'ఆపదంనప్రయుంజీత' ప్రయోగార్హం కాదు. అయినా 'ఒకానొకచో తోడకు ప్రత్యేక ప్రయోగంబునుం జూపట్టెడి' అనేసూత్రంప్రకారం ప్రాతిపదికను ఆశ్రయించకుండా స్వతంత్రంగా ప్రయోగించడం సాధువు అవుతున్నది. ఇందులో ('తోడ' విభక్తి కాదు. 'తోడు' శబ్దం నుంచి ఏర్పడిన ప్రత్యేకపదం. తోడఁబుట్టువు. తోడికోడలు మొ॥.)

5. ప్రాణముతోడుతన్: ప్రాణశబ్దం మీద సహార్థంలో(కరణసహార్థతుల్యార్థయోగంబునం దృతీయకుం దోడవర్ణకం బగు అని) తోడ ప్రత్యయం వచ్చి ప్రాణముతోడన్. 'ఒకానొకచోఁ దోడకుఁ దోడుత నని రూపాంతరంబును గలదు. అయినను దానికి వలె దీని కితర కార్యంబు గలుగదు' అనేసూత్రంచేత తోడ ప్రత్యయం 'తోడుత' అని మార్పు చెందగా 'ప్రాణముతోడుతన్' అని అవుతుంది.

6. కార్యసంప్రయోగముపొంటెన్ : 'కార్యసంప్రయోగ' శబ్దంమీద ఉద్దేశార్థంలో 'సంప్రదానంబునకుం జతుర్థి యగు' అని చతుర్థీ విభక్తి వస్తుంది. కొఱకు వస్తే సంప్రదానముకొఱకున్. కయి ప్రత్యయం అయితే సంప్రదానముకై. 'చతుర్థికిం బొంటె వర్ణకంబు నగు.' అనేసూత్రంచేత చతుర్థికి పొంటె రాగా సంప్రయోగముపొంటెన్. 'పొంటెయు' అన్నప్పటిసముచ్చయంచేత పొంటె రానిపక్షంలో కొఱకు, కయి అలాగే ఉంటాయి.

7. బ్రహ్మలోకంబుననుండి : బ్రహ్మలోక శబ్దంపై అపాయార్థంలో (అపాయ భయ జుగుప్సా పరాజయ ప్రమాద గ్రహణ భవన త్రాణ విరామాంతర్ధివారణంబు లెద్దాన నగు దానికి వలన వర్ణకం బగు) వలన ప్రత్యయం వచ్చి 'బ్రహ్మలోకంబువలనన్'. ఉండి పదం బొకానొకచో వలనవర్ణకంబున కనుప్రయుక్తం బగు' అని వలనపై 'ఉండి' చేరి 'బ్రహ్మలోకంబువలనన్+ఉండి' అని ఉండగా 'ఉండి పదంబు పరం బగునపుడు వలనకు ద్వితీయాసప్తములు ప్రాయికంబుగ నగు' అనేసూత్రంచేత వలనకు సప్తమి. ఆ సప్తమికి ఉండి పదంబు పరం బగుచో వలన కందువర్ణక మట్లు నవర్ణకంబు నగు' అనేసూత్రంచేత 'న' ప్రత్యయం వచ్చి బ్రహ్మలోకంబుననుండి. (సప్తమికి అందు వస్తే బ్రహ్మలోకంబునందుండి, ద్వితీయ వస్తే బ్రహ్మలోకంబునుండి, ఏదీ రాకుంటే బ్రహ్మలోకంబువలననుండి ఉండి కూడా రాకపోతే- బ్రహ్మలోకంబువలనన్).

8. అదితిగర్భమున్ వెలువడు : (అదితి) గర్భశబ్దంపై అపాయార్థంలో (అపాయభయజుగుప్సా--) వలన ప్రత్యయం. గర్భమువలనన్, 'ఉండిపదం బొకానొకచో వలనవర్ణకంబున కనుప్రయుక్తం బగు' అని వలనపై ఉండి చేరి గర్భమువలనన్+ఉండి. 'ఉండి పదంబు పరం బగునపుడు వలనకు ద్వితీయాసప్తములు ప్రాయికంబుగ నగు' అని వలనకు ద్వితీయ వచ్చి గర్భమున్+ఉండి అని ఉండగా 'వలన కాదేశంబు లగుద్వితీయాసప్తములమీఁదియుండికి లోపంబు బహుళంబుగా నగు' అనేసూత్రంచేత ఉండి లోపించి (అదితి) గర్భమున్ అని అవుతుంది. ఉండి లోపించకపోతే గర్భమునుండి.

గర్భశబ్దంపై 'అపాయభయ-- సూత్రంచే రావలసిన వలన విభక్తిని బాధించి' ఒకానొక విభక్తికి మఱి యొకవిభక్తియు నగు' అనే సూత్రంచేత ద్వితీయ రాగా 'గర్భమున్' అని అవుతుంది అని బాలవ్యాకరణమతం.

9. కలుగంగఁబట్టి: (కలుగుధాతువుపై నుజి ప్రత్యయమై కలుగన్. దానిమీద 'నుజి' అంతమైన అగుధాతువు చేరి, కలుగంగాన్-cదానికి హ్రస్వం రాగా) కలుగంగన్- అనేఅవ్యయశబ్దంపై "కొన్నియెడల హేతువునం దన్నంతక్రియలమీఁదను బట్టి వర్ణకంబు విభాష నగు' అనేవిశేషవిధానంచేత 'పట్టి' అనేపంచమీవిభక్తిప్రత్యయం వచ్చి ద్రుతకార్యాలతో - కలుగంగc బట్టి.

10. వేటకుఁ బోయిరి: వేట అనేశబ్దం మీద కర్మార్థంలో 'కర్మంబున ద్వితీయ యగు' అని ద్వితీయ వచ్చి పొలమును. ఆద్వితీయకు 'షష్ఠీస్థానికం బగుకువర్ణకం బొక్కొకచో ద్వితీయాదివిభక్తులకు మాఱుగాఁ దత్తదర్థంబులం జూపట్టెడి' అని 'కు' అనే షష్ఠీవిభక్తి వచ్చి పొలమునకున్ అని అవుతుంది. కుషష్ఠి రాకపోతే ద్వితీయతో పొలమున్.

11. కొండొకసేపునకున్: కాలపరిమాణాన్ని తెలియజేసే 'కొండొకసేవు' అనేశబ్దంమీద' 'వీప్సయందును గాలపరిమితియందును నామంబులకు గువర్ణకం బగు' అనేసూత్రంచేత 'కు' అనేషష్ఠీవిభక్తి వచ్చి 'కొండొకసేపునకున్' అవుతుంది.

12. బాహుకు రథంబు గడపునేర్పు: కడపు అనేధాతుజవిశేషణంతోటి అన్వయం కలిగిన 'బాహుక' అనేకర్తకు అభావార్థకాది యోగంబునం గర్తకుం బ్రథమ యగు' అని ప్రథమావిభక్తి వచ్చి బాహుకుడు.... కడపు. ఆప్రథమకు" ధాతుజవిశేషణభావార్థక పూర్వవ్యవహితావ్యవహిత కర్తృపదప్రథమకుఁ దఱచుగ యొక్క షష్ఠి యగు' అనేసూత్రంచేత 'యొక్క' అనే షష్ఠీవిభక్తి వచ్చి బాహుకు యొక్క'-'యొక్కకు లోపంబు బహుళంబు' అనేసూత్రం (లోని బహుళపదం) చేత యొక్క నిత్యంగా లోపించి బాహుకు రథంబు కడపు నేర్పు. యొక్కవిభక్తి రానిపక్షంలో ప్రథమ విభక్తి అలాగే ఉండి, బాహుకుఁడు రథము గడపు నేర్పు.

13. ఏనుఁగున నేనుఁగు: ఏనుఁగు శబ్దంమీద కరణార్థంలో 'కరణ సహార్ధ తుల్యార్ధ యోగంబులం దృతీయకుం దోడవర్ణకం బగు' అనేసూత్రంచేత తోడప్రత్యయం వచ్చి ఏనుఁగుతోడ. ఈతృతీయకు ('ఒక్కచో ఉదంతజడంబు తృతీయకు నవర్ణకం బగు' అని బాలవ్యాకరణసూత్రంచేత రాకుండగా) 'ఒక్కచో నుదంతం బగునజడంబు తృతీయకును నవర్ణకంబు గానంబడియెడి - అనేసూత్రంచేత (సప్తమి) నవర్ణకం వచ్చి ఏనుఁగునన్ - (ఏనుఁగు) అయింది.

14. మనుజుల విప్రుండు: 'మనుజ' శబ్దంమీద నిర్ధారణలో(అనిర్ధారణషష్ఠికి లోపల వర్ణకం బగు' అని రావలసిన లోపల విభక్తికి బదులు) అందు అనేసప్తమీవిభక్తి వచ్చి మనుజులయందు. ఈ సప్తమికి (జడంబు తృతీయాసప్తములకు ద్వితీయ బహుళంబుగా నగు' అనేసూత్రంచేత ప్రాప్తింపకుండగా) 'కొన్నియెడల నజడంబు తృతీయాసప్తములకును బహుత్వంబున ద్వితీయ చూపట్టెడి' అనేసూత్రం చేత ద్వితీయావిభక్తి వచ్చి మనుజులన్-విప్రుడు. స్థిరపరకతలో ద్రుతం లోపించి-మనుజుల విప్రుండు.

15. మదనాగ మెదిర్చి: మదనాగ శబ్దానికి కర్మార్థంలో 'కర్మార్థంబున ద్వితీయ యగు' అని ద్వితీయ వచ్చి మదనాగమును. ఈద్వితీయ (జడంబుద్వితీయకుం బ్రథమ బహుళంబుగా నగు 'అని ప్రథమ రాకుండగా) 'కొన్నియెడల నజడంబు ద్వితీయకును బ్రథమ కానంబడియెడి' అనేసూత్రంచేత ప్రథమావిభక్తి వచ్చి మదనాగము (ఎదిర్చి) - మదనాగ మెదిర్చి.

16. చిచ్చుఱికిన: చిచ్చుశబ్దంపై అధికరణార్థంలో 'అధికరణంబునకు సప్తమి యగు' అని సప్తమీవిభక్తి వచ్చి చిచ్చునందు (చిచ్చున) అని కాగా 'ఒక్కొకచో జడంబు సప్తమికిం బ్రథమయు నగు' అనేసూత్రంచేత ప్రథమావిభక్తి వచ్చి (ఉఱికిన)=చిచ్చుఱికిన 'ప్రథమయు అనేచోటిసముచ్చయంచేత ప్రథమ రానిపక్షంలో సప్తమితో-చిచ్చునం దుఱికిన.

17. తల్లి ద్రౌపదితోడన్ : ద్రౌపదితోడన్ అనేవిశేష్యాన్ని అనుసరించి తల్లి అనేవిశేషణానికి 'విశేష్యంబునకుంబోలె విశేషణంబునకు లింగవిభక్తివచనంబు లగు' అనేసూత్రంచేత తృతీయా (ఏకవచన) విభక్తి వచ్చి తల్లితోడన్- 'కొన్నియెడల విశేషణంబు ద్వితీయాదులకుఁబ్రథమ చూపట్టెడి' అనేసూత్రంచేత ప్రథమావిభక్తి వచ్చి ' తల్లి(ద్రౌపదితోడన్) ప్రథమ. రానిపక్షంలో తల్లితోడన్ అని తృతీయ అలాగే ఉంటుంది.

18. ఈతనితో సాటి యనంగ మే లన : మేలు అనేదానితో అన్వయించేటప్పుడు 'ఈతనితో' అనేచోటి తృతీయావిభక్తికి కొన్ని యెడల విభక్తిపరిణామంబు గ్రాహ్యంబు' అనేసూత్రంచేత - (కంటె వర్ణకం బన్యార్థాదియోగజం బగుపంచమి కగు- అనేసూత్రానికి అనుగుణంగా) ఈతనికంటె (మేలు)- అని పంచమిగా మార్పు చెందుతుంది.

19. నన్ను చెట్టవట్టినన్ : 'చెట్ట' అనేదానికి స్వామి యైన 'నా' శబ్దానికి సంబంధార్థంలో 'శేషషష్ఠికి యొక్కయుగు' అని 'యొక్క' అనేషష్ఠీవిభక్తి వచ్చి నాయొక్క చెట్టవట్టినన్, 'క్రియాన్వయంబున రెండుపదంబులకు స్వ స్వామి సంబంధము గలచో సంబంధిపదంబు షష్ఠికి ద్వితీయ యగు' అనేసూత్రంచేత యొక్కకు ద్వితీయ వచ్చి 'నన్ను' చెట్టవట్టినన్.

20. (మీరు) చూచినారు : చూచిన-అనేధాతుజవిశేషణం తచ్ఛబ్దాంతమై (చూచిన+వారు) చూచినారు అని కాగా ఇది మీరు అనే యుష్మదర్థానికి విశేషణం కాబట్టి 'ప్రథమాంతంబు లగుయుష్మదస్మద్విశేషణంబుల కేకత్వంబున వునులును బహుత్వంబున రు ములు నంతాగమంబులు ప్రాయికంబుగ నగు' అని 'రు' ఆగమమూ. 'ఈయాగమంబులు పరంబు లగునపు డుత్వంబున కత్వం బగు' అని దానిముందు అత్వము(అరు) రావలసి ఉండగా' తచ్ఛబ్దాంతము లగుధాతుజవిశేషణంబులమీఁద నరు చూపట్టదు' అనేసూత్రం చేతరాదు. కాబట్టి చూచినారరు అని కాక, చూచినారు అనే ఉంటుంది.

5. సమాసపరిచ్ఛేదం

1. అరదంబునయురవడి: అరదంబుయొక్క ఉరవడి అనేఅర్థంలో షష్ఠీతర్పురుష సమాసమై 'సమాసవిభక్తికి లోపం బగు లట్టునకుఁగాదుం అని విభక్తులు లోపించి, అరదంబు + ఉరవడి అని ఉండగా (ఉత్వసంధిని బాధించి) షష్ఠీసమాసమునం దుకారబుకారముల కచ్చు పరం బగునపుడు నగాగమం బగు' అనేసూత్రాన్ని బాధించి 'షష్ఠీతత్పురుషంబులందు నగాగమంబు విభాష నగు' అనే సూత్రంచేత నగాగమం వచ్చి అరదంబున + ఉరవడి. సంధి రాక యడాగమం వచ్చి-అరదంబునయురవడి. విభాష గాబట్టి నగాగమం రాకపోతే బాలవ్యాకరణం ప్రకారం నుగాగమం వచ్చి అరదంబునురవడి. (ఈసమాసప్రాతిపదికపై ఇగ్లొరై సూత్రంచేత ప్రథమైకవచనలోపం)

2. రామారావు: రాముఁడు అనే పురుషసంజ్ఞకు 'రావు' అనే బిరుదవాచకంతో కర్మధారయసమాసం ఏర్పడి రాముఁ డు+రావు. 'కర్మధారయం బియ్యది మిశ్రంబు సిద్ధసమాసంబట్ల యగు' అనేసూత్రంచేత ప్రాతిపదికరూపం మాత్రమే మిగిలి, మిగిలిన దంతా లోపించగా రామ+రావు "కర్మధారయంబు బిరుదాద్యుత్తంపదం బయ్యె నేని ద్వ్యక్షరాదంత స్త్రీ పుం సంజ్ఞావాచకం బగుపూర్వపదంబు నంత్యాక్షరంబున కంతట దీర్ఘంబు బహుళంబుగా నగు' అనేసూత్రంచేత దీర్ఘం వచ్చి రామారావు-ఈసమాసప్రాతిపదిక స్త్రీసమం కాబట్టి దీనిపై ప్రథమైకవచనం లోపించి 'రామారావు' అనేపదం ఏర్పడుతుంది. బహుళం అనడంచేత దీర్ఘం రానిపక్షంలో రామరావు.

3. సుబ్బిసెట్టి: సుబ్బఁడు అనేపురుషసంజ్ఞకు సెట్టి అనేబిరుదవాచకంతో కర్మధారయసమాసం అయి సుబ్బఁడు+సెట్టి. 'సమాసవిభక్తి కి లోపం బగు లట్టునకుఁ గాదు' అని విభక్తి లోపించి సుబ్బ+సెట్టి 'ఇటఁ బూర్వపదంబునత్వంబున కిత్వం బగు' అనే సూత్రంలోనిబహుళపదంచేత మొదటిపదం చివరిఅత్వానికి నిత్యంగా ఇత్వం వచ్చి సుబ్బిసెట్టి. ఈసమాసప్రాతిపదిక స్త్రీసమం కాబట్టి ప్రథమైకవచనం లోపించి సుబ్బిసెట్టి-అనేపదం ఏర్పడుతుంది.

4. నన్నయభట్టు : నన్న అనేపురుషసంజ్ఞకు 'భట్టు' అనేబిరుదవాచకంతో కర్మధారయసమాసం ఏర్పడి (కర్మధారయం బియ్యది మిశ్రంబు సిద్ధసమాసం బట్ల యగు) నన్న+భట్టు 'కొన్నియెడల నిచ్చో ననాపామాయాగమంబు లగు' - అనేసూత్రంచేత 'అయ' ఆగమమై నన్న+అయ+భట్టు. 'అంద్వవగాగమంబులం దప్ప' అని సంధి జరిగి నన్నయభట్టు. (ఈ సమాసప్రాతిపదికపై ప్రథమైకవచనం లోపించింది).

5. ముంగోపము: క్రొత్తాదులలోని 'ముందు' అనే(ఆచ్ఛిక)శబ్దానికి కోపము అనేతత్సమశబ్దంతో సమాసం చేయదలచినపుడు 'క్రొత్తాదులు లుప్తశేషంబులు దేశ్యంబులతోడంబలె 'దత్సమంబులతోడం గొన్నియెడలఁ గర్మధారయం బగు' అనేసూత్రంచేత

మొదటిఅక్షరం మిగిలి దానికి పై తత్సమశబ్దంతో సమాసమై (విభక్తులు లోపించి) ము+కోప. "సమాసమందుఁ దత్సమంబు పరం బగునపుడును నుమాగమాదులు గానంబడియెడి' అనేసూత్రంచేత నుమాగమం వచ్చి మును+కోప-ద్రుతకార్యాలతో (ప్రథమైకవచనంలో) ముంగోపము.

6. చదువునట్లు: చదువు అనేధాతుజవిశేషణానికి "ధాతుజవిశేషణంబులు తథార్థకావ్యయంబుతోడం గర్మధారయం బగు' అనే సూత్రంచేత 'అట్లు' అనేఅవ్యయంతో కర్మధారయసమాసమై చదువు+అట్లు. 'ఉదంత మగుతద్ధర్మార్థకవిశేషణంబుల కచ్చు పరం బగునపుడు నుగాగమం బగు' అనేసూత్రంచేత నుగాగమం వచ్చి చదువునట్లు.

7. అట్టిండు: అట్టి అనేవిశేషణంపై విభక్తివివక్షలో తచ్ఛబ్దంచేరి మహదర్థంలో ప్రథమావిభక్తి ఏకవచనంలో అట్టి+వాఁడు అని ఉండగా 'అట్టి యిట్టి యెట్టి విశేషణంబులమీఁది తచ్ఛబ్దవకారంబునకు లోపంబు విభాష నగు' అనేసూత్రంచేత 'వా' అనేఅక్షరం లోపించి అట్టిఁడు. 'జిత్తు బిందుపూర్వం బగు' అనేసూత్రంచేత డువర్ణానికి పూర్వంలో నిండుసున్న వచ్చినపక్షంలో అట్టిండు.

8. ముయ్యేడు: మూఁడు శబ్దానికి ఏడు శబ్దంతో కర్మధారయసమాస మై మూఁడు + ఏఁడు- అని ఉండగా 'సమానాధికరణం బగునుత్తరపదంబు పరం బగునపుడు మూఁడుశబ్దము డుజ్వర్ణంబునకు లోపంబును, మీఁదిహల్లునకు ద్విత్వంబు నగుం అనేసూత్రంచేత డుజ్‌లోపించి (మూ+ఏడు)(యడాగమమై, -మూ+యేడు) మీది హల్లుకు ద్విత్వం వచ్చి ముయ్యేడు. అద్విరుక్తం బగు హల్లు పరం బగునపు మొదటడాచ్చికం బగుదీర్ఘంబునకు హ్రస్వం బగు' అని హ్రస్వం వచ్చి ముయ్యేడు. 'ముయ్యేడ్వాదులందు హ్రస్వద్విత్వంబులు నిత్యంబులు' అనేసూత్రంప్రకారం హ్రస్వద్విత్వాలు నిత్యం కాబట్టి మూడేడు-అనే విధంగా హ్రస్వద్విత్వాలు రానిరూపాలు ఉండవు.

9. గనగననినిప్పులు : గనగన అనే ధ్వన్యనుకరణ విశేషణశబ్దానికి నిప్పులు అనేవిశేష్యంతో కర్మధారయసమాసం ఏర్పడి విభక్తులు లోపించి గనగన + నిప్పు అని ఉండగా "ధ్వన్యనుకరణశబ్దంబులు కొన్నింటినందు నిగాగమం బగు' అనేసూత్రంచేత నిగాగమం వచ్చి గనగననినిప్పు. ఈసమాసప్రాతిపదికపై ప్రథమాబహువచనంలో 'ఉవర్ణంబు బహువచనంబు' అని లువర్ణకమై గనగననినిప్పులు.

10. కమ్మందేనె : కమ్మనయిన తేనె అనేఅర్థంలో కమ్మ అనేవిశేషణానికి తేనె అనేవిశేష్యంతో కర్మధారయసమాసమై (విభక్తులు లోపించి) కమ్మ+తేనె. 'గుణవచనంబు లగునల్లాదులకుం గర్మధారయంబునందు నిగాగమంబు బహుళంబుగా నగు' అని నిగాగమం వచ్చి కమ్మని+తేనె. 'గుణవాచకంబులు కొన్నింటినిగాగమంబునకుఁ బరుషంబులు పరంబు లగునపుడు బిందు వగు' అనేసూత్రంచేత నివర్ణానికి అరసున్న వస్తే కమ్మఁదేనె. నిండుసున్న వస్తే కమ్మందేనె. ఈబిందువు వచ్చేటప్పుడు పైపరుషం సరళం అవుతుం దని వ్యాకర్త చెప్పలేదు. లక్ష్యానుగుణంగా గ్రహించాలి.

11. చక్కంగ: (చక్క అనేగుణవాచకానికి ' నవర్ణకంబు గుణవచనంబు లగునల్లాదుల కగు' అని నవర్ణకం వచ్చి చక్కన. ఇది క్రియకు విశేషణ మైనపుడు 'నుజ్యంతం బగునగుధాతువు క్రియావిశేషణంబుల కనుప్రయుక్తం బగు, నుజ్‌కి విభాష నగు అని 'కాను' అనేది చేరి చక్కన+కాను. 'దానికి హ్రస్వంబు విభాష నగు' అని హ్రస్వం వచ్చి చక్కన+కను. 'ప్రథమమీఁదిపరుషములకు గసడదవలు బహుళంబుగా నగు' అనేసూత్రంలో బహుళశబ్దంచేత గకారం నిత్యంగా వచ్చి) చక్కన+గను అని ఉండగా అగుణవాచకంబు క్రియావిశేషణం బగుచో నొక్కెడ నవర్ణకంబునకు బిందువు గానంబడియెడి' అనేసూత్రంచేత నవర్ణంస్థానంలో అరసున్న వస్తే చక్కఁగను. నిండుసున్న వస్తే చక్కంగను.

12. తమ్ముఁగుజ్జులు: కుజ్జులైన తమ్ములు అనేఅర్థంలో కుజ్జులు అనేవిశేషణానికి తమ్ములు అనేవిశేష్యంతో కర్మధారయసమాసం ఏర్పడి కుజ్జులు+తమ్ములు అని ఉండగా 'తమ్ముఁగుజ్జులు చిలుకమొకరి యిత్యాదులు విశేష్యపూర్వపదకర్మధారయంబులు' అనే సూత్రంచేత విశేష్యమైన 'తమ్ములు' అనేది సమాసంలో పూర్వపదంగా మారి (తమ్ములు+కుజ్జులు) విభక్తులు లోపించి (తమ్ము+కుజ్జు) సూత్రనిర్దేశసామర్థ్యంచేత నుగాగమం వచ్చి ద్రుతకార్యాలతో (తమ్ముఁ గుజ్జు) ప్రథమాబహువచనంలో తమ్ముఁగుజ్జులు అని అవుతుంది.

13. అలరుఁబోఁడి : అలరువంటి పోఁడి (మనోజ్ఞత్వము కలది) అనేఅర్థంలో 'అలరు' అనే (ఉపమాన) విశేషణానికి, పోఁడి అనే విశేష్యంతో 'అలరుఁబోఁడీత్యాదు లుపమానపూర్వపదకర్మధారయంబులు' అనేసూత్రంచేత (ఉపమానపూర్వపద) కర్మధారయసమాసం ఏర్పడి 'అలరు+పోఁడి'. – అని ఉండగా 'ఇటఁ బోఁడి పరం బగుచో నెల్లెడల ను మ్మగు' అనే ప్రౌడవ్యాకర్త వివరణాన్ని అనుసరించి నుగాగమం వచ్చి ద్రుతకార్యాలు జరిగి 'అలరు'బోఁడిం అని అవుతుంది.

14. నల్దిక్కు: నాలుగైన దిక్కులు అనేఅర్థంలో నాలుగు అనేసంఖ్యావిశేషణానికి 'దిక్కు' అనేసంస్కృతసమవిశేష్యంతో మిశ్రకర్మధారయసమాస మై నాలుగు+దిక్కు అని ఉండగా సామాసికవర్ణవికారాలతో నలు+దిక్కు – నల్దిక్కు. అని కాగా బహుత్వార్థంలో ఉంది కాబట్టి ఈసమాసప్రాతిపదికపై బహువచనం రావాలి. ('ద్విగువున కేకవచనంబు ప్రాయికంబుగ నగు మిశ్రంబునకు ఁగాదు' అనే సూత్రంచేత ఈమిశ్రద్విగువుకు ఏకవచనం రాకపోతుంటే) 'ఒక్కచో ద్విగువు మిశ్రం బేకవచనాంతంబు నగు' అనేసూత్రంచేత ఏకవచనం వస్తుంది. ప్రథమావిభక్తిలో (ప్రథమైకవచనం లోపించి) నల్దిక్కు. ఏకవచనం రానిపక్షంలో బహువచనంతో నల్దిక్కులు అని ఉంటుంది.

15. పంద్రెండు: (పది అధిక మైనరెండు అనేఅర్థంలో) పది + రెండు అని ఉండగా 'పదికి రెం డిరు తొమ్మిదులు పరంబు లగునపుడు బిందుపూర్వకడకారంబును, ద్విరుక్తనివర్ణంబును బిందువును గ్రమంబున దివర్ణంబున కగు' అనేసూత్రంచేత 'ది'వర్ణం స్థానంలో 'ండ్' అనేది ఆదేశ మై పండ్+రెండు. పంద్రెండు.

16. ఏఁబది: ఏను (ఐదు) అయిన పదులు అనేఅర్థంలో ఏను అనేవిశేషణానికి, పది అనేవిశేష్యంతో కర్మధారయసమాస మేర్పడి ఏను+పది అని ఉండగా "పది యుత్తరపదం బగుచో నేను దొమ్మిలనుమ్ములకు బిందువును ఎని కెనును, ఏడునకు వర్ణవ్యత్యయంబును, ఆపరుషంబునకు సరళంబును గ్రమంబుగ నగు' అనేసూత్రంచేత 'ఏను' లో నువర్ణానికి అరసున్న వచ్చి (ఏఁ+పది) పది పకారానికి బకారమై ఏఁబది. 'పది యుత్తరపదం బగుచోఁబూర్వపదంబుదీర్ఘంబునకు హ్రస్వం బగు' అని రావలసిన హ్రస్వం' ఏను నేకు రాదు' అని ఏనులో ఏకు రాదు. కాబట్టి దీర్ఘం అలాగే ఉండగా 'దీర్ఘముమీఁద సాధ్యపూర్ణము లేదు' కాబట్టి నిండుసున్న రాదు. (ఏంబది అని కాదు).

17. ముప్పది: మూఁడు + పది అని ఉండగా 'సంఖ్యావాచకంబులకు విభక్తి పరం బగునపుడు కొన్నింటియంత్యాక్షరంబులకు లోపం బగు' అనేసూత్రంచేత సమాసంలో 'డుజ్' లోపించి మూ+పది. 'పది యుత్తరపదం బగుచోఁబూర్వపదంబు దీర్ఘంబునకు హ్రస్వం బగు, ఏనునేకు రాదు' అని మూదీర్ఘం హ్రస్వ మై ము+పది. " ప్రాప్తహ్రస్వంబు లగు మూ డేలమీఁదివర్ణంబులకు ద్విత్వంబు బహుళంబుగా నగు అనేసూత్రంచేత మీదిహల్లుకు ద్విత్వ మై ముప్పది.

18. నలువది : నాలుగు+పది అని ఉండగా 'సంఖ్యావాచకంబులకు విభక్తి పరంబగునపుడు కొన్నింటియంత్యాక్షరంబులకు లోపం బగు' అని 'గు' వర్ణం లోపించి నాలు+పది. 'పది యుత్తరపదం బగుచోఁ బూర్వపదంబు దీర్ఘంబునకు హ్రస్వం బగు,

ఏను నేకు రాదు' అనేసూత్రంచేత దీర్ఘానికి హ్రస్వం వచ్చి, నలు+పది. ప్రథమమీఁదిపరుషములకు గసడదవలు బహుళంబుగా నగు' అనేసూత్రంలోని బహుళశబ్దంచేత ఇక్కడ పకారానికి వకారం నిత్యంగా వచ్చి నలువది.

19. ఎనుబది: ఎనిమిది + పది అని ఉండగా 'సంఖ్యావాచకంబులకు విభక్తి పరం బగునపుడు కొన్నింటియంత్యాక్షరంబులకు లోపం బగు' అనేసూత్రంచేత అంత్యాక్షరమూ (ది), 'అక్షరంబులకు' అనడంచేత ఇక్కడ ఉపాంత్యాక్షరం(మి) కూడా లోపించి ఎని+పది. 'పది యుత్తరపదం బగుచో నేనుదొమ్ముల నుమ్ములకు బిందువును, ఎని కేనును, ఏడునకు వర్ణవ్యత్యయంబును ఆపరుషంబునకు సరళంబును గ్రమంబుగ నగు' అనేసూత్రంచేత 'ఎని'కి ఎను ఆదేశ మై (ఎను+పది) పదిలో పకారం బకార మై ఎనుబది అని అవుతుంది.

20. డెబ్బది: ఏడు + పది అని ఉండగా. పది యుత్తర పదం బగుచో...... అనే సూత్రంచేత ఏడులో వర్ణాలు తారుమా రయి (డు+ఏ=)డే- పది పకారం బకార మై డే+బది. 'పది యుత్తరపదం బగుచోఁ బూర్వపదంబు దీర్ఘంబునకు హ్రస్వం బగు. ఏను నేకు రాదు' అని 'డే' కు హ్రస్వం వచ్చి డె+బది. 'ప్రాప్తహ్రస్వంబు లగు మూ డేలమీఁదివర్ణంబులకు ద్విత్వంబు బహుళంబుగ నగు' అని బహుళగ్రహణంచేత ద్విత్వం నిత్యంగా వచ్చి డెబ్బది.

21. పన్నిద్దఱు: పది+ఇరుగురు అని ఉండగా 'పదికి రెం డిరు తొమ్మిదులు పరంబు లగునపుడు బిందుపూర్వకడకారంబును, ద్విరుక్తనివర్ణంబును బిందువును గ్రమంబున దివర్ణంబున కగు' అనేసూత్రంచేత 'ది' వర్ణం స్థానంలో, 'న్ని' వర్ణం వచ్చి పన్ని + ఇరుగురు 'ఇరుగురున కిద్ద ఱాదేశం బగు' అని ఇరుగురు శబ్దం స్థానంలో ఇద్దఱు ఆదేశ మై పన్ని+ఇద్దఱు-(సంధి జరిగి) పన్నిద్దఱు. ఇద్ద ఱాదేశం కాకపోత ఇరుగురు అలాగే ఉండి పన్నిరుగురు.

22. అన్నాదమ్ములు : అన్నయును, తమ్ముఁడును అనేఅర్థంలో 'ఆచ్ఛికశబ్దంబుతోడ స్త్రీసమంబు ప్రాయికంబుగ ద్వంద్వం బగు' అని ద్వంద్వసమాస మేర్పడి అన్న + తమ్ముఁడు. సమాసవిభక్తి లోపించి అన్న + తమ్ము. 'కొన్నియెడల మహద్ద్వంద్వంబునం బూర్వ పదాంత్యస్వరంబునకు దీర్ఘంబునుం జూపట్టెడు' అనేసూత్రంచేత మొదటిపదం చివరిఅచ్చుకు దీర్ఘం వచ్చి అన్నా + తమ్ము (ద్వంద్వంబునం బదంబుపయిపరుషములకు గసడదవ లగు' అని దకారం వచ్చి అన్నా దమ్ము) ఈసమాసప్రాతిపదికపై ప్రథమా విభక్తిలో 'లు వర్ణంబు బహువచనంబు' అని లు వర్ణకమై అన్నాదమ్ములు.

23. వెచ్చసచ్చములు: వెచ్చమును సచ్చమును అనేఅర్థంలో "ఆచ్ఛికశబ్దంబుతోడ స్త్రీసమంబు ప్రాయికంబుగ ద్వంద్వం బగు' అనేసూత్రంచేత క్లీబసమానికి (వెచ్చము) ద్వంద్వసమాసం కలగకపోతుండగా 'ఒకానొకచో ద్వంద్వంబునం బూర్వపదంబు క్లీబసమం బగు నగుచో నాముపర్ణకంబునకు లోపం బగు' అనేసూత్రంచేత ద్వంద్వ సమాస మై, ముపర్ణకం లోపించి, ఉత్తరపదంలో సమాసవిభక్తి లోపించి, వెచ్చ + సచ్చ - ప్రథమాబహువచనంలో వెచ్చసచ్చములు అని అవుతుంది.

24. కూరగాయ: కూరయును, కాయయును అనేఅర్థంలో ద్వంద్వసమాస మై, గసడదవాదేశంతో కూరగాయ - అనే సమాసప్రాతిపదిక-ఏర్పడుతుంది. ఇది బహుత్వార్థంలో ఉన్నది కాబట్టి బహువచనం రావలసిఉండగా ' ద్వంద్వం బప్రాణివాచక కృదంత శబ్దఘటితం బేకవచనాంతంబు నగు' అనేసూత్రంచేత ఏకవచనం వస్తుంది. ఇది స్త్రీసమం కాబట్టి ప్రథమావిభక్తిలో 'స్త్రీలింగంబుల ప్రథమైకవచనంబునకు లోపం బగు' అని ఏకవచనం లోపించగా - కూరగాయ. 'ఏకవచనాంతంబును' అనేచోటిసముచ్చయంచేత ఏకవచనం రానిపక్షంలో బహువచనంతో కూరగాయలు.

25. ఔగాములు: ఔట(అగుట)యును, కామియును అనేఅర్థంలో ఔట, కామి అనేశబ్దాలకు "ఆచ్ఛికశబ్దంబుతోడ స్త్రీసమంబు" అనేసూత్రంచేత ద్వంద్వసమాస మేర్పడి ఔట+కామి అని ఉండగా 'భావద్వంద్వంబునం దొలిపదంబు ట వర్ణకంబునకు లోపం బగు' అనేసూత్రంచేత మొదటిపదం చివర ట ప్రత్యయం లోపించి ఔ+కామి (ద్వంద్వంబునం బదంబుపయి పరుషములకు గసడదవ లగు అని) గసడదవాదేశం. వచ్చి ఔగామి. ఈసమాసప్రాతిపదిక ప్రథమావిభక్తిలో బహువచనంతో ఔగాములు అని అవుతుంది.

26. తొవదమ్మివిందు : తొవవిందును, తమ్మివిందును అనేఅర్థంలో 'ఆచ్ఛికశబ్దంబుతోడ స్త్రీసమంబు' అనేసూత్రంచేత ద్వంద్వసమాసమై (సమాసవిభక్తి లోపించి) తొవవిందు+తమ్మివిందు. "ద్వంద్వంబునం బూర్వపదాంత్యావయవంబునకు లోపం బొండె నగు' అనేసూత్రంచేత మొదటిపదంలో రెండవభాగం లోపించి తొవ+తమ్మివిందు, 'ద్వంద్వబునం బదంబుపయి పరుషములకు గసడదవ లగు' అని గసడదవాదేశం వచ్చి తొవదమ్మివిందు. 'ద్వంద్వం బప్రాణివాచకకృదంతశబ్దఘటితం బేకవచనాంతంబు నగు' అని ఏకవచనం వస్తుంది. స్త్రీసమం కాబట్టి ప్రథమావిభక్తిలో ఏకవచనం లోపించి – తొవదమ్మివిందు. 'ఏకవచనాంతంబును' అనేచోటిసముచ్చయంచేత ఏకవచనం రాకపోతే బహువచనంతో తొవదమ్మివిందులు.

27. అవసరమక్కఱలు : అవసరమును అక్కఱయును అనేఅర్థంలో తత్సమ మైన అవసరము (స్త్రీసమం కాదు) శబ్దానికి 'ఆచ్ఛికశబ్దంబుతోడ స్త్రీసమంబు' అనేసూత్రంచేత ద్వంద్వసమాసం కలుగకపోతుండగా 'ఒకానొకచో ద్వంద్వంబు మిశ్రంబుగను నందలిపూర్వపదంబు క్లీబసమంబుగను గానంబడియెడి' అనేసూత్రంచేత ద్వంద్వసమాస మై అవసరము + అక్కఱ 'సమాసవిభక్తికి లోపం బగు' అని ఉత్తరపదవిభక్తి లోపించగా కవిప్రయోగానుగుణంగా పూర్వపదవిభక్తిమాత్రం లోపించక ఉత్వసంధి జరిగి 'అవసరమక్కఱ'. ఈసమాసప్రాతిపదిక ప్రథమాబహువచనంలో 'అవసరమక్కఱలు' అవుతుంది.

28. పదికడవలనేయిఁ బెరుగు: "ఒక్కొకచో సమాసగతపూర్వపదంబు వ్యవహితోత్తరపదం బొంటితోడను, వానిపెక్కింటితోడను నన్వయించెడి' అనేసూత్రంప్రకారం 'పదికడవలనేయి' అనేసమాసంలో పూర్వపద మయిన 'పదికడవల' అనేశబ్దం 'నేయి' అనే ఉత్తరపదంతోపాటు పెరుగు, పాలు మొద లైనతరువాతిపదాలతో గూడా అన్వయిస్తుంది. పదికడవలపెరుగు, పదికడవలపాలు మొ॥.

29. వారణావతంబునవారు : వారణావతంబునన్ అనే సప్తమీవిభక్త్యంతపదానికి 'వారు' అనేమీదిపదంతో (సప్తమీ)తత్పురుష సమాసం ఏర్పడగా 'సమాసవిభక్తికి లోపం బగు లట్టునకుఁ గాదు' అనేసూత్రంచేత (ఉత్తరపదవిభక్తితోపాటు) పూర్వపదవిభక్తి అయిన 'న' వర్ణకం లోపించవలసి ఉండగా' కొన్నియెడల సప్తమీతత్పురుషమునందు నవర్ణకంబు నగు' అనేసూత్రంప్రకారం లోపించదు. 'సమాసంబునయందు ద్రుతంబునకు లోపం బగు' అని ద్రుతం మాత్రం లోపించి ప్రథమాబహువచనంలో వారణావతంబునవారు అని అవుతుంది.

30. అందాఁక: అంత+దాఁక – అనే ఆచ్ఛికశబ్దాలకు ఏర్పడినసమాసంలో అంత+దాఁక, అని ఉండగా. 'ఆచ్ఛిక సమాసములం దఱచుగ వర్ణలోపాగమాదేశవికారంబులు నిత్యవైకల్పికములుగా 'బెక్కులు గానంబడియెడి' అనేసూత్రంచేత 'త' వర్ణం లోపించి. క అని అవుతుంది. ఈలోపం వైకల్పికం. కాబట్టి లోపం రాని పక్షంలో అంతదాఁక.

డాక్టర్. అంబడిపూడి నాగభూషణం

పాఠం - 3

తెలుగులో ఛందో గ్రంథాలు

13.1. ఛందస్సు ఆవిర్భావం :

అచార్య నేతి అనంతరామశాస్త్రి

అపౌరుషేయములయిన వేదాలు ఛందోబద్ధములగుటచేతను వేదాంగముల యందు 'ఛందస్సు' పరమ ప్రయోజనకారి అవటంచేతను ఛందశ్శాస్త్రప్రయోక్త కూడా పరమేశ్వరుడనియే లాక్షణికుల విశ్వాసం. వ్యాకరణం శాస్త్రంవలె ఛందశ్శాస్త్రం కూడా పరమ శివుని నుండి గురుపరంపరాగతంగా వ్యాప్తిలోనికి వచ్చిందని తెలుస్తున్నది. సాహిత్య రత్నాకరంలో -

"ఛందోజ్ఞాన మిదం పురా త్రిణయనా ల్లేభే శుభం నందిరాట్

తస్మాత్ప్రాప సనత్కుమారక తతోగస్త్యస్తతోవాక్పతిః

తస్మాద్దేవపతి స్తతః ఫణిపతి స్తస్యానుజః పింగళ

స్తచ్ఛిష్యైర్మునిభి ర్మహాత్మభి రిదం భూమౌ ప్రతిష్ఠాపితమ్"

అనిచెప్పటాన్ని బట్టి ఛందస్సు యొక్క సృష్టికర్త త్రినేత్రుడని తెలుస్తున్నది. ఆ మహేశ్వరుని నుండి నందికేశ్వరుడు, సనత్కుమారుడు, అగస్త్యుడు, బృహస్పతి, ఇంద్రుడు, ఆదిశేషుడు, పింగళుడు, వరుసగా ఒకరి నుండి మరొకరు ఛందోవిద్యను పొంది భూలోకంలోకి ప్రచారం చేసినట్లు తెలుస్తున్నది. భూలోకంలోకి ప్రచారానికి తెచ్చిన ఛందోవేత్తల్లో 'పింగళుడు' చివరివాడు. ఈతని ఛందశ్శాస్త్రానికి పింగళ ఛందమని పేరు. మనకు లభిస్తున్న సంస్కృత ఛందో గ్రంథాలయందు ఇదియే ప్రాచీనమైంది. ఇది వైదిక వాఙ్మయ ఛందస్సు, ఇది లౌకిక వాఙ్మయ ఛందస్సు అని చెప్పబడింది.

3.1.2 ఛందస్సు - నిర్వచనము

ఛందస్సు - అనే యీ శబ్దానికి అనేక నిర్వచనాలున్నాయి

(1) 'ఛందస్' - అనే సంస్కృత శబ్దం 'ఛది ఆహ్లాదనే' అనే ధాతువు నుండి ఏర్పడింది. అంటే ఆహ్లాద ప్రదమైన లయ విశేషమే ఛందస్సు అని అర్థం.

2. **'ఛది సంవరణే** - అని భట్టోజీ దీక్షితుని నిర్వచనం. ఇక్కడ సంవరణం అంటే చక్కగా ఆవరించుట అని అర్థం.

3. ఇచ్ఛచేత ఉద్భవించే వాక్యసముదాయం ఒకానొక విలక్షణమైన నిర్మాణాన్ని పొంది 'ఛందస్సు' అయిందని ఒక అభిప్రాయం.

4. **'ఛందాసి ఛాదనాత్'** - యాస్కముని నిర్వచనము. ఇక్కడ ఛాదకమంటే ఆచ్ఛాదకమని అర్థం. ఆచ్ఛాదకమంటే కప్పటం అని అర్థం. ఇచ్ఛచేత బహిర్గతములయిన వాగ్భావాలను సంపూర్ణంగా కప్పిఉంచేది ఛందస్సు అని అర్థం. గణ-పాద-యతి-ప్రాసాదులతో చక్కని ఆవరణ కలిగి ఉండటాన్ని ఛందము అంటారు.

3.1.3. ఛందస్సు - సంస్కృతచ్ఛాయ :

సంస్కృత భాషా సాహిత్యచ్ఛాయలలో దేశభాషా సాహిత్యాలు అభివృద్ధి చెందాయి. ఈ కారణంచేత ఛందస్సు - వ్యాకరణం - అలంకారం ఆదిగాగల శాస్త్రాలు తెలుగులోకి సంస్కృతం నుండి అనువర్తింపబడ్డాయి. శాస్త్ర సంబంధమైన సంజ్ఞా (Technical terms) పదాలు సంస్కృతం నుండి యథాతథంగా గ్రహింపబడ్డాయి.

3.1.4. ఆంధ్ర వాఙ్మయము - ఛందస్సు :

ఆంధ్రవాఙ్మయ ఆరంభదశను పరిశీలిస్తే గేయాత్మకమైన రచనలు వెలువడ్డాయి. తర్వాత పద్య కవిత్వం అవతరించినట్లు తెలుస్తున్నది. గేయకవిత్వం దేశిఛందమని, పద్యకవిత్వం మార్గఛందమని వ్యవహారము. తెలుగులో దేశిఛందో జాతమయిన రచనలు వెలువడుచున్నప్పటికీ సంస్కృత ప్రభావంతో తెలుగు కవులు మార్గ ఛందస్సును చేపట్టారు. తెలుగులోని ఛందము సంస్కృత ఛందమును అనుసరించినదే అయినప్పటికీ కొంతప్రత్యేకతను వైలక్షణ్యమును కలిగి ఉంది. ఇందులోని అక్షరగణాలు, వృత్తాలు, సంస్కృత ఛందము నుండి గ్రహింపబడ్డవి. సంస్కృతంలో లేని అక్కరాదిజాతులు, సీసము, ఆటవెలది, తేటగీతి మొదలైన ఉపజాతులు, యతి, ప్రాసములు దేశీయములు. ఇందులోని అక్కరలు మున్నగునవి కర్ణాటక భాషా సాంప్రదాయానికి చెందినవి. సంస్కృతంలో యతి ప్రాసలు లేవు. కన్నడభాషలో ప్రాస ఉంది. తమిళంలో యతిప్రాసలున్నాయి. ద్రావిడ భాషా కుటుంబానికి చెందిన తెలుగు, సంస్కృత, ద్రావిడ ఛ్ఛందస్సంప్రదాయాల రెంటిని పాటించింది.

తెలుగు భాషలో పద్యరచన క్రీ.శ. 9వ శతాబ్ది నుండి ఉందని పద్యమయశాసనం ద్వారా తెలుస్తున్నది. పాల్కురికి సోమన పండితారాధ్య చరిత్రలో

'జాతులు మాత్రాను సంధాన గణవి
నీతులు గాన అనియత గణైః" - అని

'ప్రాసోవా' - అని; 'యతిర్వా' అని, 'ఛందో వినిహితోక్తి గాన' అని ద్విపద ప్రాసయతికి ఆధారంగా చెప్పబడింది. అందుచేత సోమనకు పూర్వమే సంస్కృతభాషలో ఆంధ్రఛందశ్శాస్త్రము ఒకటి రచింపబడి ఉంటుందని తెలుస్తున్నది. తమిళ భాషలో 11వ శతాబ్దంలో వెలసిన "యాప్పి రుంగులము" అను ఛందోగ్రంథంలో ఇతర భాషలలో వచ్చిన ఛందో గ్రంథాలను గురించి చెప్పే సందర్భంలో 'వాంచియర్ శెయిద వడుగ ఛందము' పేర్కొనబడింది. అంటే వాంచియ రచించిన తెలుగు ఛందమని దాని అర్థం.

నన్నయ నాటి నుండి నేటి వరకు ఎన్నో ఛందోగ్రంథాలు పుట్టాయి. ఇందులో కొన్ని గ్రంథాలయందు ఛందస్సు మాత్రం చెప్పబడింది. మరికొన్ని గ్రంథాలయందు ఛందస్సు - వ్యాకరణం - అలంకారాలను సమిష్టిగా చెప్పబడ్డాయి.

తెలుగు ఛందస్సులో సాధారణంగా చెప్పే విషయవిభాగం ఇట్లా ఉంటుంది.

గణములు - వృత్తములు - జాతులు - యతులు - ప్రాసములు - గణాక్షర శుభాశుభఫలాలు మొదలగునవి. అయితే తెలుగులో ఛందో గ్రంథాలు ఎన్నో పుట్టాయి. కాని పెక్కులు నశించిపోయాయి. ఉన్నవానిలో సుమారు పది ఛందో గ్రంథాలు ముద్రితములై ప్రచారంలో ఉన్నాయి. వ్యాకరణాల్లో బాల వ్యాకరణం లాగా ఛందోగ్రంథాల్లో అప్పకవీయం ప్రామాణికమే, గాక మిక్కిలి ప్రచారం పొందింది.

315 . తెలుగులో వచ్చిన ఛందో గ్రంథాలు :

తెలుగులో దాదాపు 41 ఛందో గ్రంథాలున్నాయి. ఇందులో 13 గ్రంథాలు మాత్రం ముద్రితాలు. కొన్నిటిలో ఇతర కవుల గ్రంథాల నుండి పద్యాలు ఉదాహరింపబడ్డాయి. విద్యార్థికి తెలుగులో వచ్చిన ఛందో గ్రంథాల వివరాలు తెలియజేయుట కోసం వీటిని చెప్పటం జరిగింది.

1. ఆంధ్రశబ్ద చింతామణి : (క్రీ.శ. 1022-63) ఇది సంస్కృత భాషలో రచింపబడినదని చెప్పబడు తెలుగు వ్యాకరణం. ఇందులో సంజ్ఞాపరిచ్ఛేదంలో ఐదు శ్లోకాలలో ఆంధ్రఛ్ఛందో లక్షణాన్ని, సూత్రప్రాయంగా చెప్పటం జరిగింది. ఇది ముద్రితము. ఇది గాక నన్నయ 'లక్షణసారము' అనే ఛందస్సును కూడా రచించినట్లు రంగయ ఛందమువల్ల తెలుస్తున్నది. కాని అది అతని రచనకాదని పండితుల అభిప్రాయం. ఆ గ్రంథము అలభ్యము.

2. కవిజనాశ్రయము : (క్రీ.శ. 1080-1150) దీనికే భీమన ఛందమని ప్రసిద్ధి. దీన్ని వేములవాడ భీమకవి రచించాడు. ఇది రేచనకృతమని కొందరి అభిప్రాయం. తర్వాతి లక్షణ గ్రంథకారులు అందరూ భీమనను లాక్షణికునిగా స్తుతించటంచేత, భీమన ఛందమనియే దీన్ని పేర్కొనటంచేత కవిజనాశ్రయ గ్రంథాన్ని రేచనపేర భీమకవే రచించాడని భావించటం యుక్తము. ఇది ముద్రితము.

3. కావ్యాలంకార చూడామణి :(క్రీ.శ. 1402 - 1407) విన్నకోట పెద్దన దీన్ని రచించాడు. దీన్ని చాళుక్య విశ్వేశ్వరభూపతికి అంకితమివ్వడం జరిగింది. ఇది 9 ఉల్లాసముల గ్రంథము. ఇందులో కావ్యాలంకార ఛ్ఛందోవ్యాకరణ విషయాలు వివరింపబడ్డాయి. ఇందులోని 7, 8 ఉల్లాసాలు ఛందో లక్షణాల గూర్చి చెప్పబడ్డాయి. ఈ గ్రంథం ముద్రింపబడింది.

4. లక్షణదీపిక : (క్రీ.శ. 1385-1445) దీన్ని గౌరన రచించాడు. ఇందులో వర్ణ, గణ, మాత్ర కార్చనాది విషయాలున్నాయి. లక్షణము సంస్కృతంలో రచింపబడింది. తెలుగు ఛందముల నుండి పద్యాలు ఉదాహరింపబడ్డవి.

5. ఛందోదర్పణము : (క్రీ.శ. 1435) అనంతామాత్యుడు దీన్ని రచించాడు. ఇతడు 1. భోజరాజీయము; 2. ఛందో దర్పణము; 3. రసావర్ణవము అనే గ్రంథాల్ని రచించాడు. అనంతుని ఛందమని కూడా దీన్ని పిలుస్తారు. ఇందులో నాల్గు ఆశ్వాసాలున్నాయి. ఇందులో మొదటి ఆశ్వాసంలో : గద్య పద్య లక్షణాలు, గురు లఘు నిర్ణయం - గణాష్టక లక్షణాలు - ఇంద్ర చంద్రాది గణ భేదాలు - సంయుక్త వర్ణగణాలు - గణాధి దైవతములు - కృత్యాది వర్జనీయ గణాలు - అక్షరాలు - ప్రాసలు - అందలి భేదాలు - యతి సంజ్ఞలు - 24 యతుల లక్షణ - లక్ష్యములు - చెప్పబడ్డాయి. ప్రస్తుతం మనకున్న పాఠ్యభాగమిదియే - ఇది ముద్రితము.

ఇంతేగాక ద్వితీయాశ్వాసంలో 26 ఛందములు - లక్ష్యలక్షణ సమన్వయం - సమవృత్త - విషమ వృత్తభేదాలు - లయగ్రాహి - లయ విభాతి. లయ హారి త్రిభంగి - దండకం మొదలుగాగల విశేషాలను గూర్చి చెప్పటం జరిగింది. తృతీయ శ్వాసంలో - జాతులు - ఉపజాతులు - అక్కరలు - రగడలు షట్ప్రత్యయములు మొదలైన విషయములు చర్చింపబడింది. చతుర్థాశ్వాసంలో : దశదోషాలు - షట్పదులు - వ్యంజన సంధి - విసర్గసంధి - సమాసములు చెప్పబడింది.

6. కవి గజాంకుశము : (క్రీ.శ. 1410 - 1460) దీన్ని గౌరన పుత్రుడైన భైరవకవి రచించాడు. ఇందులో గణములు. వర్ణములు - వాని శుభలక్షణములను మాత్రం చెప్పబడింది.

7. కవి సర్పగారుడము : (క్రీ.శ. 1480-1530) కాచన బసవన దీన్ని రచించాడు. చిత్రకవి పెద్దన - అప్పకవి ఈతనిని పేర్కొనటం జరిగింది.

8. కవి చింతామణి : (క్రీ.శ. 1480 - 1520) వెల్లంకి తాతంభట్టుచే రచింపబడ్డ ప్రసిద్ధమైన లక్షణ గ్రంథమిది. ఇందులో భాషాలక్షణాధికారం, వర్ణనిర్ణయాధికారం, వళిప్రాసాదికారం, దోషాధికారం అనే నాల్గు అధికారాలున్నాయి.

9. ఛందోదర్పణము : దీన్ని కూడా వెల్లంకి తాతంబట్టే రచించాడు. అనంతుడు వ్రాసిన ఛందోదర్పణం వేరుగా ఉన్నది. దాన్ని గురించి పైన వివరించడం జరిగింది.

10. లక్షణసార సంగ్రహము : (క్రీ.శ. 1550) రచయిత చిత్రకవి పెద్దన. ఇందులో మూడాశ్వాసాలు ఉన్నాయి. మొదటి రెండాశ్వాసాల యందు ఛందో లక్షణాల గూర్చి చెప్పబడింది. మూడవ ఆశ్వాసంలో రేప అకార నిర్ణయము, నాటక లక్షణము - చిత్రకావ్య లక్షణము చెప్పబడింది. నాటక లక్షణాలను తెలుగులో వ్రాసిన మొదటికవి ఇతడే. పెద్దిరాజు ఛందమని దీనికి ప్రసిద్ధి. ఇది ముద్రితము.

11. సులక్షణసారము : (క్రీ.శ. 1560) లింగమగుంట తిమ్మన దీన్ని వ్రాశాడు. ఇది చాలాకాలంగా తాతంభట్టు కృతముగా ముద్రింపబడి ప్రచారంలో ఉంది. తరువాత రావూరి దొరస్వామిచే పరిష్కరింపబడి తిమ్మన కృతిగా 1950లో వావిళ్ళ వారిచే ప్రకటింప బడింది. అప్పకవి దీనిని ఉదాహరించాడు. గ్రంథాలయాల్లో వ్రాతప్రతులు కొన్ని ఈ ముద్రిత ప్రతికి భిన్నంగా ఉన్నవి. ఇది ముద్రితము.

12. బాలబోధచ్ఛందము : ఇది లింగమగుంట తిమ్మన రచించాడని కాలూరి ఆంజనేయ కవి తన సుకవి కర్ణామృతంలోచెప్పాడు. ఇందులో ప్రాచీన గ్రంథాలు అనేకం ఉదాహరింపబడినవి.

13. లక్షణ మంజరి : (క్రీ.శ. 1550) దీనికి గరళాపురీ ఛందమని నామాంతరం కలదు. దీన్ని రచించింది నైషధము తిమ్మయ మంత్రి.

14. కవిజన సంజీవని : (క్రీ.శ. 1580 - 1650) కర్త ముద్దరాజు రామన. ఇందులో ఛందోవ్యాకరణాలు చెప్పబడ్డవి. నాల్గుతరంగాలున్నాయి. ప్రథమ తరంగంలో యతిప్రాసలక్షణాలు చెప్పబడ్డవి. ఇతని అన్న ముద్దరాజు పెద రామన పింగళిసూరన కృత రాఘవ పాండవీయానికి వ్యాఖ్యానం వ్రాశాడు. ఇది ముద్రితము.

15. లక్షణ విలాసము : (క్రీ.శ. 1600) దీనికి యతిప్రాసవిలాసమని మరొకపేరు కలదు. కర్త పెనుమర్తి వేంకటాచార్యుడు

16. సుకవి కర్ణామృతము : (క్రీ.శ. 1600) కర్తకొలురి ఆంజనేయకవి.

17. సకల లక్షణసార సంగ్రహము : (17వ శతాబ్ది) దీని రచయిత రత్నాకరం గోపాలకవి.

18. లక్షణ దీపిక : (క్రీ.శ. 1650) దీన్ని రచించింది వార్తా కవి రాఘవయ్య. ఛందస్సుకు సంబంధించిన అనేక విషయాల్ని విపులంగా తెల్పుతున్నది. ఇందులో ప్రాచీన గ్రంథాల నుండి లక్ష్యలక్షణాలు ఉదాహరింపబడినవి.

19. అప్పకవీయము : (క్రీ.శ. 1656) రచయిత కాకునూరి అప్పకవి. ఇది ఆంధ్రశబ్ద చింతామణికి విపుల వ్యాఖ్యాన రూపమైన పద్యాత్మక లక్షణ గ్రంథం. కవి 8 ఆశ్వాసాలుగా వ్రాయాలని తలంచినట్లు తెలుస్తున్నది. కాని 5 ఆశ్వాసాలు మాత్రమే లభ్యమవుతున్నది. అవి భాషా, వర్ణ, వళిప్రాస, పద్య, సంధి పరిచ్ఛేదాలు. ఇది వ్యాకరణ గ్రంథానికి అనువాదమైనప్పటికీ ఇందులోని 3,4 ఆశ్వాసాలు ఛందశ్శాస్త్రాన్ని సమగ్రంగాను, సవిస్తరంగాను బహులక్ష్య లక్షణాలతో వివరిస్తున్నది. కాబట్టి ఇది ఛందశ్శాస్త్రంగా ప్రసిద్ధి చెందింది. చింతామణి చెప్పిన ఛందో లక్షణాన్ని తెలియజేసే ఐదుసూత్రాల్ని ఆధారంగా చేసుకొని ఇందులో రెండు పరిచ్ఛేదాలుగా పద్యభేదాలు ప్రపంచింపబడ్డాయి. ఇందులో సుమారు 75 ప్రాచీన గ్రంథాల నుండి 300 పైగా పద్యాలు ఉదాహరింపబడినాయి. ఇది ముద్రితము.

20. కవిసర్పగారుడము :(17వ శతాబ్ది) దీన్ని రచించింది పట్టాభిరామకవి.

21. సకల లక్షణసార సంగ్రహ చింతామణి : (17వ శతాబ్ది) రచయిత ఉప్పులూరి వెంకటరెడ్డి. అప్పకవీయంలోని విషయాలే ఇందున్నవి.

22. లక్షణ శిరోమణి : (17వ శతాబ్ది) కర్త పొత్తపి వేంకటరమణకవి. ఇది నాల్గు ఆశ్వాసాలలో ఛందోలక్షణాన్ని సవిస్తరంగా వివరించిన ఉద్గ్రంథము. అప్పకవీయముతో సమానమైంది.

23. సర్వలక్షణ శిరోమణి : (క్రీ.శ. 1676) దీని రచయిత గణపవరపు వేంకటకవి. పది ఉల్లాసముల గ్రంథము. ఇందుకొన్ని మాత్రమే లభిస్తున్నవి. నాల్గు ఉల్లాసాల్లో ఛందో విషయంఉంది. ప్రబంధరాజ వేంకటేశ్వర విజయవిలాస కృతికర్త ఈతడే.

24. ఆంధ్రప్రయోగ రత్నాకరము : దీన్నికూడా గణపవరపు వేంకటకవే రచించాడు.

25. లక్షణసారము : (క్రీ.శ. 1690 - 1750) శుద్ధాంధ్ర రామాయణ కర్తయైన అడిదము బాలభాస్కర కవి దీన్ని రచించాడు. ఇతడు అడిదము సురకవి తండ్రి.

26. సర్వలక్షణసార సంగ్రహము : (క్రీ.శ. 1740) కర్త కూచిమంచి తిమ్మకవి. ఇందులో ఛందో వ్యాకరణ విషయాలు ప్రయోగ సహితంగా వివరింపబడ్డాయి. ప్రాచీన కావ్యాల నుండి అనేక లక్ష్యాలు ఇవ్వబడినవి. రెండవ ఆశ్వాసంలో ప్రాస - వళి ప్రకరణాలు ఉన్నాయి. ఇది ముద్రితము.

27. వీరభూపాలీయము : (క్రీ.శ. 1732-1759) వచన భారత కర్తయు, మైసూరు ప్రభువు అగు కళువె వీరరాజు పేర రచితము.

28. కవితా లక్షణసారము : (క్రీ.శ. 1710) కర్త ఒరుగంటి రామకవి.

29. ఆనంద రంగరాట్ఛందము : (క్రీ.శ. 1750) లక్షణ చూడామణి అని దీనికి నామాంతరముంది. కస్తూరి రంగకవి దీన్ని రచించాడు. ఫ్రెంచి దొరతనం వారి గవర్నరు డూప్లేవద్ద దుబాసిగా ఉన్న ఆనంద రంగపిళ్ళైకి ఆశ్రితుడు. ఆనంద రంగ పిళ్ళైకు ఈ కృతి అంకితము. ఇందులో నేడు లభింపని అనేక ప్రాచీన లక్ష్యలక్షణ గ్రంథాలు ఉదాహరింపబడ్డాయి. ఇది ముద్రితము.

30. కవిదర్పణ ఛందము : (క్రీ.శ. 1836) దీనికర్త ఫక్కి వెంకట నరసయ్య.

31. సుకవి మనోరంజని : (క్రీ.శ. 1850) దీన్ని రచించింది ఆంధ్ర లాక్షణిక చక్రవర్తి కూచిమంచి వెంకట్రామకవి. కూచిమంచి తిమ్మకవి ఈతని ప్రపితామహుడు. ఇది అప్పకవీయాన్ని ఖండిస్తూ వ్రాసిన ఛందో విమర్శ గ్రంథము.

32. శ్రీ కృష్ణ భూపాలీయము : (క్రీ.శ. 1799-1868) కర్త చంద్రకవి. మైసూరు ప్రభువైన కృష్ణ రాజేంద్రునికి అంకితంగా రచించాడు. ఇది ముద్రితము.

33. ఛందో రత్నాకరము : (క్రీ.శ. 1830 - 1880) రచయిత త్యాగరాజు మొదలి.

34. ఛందశ్శాస్త్ర లక్షణసార సంగ్రహము : (క్రీ.శ. 1860) కర్త పాపినేని వెంకటసామినాయుడు. ఇది ముద్రితము.

35. ఛందో లక్షణము : (క్రీ.శ. 1864-1939) కర్త శృంగార కవి సర్వారాయుడు.

36. సరసాంధ్ర వృత్త రత్నాకరము : దీనికి నృసింహ మాల్యాద్రి ఛందమని నామాంతరం కలదు. దీని రచయిత వెల్లలూరి లింగన మంత్రి

37. లక్షణసార సంగ్రహము : రచయిత దంతిని అప్పకవి.

38. సకల లక్షణ సారము : కర్త అద్దనూరు రామదాసు.

39. ఛందో నిరంకుశము: పైన సుబ్రహ్మణ్యం రచించాడు.

40. వీరన ఛందస్సు : రచయిత - వీరన

41. లక్షణ చంద్రిక : రచయిత పేరు తెలియదు.

ఇవికాక కవిపేరు, కృతిపేరు తెలియని ఛందో గ్రంథాలు ఎన్నో గ్రంథాలయాల్లో మూల్గుతున్నవి. ఇవే కాకుండా లక్షణ గ్రంథాలు పేర్కొనబడి కాలగర్భంలో లీనమైనవి మరికొన్ని ఉన్నాయి. అవి గోకర్ణ ఛందము, కవి వాగ్బంధము (తిక్కన?), అధర్వణ ఛందము, శ్రీధర ఛందము, కవి రాక్షస ఛందము, ఉత్తమ గండ ఛందము, జయదేవ ఛందము, నీలకంఠ ఛందము, విశ్వేశ్వర ఛందము, మల్లన వాదాంగ చూడామణి, శారదా దర్పణము, యాదవామాత్యచ్ఛందము, లక్షణ తిలకము, లక్షణ రాజీయము మొదలగునవి.

20వ శతాబ్దంలో విద్యార్థులకు ఉపయోగపడేటట్లు వచన రూపంలో ఛందో లక్షణము ప్రత్యేకంగాను, వ్యాకరణాలతో చేర్చియు పలువురిచే వ్రాయబడెను. అందు వేదము వేంకట్రామ శాస్త్రి, తేకుమళ్ళ రాజగోపాలరావుల ఛంద శ్శాస్త్రాలు పేర్కొన తగినవి. మీదుమిక్కిలి ఛందో విమర్శలు అనేకం వచ్చాయి. దీన్నిబట్టి చూస్తే 'పద్యకవితకు ఛందంబు పట్టుకొమ్మ'గా చెప్పవచ్చు. పైన పేర్కొనబడిన ఛందో గ్రంథములందు అధిక భాగం యతి - ప్రాసల లక్షణ మాక్రమించుటయు, ఛందమునకు వ్యాకరణాన్ని జోడించి చెప్పుటయు తెలుగు ఛందో గ్రంథాల ప్రత్యేకత.

ఛందో దర్పణము

ప్రథమాశ్వాసము

3.2. సంజ్ఞా ప్రకరణము

3.2.1 గద్యపద్యలక్షణాలు : చ॥ందః ప్రాశస్త్యం : కావ్యము పద్యమని, గద్యమని రెండు విధాలుగా ఉంటుంది. గద్యకావ్యాలు పాద నియమంలేని శబ్దసమూహంచేత వెల్లడింపబడి నవరసబంధురమైన అర్థ రచనలతో ఒప్పుతుంది. పాద నియమం కలిగి ఉండి, నాలుగు పాదాలయందు యతి, ప్రాసలను కలిగి ఉండటం పద్యం యొక్క సాధారణ లక్షణం. పద్యాల లక్షణాలను తెలియజేయటాన్నే ఛందస్సు అంటారు. పద్యాల రచనకు అవసరమైన ఒక విధమైన గమనాన్నే ఛందస్సు అని అంటారు. 'రమణీయమైన అర్థాన్ని ప్రతిపాదించే శబ్దాన్ని కావ్యం అంటారు. ఈవిధంగా కావ్యలక్షణాన్ని నిర్వచించిన ప్రాచీన ఆలంకారికుల దృష్టిలో వచనమైనా, పద్యమైనా రమణీయంగా ఉంటే అది కావ్యమని వారి సిద్ధాంతం.

లోక వ్యవహారంలో కవిత్వం అనగానే 'ఛందస్సుతో కూడిన రచన అనే అభిప్రాయం రూఢమై ఉంది. ఛందస్సులో 'గీతి' ఉన్నది కాబట్టి ఛందస్సుతో కూడిన రచనయే 'కవిత్వం' అని పెక్కుమంది అభిప్రాయమై ఉంది.

'శ్రుతి', 'లయ'లను గ్రహించేది శ్రవణేంద్రియం (చెవి). ఈ శ్రవణేంద్రియం ద్వారా మనస్సుకు ఆహ్లాదాన్నికలిగించే కళే 'కవిత్వం' అందువల్లనే 'సంగీతం' వలె 'కవిత్వం' కూడా శ్రవ్యకళ అయింది. ఈ శ్రుతి - లయలను సాధించటానికే ఛందస్సు ఏర్పడింది.

'ఛందస్సు' లేకుండా శ్రుతియుతంగా లయబద్ధంగా గద్యంలో రచనలు చేసి ఛందో రచనలాగా ఆహ్లాదాన్ని కలిగింప కూడదా? అంటే గద్యరచయిత ఎంత ప్రయత్నం చేసిన్నటికీ పద్యంలోని శ్రుతిలయల వంటి వానిని గద్యంలో సాధింపలేడు. అందువల్లనే అనేకులు కవిత్వానికి ఛందస్సు మిక్కిలి అవసరమనీ 'ఛందస్సు' లేకపోతే కవిత్వం పరిపూర్ణంకాదు అని అంటారు.

ఈ పద్యాలు కూడా వృత్తములనీ, జాతులనీ రెండువిధాలు. వృత్తాలు వర్ణగణ సమూహాలచే ఏర్పడతాయి. జాతులు మాత్రాగణ సమూహాలచే ఏర్పడతాయి. గురు, లఘువుల కూడికచే గణాలను గణాల కలయికచే పద్యాలు ఏర్పడుతాయి.

3.2.2. గురు - లఘు నిర్ణయము :

గురువును 'U' గుర్తుతోను, లఘువును 'I' గుర్తుతోను సూచిస్తారు.

ఒక సెకండులో అయిదవ వంతు కాలాన్ని మాత్రాకాలమంటారు. లఘువునకు ఒక మాత్ర. అంటే ఒక మాత్రాకాలంలో ఉచ్చరింపబడేది. గురువుకు రెండుమాత్రలు. అంటే రెండు మాత్రలకాలంలో ఉచ్చరింపబడేది. ఈ సంజ్ఞలు ఉచ్చారణ కాలాన్ని బట్టి చేయబడింది.

గురు - లఘు వివేచనము :

గురువు : 1. దీర్ఘాక్షరాలన్నీ గురువులే

ఉదా : ఆ, ఐ, ఔ, కా, రా శ్రీ మొదలైనవి.

2. విసర్గతో కూడి ఉన్న అక్షరాలు గురువులు

ఉదా : అః, కః, ఘః మొదలైనవి.

3. పూర్ణబిందువు (నిండుసున్న) తో కూడియుండు అక్షరాలు గురువులు

ఉదా : అం, కం, దం, మొదలైనవి.

4. పొల్లు హల్లుతో కూడియుండు అక్షరాలన్నీ గురువులే

ఉదా : అన్, కన్, చన్ మొదలైనవి.

5. ద్విత్వాలకు, సంయుక్తములైన అక్షరాలకు ముందున్న అక్షరాలు గురువులు.
ఉదా : అమ్మ, అష్ట, లక్ష మొదలైనవి.

లఘువు : 1. పైన చెప్పిన లక్షణాలు లేనివన్నీ లఘువులు.
ఉదా : అ, క, చ, ట, త, ప, మొదలైనవి.
అంటే హ్రస్వాక్షరాలన్నీ లఘువులు

2. సంయుక్త వర్ణం పరమైన తెలుగుపదాంత వర్ణము
ఉదా : రాముడు క్షత్రీయుడు - అన్నప్పుడు తెలుగు పదాంతమైన 'డు' అను అక్షరానికి సంయుక్తాక్షరమైన 'క్ష' పరమైయినది. అయినప్పటికినీ ఇచట 'డు' గురువు కాకుండా లఘువే అవుతుంది.

3. అద్రుచు, విద్రుచు, ఎద్రుచు, పద్రుచు - అనే పదాలలోని రేఫసంయుక్తాలకు ముందున్న అక్షరాలు గురువులు కాకుండా లఘువులే అవుతాయి. అంటే 'అద్రుచు' లోని 'ద్రు' అనే రేఫ సంయుక్తానికి ముందున్న 'అ' లఘువు. ఇట్లే "విద్రుచు, ఎద్రుచు, పద్రుచు' అనే పదాల్లో క్రమంగా 'ద్రు' అను సంయుక్తము పరంగానున్న 'వి', 'ఎ', 'ప' - అనే అక్షరాలు లఘువులే.

3.2.3 గణాష్టక లక్షణము :

గురు - లఘువులు కూడికచే గణాలు ఏర్పడతాయి. గణాలు రెండు విధాలు. 1. నిసర్గ గణాలు, 2. ఉపగణాలు.

1. నిసర్గ గణాలు అంటే సహజమైన గణాలని అర్థం. ఇవి మూడేసి అక్షరాలతో ఏర్పడతాయి. ఈ నిసర్గ గణాలు ఎనిమిది.
"ఆది మధ్యావసానే షు / యరతా యాంతి లాఘవమ్॥
భజసా గౌరవం యాంతి / మనౌతు గురులాఘ వౌ"
యగణ, రగణ, తగణములు క్రమంగా మొదట, మధ్య, చివరి భాగాల యందు లఘువులు కలిగి ఉంటాయి.

యగణము -IUU	-	ముకుందా
రగణము -UIU	-	మాధవా
తగణము -UUI	-	వైకుంఠ

భ గణ, జ గణ, స గణములు క్రమంగా మొదట, మధ్య, చివరి భాగాల యందు గురువులు కలిగి ఉంటాయి.

భ గణము -UII	-	విష్ణుడు
జ గణము -IUI	-	మురారి
స గణము -IIU	-	వరదా

'మ' గణ, 'న' గణాలు క్రమంగా 'గురువులు' 'లఘువులు' కలిగి ఉంటాయి మగణము - UUU - శ్రీనాథా; న గణము - విభుడు III

2. గురువునకు 'గ' అని; లఘువునకు 'ల' ని సంకేతాలు. ఇవి ఉచ్ఛారణమునందు, వ్రాతయందు కూడా ఉపయోగింతురు. లఘువును, గురువును కలిసినచో 'లగము' అగును. దీనికి 'వగణము (IU) అని పేరు కూడా కలదు. గురువును లఘువును కలిపినచో 'గలము' అగును. దీనికి హగణమను పేరు కూడా కలదు (UI). గణాన్ని దీర్ఘంగా ఉచ్ఛరిస్తే రెండు గణాలని అర్థం. 'భా' అని అంటే రెండు 'భ' గణాలని, 'తా' అని అంటే రెండు తగణాలని గ్రహించాలి. అట్లే గురు - లఘువులకు సంకేతాలయిన 'గ' అనే వర్ణాన్ని 'ల' అను వర్ణాన్ని దీర్ఘంగా పలికితే రెండేసి గ్రహించాలని అర్థం. 'గా' అంటే రెండు గురువులు (UU) 'లా' అంటే రెండు లఘువులు. (II)

1. హగణము - UI - శౌరి; 2. వగణము - IU - హరీ; 3. గగము (-గా) - UU - కృష్ణా; 4. లలము (-లా) - II - హరి.

ఈవిధంగా ఏర్పడ్డ మాత్రాగణాల కోవలోకి చేరినవే : 1 సూర్య గణములు; 2. ఇంద్ర గణములు; 3. చంద్ర గణములు.

3.2.4 సూర్య గణములు (2)

1. నగణము - మూడు లఘువులు - III - విభుడు
2. హగణము (లేక) - గురువు, లఘువు - UI - శౌరి (గలము)

3.2.5 ఇంద్ర గణములు ఆరు (6)

1.	నలము	-	నగణము తర్వాత లఘువు -	IIII	- నరహరి
2.	నగము	-	నగణము తర్వాత గురువు -	IIIU	- నరహరీ
3.	సలము	-	నగణము తర్వాత లఘువు -	IIUI	- నరసింహ
4.	భగణము	-		UII	- విష్ణుడు
5.	రగణము	-		UIU	- మాధవా
6.	తగణము	-		UUI	- వైకుంఠ

3.2.6 చంద్రగణములు పదునాలుగు (14)

1.	నగగము	-	నగణము తరువాత రెండు గురువులు	- IIIUU	- కమలనాభా
2.	నహము	-	నగణము తరువాత గురువు, లఘువు	-IIIUI	- కమఠరూప
3.	సలలము	-	సగణము తరువాత రెండు లఘువులు	-IIUII	- అసురాంతక
4.	భలము	-	భగణము తరువాత లఘువు	- UIII	- అద్రిధర
5.	భ గురువు	-	భగణము తరువాత గురువు	- UIIU	- భద్రయశా
6.	మ లఘువు	-	మగణము తరువాత లఘువు	- UUUI	- అంభోజాక్ష
7.	సవము	-	సగణము తరువాత లఘువు గురువు	- IIUIU	- భువనేశ్వరా
8.	సహము	-	సగణము తరువాత గురువు, లఘువు	- IIUUI	- మఘవిద్వేషి
9.	తలము	-	తగణము తరువాత లఘువు	-UUII	- పీతాంబర
10.	రలము	-	రగణము తరువాత లఘువు	-UIUI	- కైటభారి
11.	నవము	-	నగణము తరువాత లఘువు, గురువు	-IIIIU	- గజవరదా
12.	నలలము	-	నగణము తరువాత లఘువు, లఘువు	-IIIII	- మహిశయన
13.	రగము	-	రగణము తరువాత గురువు	-UIUU	-దేవరాజా
14.	తగము	-	తగణము తరువాత గురువు	-UUIU	- పద్మావతీ

ఈ క్రింది పద్యాన్ని కంఠస్థం చేసినట్లయితే సూర్యగణాలు, ఇంద్ర గణాలు, చంద్ర గణాలను జ్ఞప్తియందుంచుకొనవచ్చును.

పద్యం

గల, నగణము లినుఁ, డింద్రుడు

నల, నగ, సల, భరత లింక, నగగ, నహ, సలా

భల, భగురు, మలఘు, సవ, సహ

తల, రల, నవ, నలల, రగురు తగ లిందుఁడజా !

(ఇనుడు - సూర్యుడు; సలాః సగణం తరువాత రెండు లఘువులు ఇంద్రుడు - చంద్రుడు)

1. గల, నగణములు : ఇన (సూర్య) గణాలు
2. నల, నగ, సల, భ, ర, తలు : ఇంద్రగణాలు
3. నగగ, నహ, సలల, భల, భగుడ, మలఘు, సవ, సహ, తల, రల, నవ, నలల, రగ, తగ - గణాలు (ఇందు) చంద్రగణాలు

3.2.7 గణముల ఫలాలు :

ఈ క్రింది గణాలతో కావ్యాన్ని రచించిన వానికి గానీ, కృతి పతికిగానీ శుభములు - అశుభములు కలుగుతాయి. ఆ గణాలేమంటే కావ్యం

1.	భ గణాది ఐతే	-	నూతనమైన సుఖాల్ని కలిగిస్తుంది.
2.	జ గణాది ఐతే	-	రోగాన్ని కలిగిస్తుంది.
3.	న గణాది ఐతే	-	ద్రవ్యం లభిస్తుంది.
4.	స గణాది ఐతే	-	లయకరము.
5.	మ గణాది ఐతే	-	శుభాలుకలుగాయి.
6.	య గణాది ఐతే	-	శ్రేష్ఠమైన సువర్ణాన్ని పొందవచ్చు
7.	రేఫ గణాది ఐతే	-	బాధను కలిగిస్తుంది.
8.	త గణాది ఐతే	-	ఐశ్వర్యం కలుగుతుంది.

3.2.8 గణాధి దైవతములు :

ఒక్కొక్క గణానికి ఒక్కొక్క దైవం అధిదేవతగా ఏలుతున్నట్లు స్పష్టమౌతున్నది. ఎలాగంటే :

భగణాన్ని	-	చంద్రుడు
జగణాన్ని	-	సూర్యుడు
నగణాన్ని	-	నిర్జరులు
మగాణాన్ని	-	భూమి
యగణాన్ని	-	నీరు
సగణాన్ని	-	వాయువు
రగణాన్ని	-	అగ్ని
తగణాన్ని	-	ఆకాశము ఏలుతున్నట్లుగా చెప్పబడింది.

3.3. యతి ప్రాసల ప్రయోజనము :

ఆంధ్రభాషకు యతిప్రాసలు ప్రాణభూతమైనట్టివి. ఆంధ్ర ఛందస్సుకు ఇవి ప్రధానమైన అంగాలు. సంస్కృతాది భాషలకంటే తెలుగులో ఇవి విలక్షణమై భాషకు పరమ ప్రామాణికంగాను, కవిత్వానికి అమూల్యమైన అలంకారాన్ని సమకూర్చునట్టివిగాను ఉన్నాయి. తెలుగు కవిత్వం అనేక విషయాలయందు సంస్కృత ఛందో మర్యాదను అనుసరించి యతిప్రాసల విషయంలో దేశీయతా వైలక్ష్యణ్యాన్ని నిలుపుకొంది.

3.3.1 యతి స్వరూపము :

యతి అను శబ్దం సంస్కృతము. ఛందః పరిభాషలో ఈ శబ్దానికి విచ్ఛేదమని అర్థము. 'యతిర్విచ్ఛేద సంజ్ఞకః' అని వృత్త రత్నాకరంలో చెప్పబడ్డ నిర్వచనము. విచ్ఛేదము అంటే పరిచ్ఛేదము అని అర్థం. పద్యం యొక్క ప్రతిపాదంలోనూ యతి స్థానముంటుంది. ఆ చోట పదచ్ఛేదం కావలెను. ఆ స్థానం పూర్వాపరాల అఖండ శబ్దం (ఏక శబ్దం) ప్రయోగింపరాదని సంస్కృత ఛందోనియమం. పదమధ్యంలో యతిరాకూడదు. యతిస్థానంలో అట్టి పదచ్ఛేదము లేకపోతే యతిభంగ దోషం కలగుతుందని సంస్కృత లాక్షణికులు శాసించారు.

వక్త యొక్కయు, శ్రోత యొక్కయు సౌలభ్యం కోసం పాదాంతము నందు నియమితస్థానంలో పదచ్ఛేదంకావాలి. సాధారణ పదచ్ఛేదం విరామం కాగా, ఛందస్సుకు ఆధారభూతమై లయను ఆశ్రయించి అంటే నియమిత స్థానాన్ని శ్రావ్యత కలిగి ఉండేటువంటి పదచ్ఛేదము యతి అవుతుంది. సంస్కృతంలో యతి పాదమధ్యమందును, పాదాంతమందును నియమితమైనట్టిది. పాదమధ్య యతియే తెలుగు ఛందస్సుకు ప్రశస్తమైంది.

సంస్కృత భాషలో విచ్ఛేదం వల్లనే యతి ఏర్పడుచుండగా తెలుగులో మాత్రం పాదాది అక్షర మైత్రి విధిగా పాటింపబడుతుంది. తెలుగులో పదవిచ్ఛేద యతి, పాదాంత యతులు ఆవశ్యకాలు కావు.

కన్నడంలో తెలుగులో వలె అక్షరమైత్రి అక్కరలేదు. అందు సంస్కృతంలోలాగా పదవిచ్ఛేద రూపయతిని యతి పాటింపబడుతుంది. తెలుగు - కన్నడ భాషలకు అనేక విషయాల్లో పోలికలు ఉన్నాయి. అందువల్ల ప్రాచీన కవులకు కర్ణాట - ఆంధ్రభాషలు రెండూ బాగా పరిచయం ఉండటం వల్ల, తెలుగులోని అక్షర సాజ్యాత రూపయతి మనోజ్ఞంగా ఉన్నట్లు పరికించిన కన్నడ పండితులు ఆ ప్రకారం తమ భాషలో శ్రావ్యమైన అక్షరమైత్రి లేకపోవడంచేత అసహ్యించుకొని 'కన్నడక్కి యతి యిల్ల కొణక్కిమతియిల్ల' అనే సామెతను సృష్టించారు. కన్నడంలో యతి ఉన్నది కానీ సంస్కృతంలోవలె పదవిచ్ఛేద రూపమే అక్షరమైత్రిలోనున్న సొగసు పదచ్ఛేదంలో రాదు. అందువల్ల తెలుగులోని యతి శ్రుతి సుఖాన్ని కల్గిస్తుంది.

యతి ప్రాసలు దేశీయ ఛందో విశేషములగుట వల్ల తెలుగులోవలె తమిళంలోను ఉన్నాయి.

తమిళంలో 'అక్షరమైత్రి'కి 'తొడై' అనిపేరు. యతి 'మోనై' అనీ, ప్రాసను 'యెదుగై' అని అంటారు. తమిళ ఛందస్సులో 'తొడై' భేదాలు అనేకం ఉన్నాయి. ఇందులోని మోనై తొడై, యెదుగై తొడైలు తెలుగులోని యతిమైత్రి, ప్రాసమైత్రులకు సంబంధించినవి. అంటే 'మోనైతొడై' పాద ప్రథమాక్షర మైత్రి అనీ, 'ఎదుగైతొడై' పాద ద్వితీయాక్షర మైత్రి అని చెప్పవలెను. తెలుగు యతి మైత్రితో సమానమైన 'మోనైతొడై' గణాద్యక్షర మైత్రులను కలిగి ఉంది. భిన్నగణాల మైత్రిని బట్టి మోనై తొడై ఎనిమిది విధాలుగా ఉంది, తమిళంలోని అక్షర మైత్రులగు మోనైతొడై, ఎదుగై తొడైలలో ఎదుగై తొడైలలో దేన్నైనా కూర్చటం లక్షణమవటంచేత వానిని అలంకారాలని చెప్పవచ్చు. అవి తెలుగులోవలె నియత లక్షణాలు కావు.

సంస్కృతాది భాషలకంటే తెలుగులో ఉన్న యతి విలక్షణమై భాషకు పరమ ప్రామాణికమును, కవిత్వానికి అమూల్య అలంకారాన్ని సమకూర్చి పెడుతుంది. తెలుగు కవిత్వం అనేక విషయాల యందు సంస్కృత ఛందో మర్యాదను అనుసరించి దేశీయతా వైలక్ష్యాణ్యాన్ని నిలుపుకుంది.

'ఉత్పలమాల' మొదలైన వృత్తాల్లో ఇన్నవ అక్షరం 'యతి' అనియు, 'కందము' 'ద్విపద' 'ఆటవెలది' 'తేటగీతి' 'సీసము' మొదలగు జాతి, ఉపజాతి పద్యాలయందు ఇన్నవ అక్షరం యొక్క మొదటి అక్షరం 'యతి' అనియు లక్షణం చెప్పబడింది. స్రగ్ధర - క్రౌంచపదము మొదలగు పద్యాల్లో రెండు, మూడు యతి స్థానాలుంటాయి. అట్టి పద్యాల్లో పాదం యొక్క మొదటి అక్షరంతో మైత్రి కలిగిన అక్షరాలనే ఆ రెండు మూడు చోట్ల ఉంచవలెను.

ప్రతిపాదనమునందును ఆవిధంగా యతిస్థానం నిర్దేశింపబడిన స్థలమందు 'యతి' అని పిలవబడు పాదముయొక్క మొదటి అక్షరం కానీ, లేదా దానితో మైత్రి కలిగిన అక్షరాలు కానీ ఉండాలి. యతికి నిర్దేశింపబడ్డ నియమిత స్థలాన్ని 'యతి' స్థానమని 'యతి' అని కూడా అంటారు.

యతులలో నియమిత స్థలంలో సంధ్యక్షరముంటే పరిచ్ఛేదము (విభజన) చేసి రెండవ పదము యొక్క మొదటి అక్షరంతో మైత్రి కలిగిన అక్షరాన్నే గ్రహించాలి. యతిని చూచుకొనవలెను. సంధ్యక్షరం కాకపోతే యతికి హల్లుల యొక్కయు, అచ్చుల యొక్కయు, రెండింటి మైత్రికావలెను. అంటే యతి స్థానమందున్న అక్షరంలోని హల్లుతోను, అచ్చుతోను మైత్రిని కలిగిన అక్షరాలు నియమితస్థలంలో ఉండాలి.

తెలుగులో 'వళి' అనే దేశ్య శబ్దం సంస్కృతంలోని 'యతి' శబ్దానికి పర్యాయపదంగా వాడబడుతున్నది.

3.3.2. యతి భేదాలు :

ప్రారంభంలో యతిమైత్రి ఏ అక్షరానికి ఆ అక్షరమే ఉండి ఉంటుంది. కాలక్రమంలో అక్షరాలు దగ్గరి సంబంధాన్ని అనుసరించి ఒక్కొక్క అక్షరానికి సజాతీయమగు అక్షరాలతో యతిమైత్రి ఏర్పడుతుంది. యతిమైత్రిని బట్టి యతి భేదాలు ఏర్పడ్డవి. యతుల భేదాల విషయంలో లాక్షణికుల్లో వేరువేరు అభిప్రాయాలున్నాయి.

'కవిజనాశ్రయమనే' లక్షణ గ్రంథాన్ని రచించిన 'భీమన' యతి భేదాలను పదింటిని చెప్పాడు. 'కావ్యాలంకార చూడామణి'లో యతి భేదాలు పండ్రెండు చెప్పబడ్డవి. అనంతుని 'ఛందోదర్పణము' నందు యతిభేదాలు ఇరువది నాలుగని చెప్పటం జరిగింది. 'లక్షణసార సంగ్రహకర్త' ఇరువది యేడు యతులను పేర్కొన్నాడు. 'అప్పకవి' నలుబది యొక్క యతి భేదాలను వివరించాడు. ఈవిధంగా యతి భేదాల విషయంలో లాక్షణికుల్లో భిన్నాభిప్రాయాలు కనబడుతున్నవి. లాక్షణికులు ఎన్ని చెప్పినప్పటికిని ఆయా అక్షరాలకు యతిమైత్రి ఈ క్రింది విధంగా కన్పడుచున్నది.

3.3.3 పరస్పరం యతి మైత్రి కలిగిన అక్షరాలు :

1. అ, ఆ, ఐ, ఔ, య, హ
2. ఇ, ఈ, ఎ, ఏ, ఋ, ౠ
3. ఉ, ఊ, ఒ, ఓ
4. క, ఖ, గ, ఘ, జ
5. చ, ఛ, జ జ, ఝ, శ, ష, స
6. ట, ఠ, డ, ఢ
7. త, థ, ద, ధ
8. ప, ఫ, బ, భ, వ
9. న, ణ, జ్ఞ
10. ల, ళ, డ
11. ర, ల, ళ
12. ంక, ంఖ, ంగ, ంఘ, ఙ
13. ంచ, ంఛ, ంఛ, ంజ, ంజ, ంఝ, ఞ

14. ంట, ంఠ, ండ, ంఢ, ంత, ంథ, ంద, ంధ, ణ, న

15. పు, ఫు, బు, భు, ము, పో, ఫో, బొ, భో, మొ.

ఇవి దీర్ఘాలతో కలిసి ఉన్నా యతిమైత్రి ఉంటుంది.

ఈపైన చెప్పిన పదునేను విధాలుగా నున్న అక్షరాలకు పరస్పర యతి మైత్రి కలదు. అంతే గాకుండా పూర్ణ బిందువు ముందు కలిగిన 'య, ర, ల, వ, శ, ష, స,హ,' - లు మకారంతో యతి మైత్రి ఉంటుంది. పూర్ణ బిందువు ముందు కలిగిన 'య, ర, ల, వ, శ, ష, స, హ' లకు పరస్పర యతి మైత్రిలేదు. అంటే 'మ' కారానికి ంయ, ంర, ంల, ంవ, ంశ, ంష, ంస, ంహ అను అక్షరాలతో ఏ అక్షరానికైనా యతి చెల్లుతుంది. అంతేగాని 'ంయ' కును 'ంర' కును యతిమైత్రి లేదు. ఇట్లే మిగిలిన అక్షరాలను కూడా గ్రహించాలి.

ఛందో దర్పణంలో : 'వాసనగల మొదటి వ్రాయి వడియన బరగున్'

'వడులు పాద పాదముల హరీ! ఎన్నిట యతి రావలెనని,

రన్నిటఁ దెలుగునకు మొదలి అక్షరమమరున్'

- అని చెప్పిన తీరు శాస్త్రీయ గుణ సంపన్నమై ఉంది 'వాసన' అంటే గంధము, సంబంధము, స్నేహము, మైత్రి అని అర్థాలను గ్రహింపదగి ఉండటంచే, 'వాసన గల మొదటి వ్రాయి వడి అనెడి వాక్యానికి,' మైత్రీ స్వభావంగల పాదాద్యక్షరాన్ని 'వడి' యని పిలవాలని అర్ధం. అనంతుని నిర్వచనాన్ని అనుసరించి తెలుగులో ప్రయోగింపబడేట్టి యతిమైత్రి కల పాదాది అక్షరానికి 'వళి' (వడి) అని సంజ్ఞ కాబట్టి అతడే స్పష్టమైన ప్రతిపాదనమునకై పద్యపాదమునందెక్కడ యతి రావాలని నియతి ఉందో, అచ్చట పాదాద్యక్షరాన్ని (వాసనా ధర్మంచే తన్మాత్రమునుగాని) ప్రయోగించాలని రచించాడు. సంస్కృతయతి, తెలుగువళిమైత్రుల ప్రయోగాలందలి సంబంధాన్ని తెలుపుతూ రెండును విరామ ప్రయోజన సాధకాలేయని ధ్వనించేటట్లు అనంతుడు ప్రకటించిన తీరు ప్రశంసావహం.

3 3 4 ఆదో వళిః :

విరతి, విశ్రాంతి, విశ్రామము, శ్రాంతి, విరమణము, విరమము, విరామము, వడి, వళి - అనే పదాలు యతికి పర్యాయపదాలుగా వాడుబడుచున్నాయి.

యతి మైత్రి గల ఆద్యక్షరం 'వళి' అనే తాత్పర్యంతో 'ఆద్యోవళిః' అనే సూత్రం ఏర్పడింది. 'వళి' అనే శబ్దానికి మైత్రీ స్వభావం అనేటువంటి అర్థాన్ని లక్షణమునందు స్ఫురింపచేసిన తొలి లాక్షణికుడు 'విన్నకోట పెద్దన' అనీ, ఆ అర్థాన్ని సుస్పష్టంగా ప్రకటించి భావసౌష్టవంతో లక్షణ రచన చేసినవాడు అనంతుడనీ నిర్ణయమవుతున్నది. 'లక్షణసార సంగ్రహంలో (పెద్దన) 'వడియగు బాదాదుల యందిడు నక్షరమని' చెప్పబడి అది యతిస్థానంలో ప్రయోగింపబడితే తెలుగు యతికి సంజ్ఞయగునని వివరింపబడింది. ప్రామాణిక లక్షణ గ్రంథమైన 'అప్పకవీయం'లో వళి పరిచ్ఛేదమంతా 'ఆద్యోవళిః' అనే సూత్రానికి వివరణ ప్రాయంగా రచింపబడినట్లు పేర్కొనబడి

"చరణ చరణమున కాద్య

క్షరములు వళులయ్యె ననియె క్రమ్మఱ ఁదత్త

చ్చరణములలోనఁ జెప్పిన

యిరవులఁ బొందింప వలయు నెల్లకృతులలోన్" (3.5)

అని వళి లక్షణము నిర్వచింపబడింది. ఇది చింతామణి సూత్రానికి వ్యాఖ్య అవుతుంది. అనంతుని అనుసరించి అప్పకవియు సంస్కృతాంధ్ర యతులకు గల భేద సాదృశ్యాలను వివరించాడు.

పాదాది అక్షరాన్ని 'వళి' అని లాక్షణికులందరూ ప్రకటించారు. కొఱవి గోపరాజు మొదలైనవారు 'వళి' శబ్దాన్నేప్రయోగించారు. పొత్తపి వేంకటరమణకవి మొదలైనవారు 'వళి' కి పర్యాయములనదగిన శబ్దాలను ప్రయోగించారు. ఆర్వాచీన లక్షణ గ్రంథమైన ఛందో రత్నాకరంలో

'పద్య చరణాది అక్షర ప్రతతి తోడ
పాదమధ్య సంక్లుప్తార్ణ పటలి కెలమి
మీర సంబంధములు కూర్చుతీరు వళి'...

అనే నిర్వచనం ఆధునికమైన్పటికీ, పూర్వలాక్షణికుల అభిప్రాయాలకు సారభూతమును 'వళి' శబ్దం యొక్క వ్యుత్పత్త్యర్థాన్ని ప్రతిపాదించేదిగా ఉంది.

తెలుగు ఛందస్సున పద్యపాదమునందలి నియమితాక్షరాలతో మైత్రిని కలిగి ఉండు పాదాద్య క్షరానికి వళి (వడి) అని సంజ్ఞ. అంటే వళి అక్షరానికి సాజాత్యమైన అక్షరం పాదమందలి నియమిత స్థానంలో ప్రయోగింపబడుతున్నాయి. సంస్కృత యతికి తెలుగువళికి సామ్యం లేనప్పటికీ వృత్త పద్యాలయందు పాదమధ్య యతిస్థానంలో తెలుగువళి ధర్మాన్ని ఆపాదింపబడటంచేత వళి - యతులు పర్యాయంగా ప్రాచుర్యాన్ని పొందాయి.

3.3.5. వళి స్వరూప స్వభావాలు :

ఆంధ్ర ఛందో లాక్షణికుల నిర్వచనాలననుసరించి పాదమధ్యస్థ నియమిత అక్షరంతో మైత్రీ భావాన్ని కలిగియుండే పాదాద్యక్షరానికి వళి అను నామం రూఢి అవుతున్నది. మిత్రత్వం అంటే వర్ణసాజాత్యత్వం. వళి సంజ్ఞకల అక్షరంతో స్వర - వ్యంజన సాజాత్యంకల అక్షరం పాదమందు లాక్షణికులు చెప్పినట్లు ప్రయోగించుటయే తెలుగువళి స్వభావం. పాదమధ్యస్థ స్థానమంటే ఇంచుమించు మధ్యమైనట్టిది.

ఉదా : 'అతని కంటె ఘనుడు - ఆచంట మల్లన్న
కలిమిలేములు - కావడి కుండలు
కోటి విద్యలు - కూటి కొఱకే
తానొకటి తలచిన - దైవమొకటి తలచు
కాళ్లాగజ్జా - కంకాళమ్మా
వేపాచెక్కా - వెలగామొగ్గా'

మొదలైన జాతీయాలూ, సామెతలు మార్గకవితాచ్ఛాయకు ఏ మాత్రం లోను కానట్టివి. జానపదగేయాలు, పదచ్ఛేద రూపమైన విరామంగాని, వళిమైత్రి గాని కలిగి ఉండి తెలుగు యతియొక్క సహజత్వాన్ని ప్రకటిస్తున్నవి. దేశికవిత్వమందు వళిమైత్రియే కాక, పదచ్ఛేదము రూపమైన విరామంకూడా అవిరళంగా ప్రయోగింపబడడం గమనించదగింది. శిష్టసాహిత్యం అభివృద్ధిగాంచినప్పటి నుండి విరామం వెనుకబడి వళిమైత్రియే సంప్రదాయంగా స్వీకరింపబడి స్థిరత్వంగాంచి, తెలుగు ఛందస్సుకు అంగమై అందాన్ని కూర్చింది.

3.3.6. 'వడి' శబ్ద వ్యుత్పత్తి :

'వడి' శబ్దమును దేశ్యమయి, 'వళి'యను రూపాంతరంతో సంజ్ఞగ స్థిరపడింది. 'వడి' శబ్దానికి ఏ లాక్షణికులచేత ఇదమిత్థంగా వ్యుత్పత్తి నిరూపించబడలేదు. ప్రాచీనాంధ్ర ఛందోవేత్తలందరు పాదప్రథమాక్షరాన్ని 'వడి' అన్నారేకాని ఆ శబ్దాన్ని నిర్వచించలేదు.

ఆధునికులు ఈ 'వడి' శబ్దాన్ని గురించి అనేక విధాలుగా నిర్వచిస్తున్నారు. 'వడి విభాజనే అని ధాతుపాఠము.' విభాజనార్థం కలదవటంచేత వడి యతికి పర్యాయపదమౌతుందని కొందరు నిరూపించారు.

3.3.7. ఛందస్సు - లయ :

ఛందస్సులో 'లయ' అనేది ఆయా పద్యాల్లో ఉచ్చరింపబడు వర్ణ సముదాయాల యొక్క ఆరోహణ అవరోహణముల క్రమాన్ని అనుసరించును. ఇట్లా ఒక పద్యంలోని స్వరలహరిని ఉచ్చరించటంలో పాటించిన ఆరోహణ అవరోహణాదుల క్రమం ఒక గమక మేర్పరచి

పద్యాన్నే కాదు పద్యభావాన్ని కూడా గతిమంత మొనరుస్తుంది. ఇట్టి వైశిష్ట్యమున్నందుననే ఛందస్సులో ఈ 'లయ' అనేక విధాలుగా సాధింపబడుతుంది. పద్యపాదంలోని వర్ణసముదాయాన్ని లేదా మాత్రా సముదాయాన్ని చిన్న చిన్న ఖండాలుగా విభజించి పేర్చి, ఆయా ఖండాలపై విశ్రాంతి పాటించి చదవటం కూడా పైన వివరించినట్టి 'లయ'ను సాధించటానికే అనుట స్పష్టం. ఆయా ఖండాలను ఆవిధంగా వేర్పరచి ఉచ్చరించటంవల్ల వానిలోని పరస్పర సామరస్యమనేది సాధింపబడి మొత్తం పద్యమంతటికీ ఒక తూగు, ఒక ధ్వనన సౌందర్యం, ఒక నిశ్చితమైన గతివిన్యాసం, మున్నగునవి సంపాదింపబడును. ఒక చరణంలో రెండుమూడు విరతులుంచడంలో గల రహస్యము అట్టి నాద లయాత్మకమైన గతి సంపదను ఆర్జించుటయే కావచ్చును. వర్ణాల లేదా గణాల పరస్పర మైత్రీ విరోధాదులు ఈవిధమైన గతి సంపాదనకు సంబందించినవే యని భావింపవచ్చును. వైదిక ఛందస్సులో కూడా స్వరము, ఊత, విరతి మున్నగు వాటితో ఇట్టి 'లయ' సాధింపబడుతుంది.

త్రిష్టుప్ ఛందస్సు నాల్గవచోట యతితో శాలినీవృత్తంగాను, అయిదవచోట యతితో ఇంద్ర వజ్రా, ఉపేంద్ర వజ్రా వృత్తాలుగాను వికసించింది. అంటే పాదంలోని వర్ణాలుగాని, గురు, లఘు మాత్రాక్రమంకాని మారకపోయినా యతిస్థానం మారటంతో ఛందస్సులోని గతి మారిపోయి, వృత్తమునే వేరొకటిగా మార్చుచున్నదని గ్రహింపవచ్చును. ఉదాహరణమునకు నాల్గు 'న' గణములు, ఒక 'స' గణముతో ఏర్పడు 'శశికళా' లేదు 'శరభ' వృత్తము పాదాంత యతినేగాని, పాదమధ్యయతి అంగీకరింపదు. కాని పాదమధ్యంలో ఆరింట యతి నిల్పినచో నిదే వృత్తము 'స్రక్' ఛందముగా మారును. ఆరింటమాని ఎనిమిదింట విరతి కల్పిస్తే మరల ఇదే వృత్తం. 'మణి గుణనికరము'గా మారుతుంది. కాబట్టి మన లాక్షణికులు 'మధురతా నిమిత్తం యతి రిష్యతే' అని చెప్పారు. అంటే యతివల్ల మధురతయే కాదు; ఛందోగతి, ఛందః స్వరూపములు కూడా సాధింపబడు చుండును.

3.3.8. అనంతుని ఛందస్సు : యతి పర్యాయ పదములు :

అనంతుని ఛందోదర్పణంలో 'వాసనగల మొదలి వ్రాయివడి' అని నిర్వచింపబడినప్పటికి.

"విరతులు విశ్రాంతులు మఱి - విరామములు విశ్రమములు విశ్రామంబుల్

విరమంబులు యతులనగా - విరమణంబులు నాగవళ్లు నెలయుమురారీ! (1.78)

అని రచింపబడిన పద్యమునందు యతి పర్యాయపదాలలో పూర్వంలేనట్టి వడి శబ్దం కూడా చేర్చి చెప్పబడింది. విరతి, విశ్రాంతి మొదలైన పదాలచే వళ్ళు వ్యవహరింపబడునని చెప్పటం ఇందలి విశేషం

యతి భేదాలను చెప్పేటప్పుడు కవిజనాశ్రయ, కావ్యాలంకార చూడామణులందు తప్పకుండా వడి శబ్దాన్నే ప్రయోగింపబడి ఉంది. ఇందు 'స్వరయతులు వర్గయతులు - ఇత్యాదిగా యతి శబ్దమే ఉపయుక్తమైంది. ఇందు వడి శబ్దానికి విరళంగాను, యతి శబ్దానికి అవిరళంగాను ప్రయోగాలున్నాయి. అనంతుని కాలానికి పాద ఆద్యక్షరానికి వళిని మాత్రమే సంజ్ఞగా స్వీకరించి. ఇతర స్థలాల్లో వడి, యతులను పర్యాయంగా గ్రహించటం ప్రాచుర్యాన్ని పొందింది. లక్షణ సారసంగ్రహమునందు, సులక్షణ సారమునందు పాదాద్యక్షరానికి సంజ్ఞగా వడి శబ్దము గ్రహింపబడియు, వడి, యతులు పర్యాయాలుగా ప్రయోగింపబడ్డాయి.

ఛందోదర్పణం తరువాత పేర్కొనదగ్గ అప్పకవీయంలో 'చరణ చరణమున కాద్యక్షరములు వళు'లని నిర్వచింపబడినప్పటికీ 'విరతి విశ్రాంతి... విరామయతులు, ననగ నివి తొమ్మిదియు వళి కాఖ్యలయ్యె' అని స్పష్టంగా చెప్పబడింది. అనంతుడు చెప్పిన యతి, విరామాదులచే వళ్ళు వ్యవహరింపబడును అను అభిప్రాయంకంటె, అప్పకవి చెప్పిన యతి విరామాదులగు తొమ్మిదియు వళికి పేర్లు అనే అభిప్రాయం అర్వాచీనమైనట్టిదియు, పరిణామాన్ని సూచించునట్టిదియు 'అనంతామాత్యుడు చేసె వెనుక యతు లిరువది నాల్గ'నియు 'విశ్రమంబులేను విరచింతు...' ననియు వడికి పర్యాయంగా యతి, విశ్రమములు ప్రయోగింపబడ్డవి. వడి - యతి శబ్దాల సబంధాన్ని పాటించుటయందు అప్పకవి అనంతుని అనుకరించియు, యతిశబ్దాన్ని ప్రయోగించటంలో బాహుళ్యాన్ని అధిగమించాడు. దీన్నిబట్టి అప్పకవి కాలానికి తెలుగు ఛందస్సునందు ప్రాచీనమైనట్టియు, దేశీయమైనట్టియు 'వళి' శబ్దము వెనుకబడి, దానికి పర్యాయంగా

సంస్కృతయతి శబ్దం ప్రాచుర్యాన్ని పొందింది.

ఈ విషయాన్ని బట్టి అనంతుని కాలం నుండి వడిశబ్దంతో అభేదంగా యతిని ప్రయోగించుటయు పదాది అక్షరానికి తప్పకుండా వడిని మాత్రమే సంజ్ఞగా పేర్కొనుటయు, సామాన్యమై, కడమ భాగములందంతట వడికిమారు యతిని ప్రయోగించుట క్రమంగా అధికం అయిందని తెలుస్తున్నది.

విశ్రాంతి - విరమణము మొదలైన పదాలు వాక్యమధ్య విరామాన్ని సూచించటంచేతను, విరామానికి యతి సంజ్ఞావాచకమవటం చేతను, ఇవన్నీ పర్యాయాలైనవి. సంస్కృతయతి లక్షణానికి పర్యాయంగా తెలుగులో వళి మైత్రి లక్షణము వెలయుటచేతను, రెండూ ఒకే ప్రయోజనానికి ఉద్దిష్టములవటంచేత, వళికి యతి పర్యాయమై వళి - యతి - విరామాదులన్నీ సార్ధకత పొందుచున్నవి.

తెలుగులో యతి మైత్రివలెనే తమిళంలోని 'మోనైత్తోడై' లోను స్వర - వ్యంజన మైత్రులు కలవు. అందు సాధారణంగా ఏ అక్షరానికి ఆ అక్షరమే మైత్రిని కలిగి ఉంటుంది. కన్నడము నందలి ఛందోరీతులు తెలుగుతో సంపూర్ణంగా ఏకీభవిస్తాయి. తెలుగులో వలెనే మార్గఛందో రీతులును, తల్లక్షణాలును, కన్నడమునకు సంస్కృతం నుండే ప్రవేశించాయి. యతి ప్రాసలను పోలిన అక్షరమైత్రులు భాషకు సహజములు అనదగు సామెతల్లోనూ, జానపద గేయాల్లోనూ విశేషంగా ఉండటంవల్ల తెలుగు భాషా ఛందములకు అవి సహజ అలంకారములే కాని పెట్టుబడు సొమ్ములు కావు.

3.4 ప్రాస

3.4.1. ప్రాస స్వరూప స్వభావాలు : ఛందోదర్పణంలో అనంతుడు 'ప్రాసంబగు రెండవయది, ప్రాసంబులన్ని యెడలను భాసురముగ'' అని చెప్పాడు.

కవిజనాశ్రయంలో '..... చరణంబు ద్వితీయ వర్ణసమితియె ప్రాసం బరయగ బ్రాసంబొక్కటి చరణంబుల (1.61) అని నిర్వచింపబడింది.

చింతామణిలో : 'ద్వితీయో వర్ణః ప్రాసః' - స్వస్వచరణేషు పూర్వః ప్రాసస్సర్వేషుచైక ఏవస్యాత్' అని నిర్వచింపబడింది. అంటే ప్రతిపాదమందలి ద్వితీయ వర్ణానికి 'ప్రాస' యని సంజ్ఞ. పద్యమందలి ప్రథమ పాద ప్రాసాక్షరమును చివరి పాదములన్నిటి యందలి ప్రాసాక్షరాలు ఒకటిగా ఉండాలి. ప్రాస స్వరూపానికి ఇది సంక్షేప లక్షణం. ప్రాసాక్షరములు ఒక్కటియై ఉండాలంటే ప్రథమ పాదప్రాసముపై మిగిలిన పాదముల ప్రాసములు ఆధారపడి ప్రయోగింపబడాలని తాత్పర్యం. యతితోపాటు ప్రాసకూడ పాద చతుష్కానికి ప్రాణమని విన్నకోట పెద్దన్న చెప్పటం వల్ల తెలుగు ఛందస్సునందు ప్రాసయొక్క ఆవశ్యకం తెలుస్తున్నది. పై అనంతుని లక్షణానికి కవిజనాశ్రయకర్త లక్షణంతో సమ్మేళనం గావిస్తే ప్రాసకు సంపూర్ణమైన లక్షణము ఏర్పడుతుంది. హ్రస్వము మీద సున్నయుండగా. ఆవలి అక్షరమును ద్విత్వంగా వ్రాస్తే అదేవిధంగా, అద్విరుక్తంగా వ్రాస్తే ఇదే రీతిని ప్రాసాక్షరాలన్నిటా నిలపవలయునని అనంతుడొక్కడే తెలిపినాడు.

"కుఱచ మీఁద సున్న మఱి తేల వ్రాయఁబ్రా

సద్వయాది నిట్లు జరగు నచ్యు

తుఁడు సమస్త వల్లభుఁడు నాఁగ నయ్యచ్యు

తుండు సకల వల్లభుండనంగ" (1-34)

ప్రథమ ప్రాస స్థానంలో నిండు సున్న ఉంటే నిండు సున్నను, అర సున్న కలదేని అరసున్నను తక్కినప్రాస స్థానములందు ఇడవలయునని తెలుస్తున్నది. అర్ధ బిందువునకు ఉచ్ఛారణ లేకపోవడంచేత, ప్రాస పూర్వాక్షర నియమాన్ని అనుసరించి సార్ధబిందుక, నిర్బిందుకమైన ప్రాసయు అర్వాచీనమైనట్టిది కలదని అనంతుడు పేర్కొన్నాడు.

'పదములందును, పద్యములందును ప్రథమపాద ద్వితీయాక్షరము ప్రాసము' - ఈ అక్షరమునే తక్కిన పాదాల యొక్క ప్రాస స్థానంలో నిలపాలి. ఈ నియమం సీస, గీత, దండక, మంజరీ కృతులకు నియతంకాదని అప్పకవి (3:281), ప్రాస పూర్వాక్షర నియమము ఉపజాత్యాదులకు లేదని అనంతుడు (1.30) పేర్కొని ఆయా లక్ష్యలక్షణాన్ని గీత పద్యంలో రచించటం ఒక విశేషం.

తెలుగులో ఛందోమయ వాక్యాలు వళిని గాని, ప్రాసనుగాని కలిగి ఉండి రమ్యతరములగుచున్నవి. వడివలె ప్రాసకూడా సహజ సుందరమైనట్టిది. ప్రాచీనాంధ్ర దేశీ సాహిత్య ప్రక్రియలను పరిశీలిస్తే ప్రాసయొక్క ప్రథమావతారాన్ని గుర్తింపవచ్చు.

'ఏదారి అంటే - గోదారి అన్నట్లు
నీతిలేనివాడు - కోతికంటె పాడు
ఎరవు సొమ్ము - బరువు చేటు
తెల్లనవన్నీ పాలు - నల్లనివన్నీ నీళ్లు.'
మొదలైన జాతీయములనదగు సామెతలయందు,
'అమ్మణ్ణి కన్నుల్లు - తమ్మి పువ్వుల్లు
తమ్మిపువ్వుల్లోని - కమ్మతేనెల్లు'
'జోలల్లు పాడితే - బాలలకు నిద్ర
నాగస్వరము పట్టితే - నాగులకు నిద్ర'

మొదలుగా గల స్వచ్ఛమైన జానపద గేయాలలోను సహజంగా, ప్రాథమికమునైన ప్రాసస్వరూపం గోచరిస్తున్నది. ఇందులో ఒక వాక్యం రెండర్ధభాగాలై ప్రథమార్థం యొక్క ద్వితీయాక్షరం, ద్వితీయార్థం యొక్క ద్వితీయక్షరంగా పునరావృతమైంది. దీన్నిబట్టియు వళి లక్షణాల్నిబట్టియు, ప్రాథమిక దేశి కవితా స్వరూపాలయందు, ప్రథమార్థ భాగము యొక్క ప్రథమ ద్వితీయక్షరాలు, ద్వితీయార్థము యొక్క ప్రథమ ద్వితీయములుగా క్రమంగా ప్రయోగింపబడినట్లు తెలుస్తున్నది. సామెతలందు, గేయములందును రెండర్ధ పాదాలను కలిపి ఒకే పాదంగా స్వీకరించినప్పుడే వాని భావమునందొక సమానత్వము కలిగి వాక్యములవలె ఒప్పుతున్నవి. వళి ప్రాసలతో పాటు సంస్కృతంలో పాదమధ్యంలోనున్న పదచ్ఛేదాత్మక విశ్రాంతియు వీనియందు సహజంగా ఉంది. ఈ కారణాలచేత ప్రాస ప్రయోగం వళికంటె విరళమగుట చేతను, ఒక పూర్తి పాదమున యతిమైత్రి తప్పనిసరి అవటం వల్ల శిష్ట సాహిత్యము నందొక ఛందో నియమంగా పరిణమించింది. తెలుగు సాహిత్యంలో ప్రాసలేని పద్యములు ఉండవచ్చుకాని, వళిలేని పద్యములు ఉండనేరవు. ప్రాసను చెప్పినప్పుడు వళిని చెప్పవలసిన అగత్యమున్నదనియు భావించ వచ్చును. కాబట్టి వళిమైత్రిని పాటింపని సన్నివేశాల్లో పాదమధ్యంలో పాటింపబడు ప్రాసమైత్రికి ప్రాసయతి అని లక్షణం ఏర్పడింది. సీస-గీతాది ఉపజాతులు శిష్టులాదరించిన దేశీ ఛందోరీతులగుట వల్ల వానిలో యతికి మారు ప్రాసయతిని ప్రయోగింపవచ్చును. ఇట్టి ప్రాసయతియే. తెలుగు ఛందస్సులో ప్రాసకు ప్రథమ అవతారమన వలసి ఉంది. ఇదియే తాళలయాత్మకములైన గేయాలయందు శ్రావ్యతాహేతువవుతున్నది. పద్యం పాదనియమము కలది అవటంచేత వళి ఏ పాదానికి ఆ పాదమే మైత్రిని కలిగి ఉండి, ప్రాసమాత్రము అన్ని పాదాలకును ద్వితీయాక్షర మైత్రిగా పరిణమించింది. ప్రాస మైత్రియందు చెప్పుకొనదగిన భేదాలు లేవు. అయిన్పటికీ దాని రామణీయకమును, ధ్వని రూపకమైన శ్రుతిని ఆశ్రయించి స్వల్పమైన భేదాలుకలిగి

ఉన్నది, వ్యంజనము యొక్క ఆవృత్తిచే కలుగు శ్రవణానందం స్వరం వల్ల కలగక పోవుటచే ప్రాసమైత్రిలో వ్యంజనము ప్రధానమైనది. స్వరము అప్రధానమైంది.

సంస్కృతంలో ఇట్టి ద్వితీయక్షర ప్రాసని యతిలేకున్నా శబ్దాలంకారమైన ప్రాస ఒకటి కలదు. సంస్కృతమునందలి ప్రాస అనియత ప్రయోగము కలది. శబ్దాలంకారము, ఛందఃప్రమేయము లేనట్టిది.

ఆది లాక్షణికుడైన భీమన, ద్వితీయ వర్ణసమితి ప్రాసమని స్పష్టంగా నిర్వచించి.

"భాసురములగుచు సుకర - ప్రాసాను ప్రాసదుష్కర ప్రాసాంత్య

ప్రాస ద్విప్రాసత్రి - ప్రాసములన షడ్విధముల "బరగునుగృతులన్" అని ప్రాసలను పేర్కొనెను. ఇందు సుకర, దుష్కరములను రెండువిధములైన ప్రాసలే అతడు చెప్పిన ప్రాస నిర్వచనమునకు తగి ఉన్నది. అనుప్రాస అంత్యప్రాస - ద్విప్రాస - త్రిప్రాస అనువానిని ప్రత్యేకంగా వేరొకచోట చెప్పుట యుక్తము. ఛందః ప్రాసయొక్క స్వరూపాన్ని గుర్తించిన భీమన, ఆలంకారిక ప్రాసల యొక్క సామ్యముచే కలిగిన ప్రభావంచే పైవిధంగా చెప్పాడు. అంటే ప్రాసను ఒక అలంకారముగా గుర్తించినట్లు నిర్ణయమవుతున్నది. కావ్యాలంకార చూడామణి యందు ఇట్లే విభేదము పాటింపకయే చెప్పబడినది. అనంతామాత్యుడు ఈ రెండిటిని వింగడించి సుస్పష్టంగా ప్రాసలకు లక్షణం చెప్పినాడు. ఈతడు చెప్పిన ద్వాదశ విధ ప్రాసములు ద్వితీయాక్షర ప్రాసము యొక్క భేదాలు. విశేష పరిశీలనచే నతడు పూర్వాక్షర నియమమును చెప్పి, ప్రాసకు వ్యంజన సామ్యము ప్రధానమనియు, స్వరసామ్యము నిరపేక్షమనియు ప్రకటించి, అప్పకవి వంటి లాక్షణికులకు మార్గదర్శికాగల్గెను. ద్వితీయాక్షర ప్రాసము ప్రత్యేకించి చెప్పటంచే ఇది ఛందోవిధియనియు, ఆలంకారిక ప్రాస కాదనియు సుస్థాపితము చేసినవాడయ్యెను. ఈతడు చెప్పిన సమప్రాసము ప్రాథమికమనియు తదితరములైనవి దాని పరిణామ భేదాలనీ చెప్పవచ్చును.

3.4.2. (ii) ప్రాస శబ్దము యొక్క వ్యుత్పత్తి :

"ప్రకృష్టో వర్ణ విన్యాసః ప్రాసః" - నిర్వచనాన్నిబట్టి - ప్రకృష్టమైన వర్ణ విన్యాసము ప్రాసమగుచున్నదని ప్రాస శబ్దానికి వ్యుత్పత్తి, 'అస - భువి. భూసత్తాయామ్' 'అస' ధాతువునకు ముందు 'ప్ర' అను ఉపసర్గచేరటం చేత 'ప్రాస' శబ్దమేర్పడింది.

ప్రాస శబ్దానికి సంస్కృత నిఘంటువులో throwing, casting, discharging, a dart, a barbed missile, insertive 'అనే అర్థాలు చూపబడ్డవి. వీనిని బట్టి 'ఒక్క insertive అంటే' మధ్యలో పొదుగుట' అనేదే ప్రాస ప్రయోగాన్ని బట్టి ఆ శబ్దానికి యుక్తమైన అర్థంగా తోస్తున్నది. "ఆద్యోవళి ద్వితీయో వర్ణః ప్రాసో త్రిపాదపాదేషు, స్వస్వచరణేషు పూర్వః ప్రాస స్వర్వేషు చైక ఏవస్యాత్' అనే లక్షణమందు పూర్వ ప్రాసాక్షరమును (మొదటి పాదమందలిది) మిగిలిన అన్ని పాదముల యందలి ప్రాసాక్షరమును ఒకటియే అయి ఉండవలయునని చెప్పటాన్ని బట్టి మొదటి పాదముయొక్క ప్రాసాక్షరాన్నే మిగిలిన పాదములందును ద్వితీయాక్షరంగా చొప్పించవలసి ఉన్నదని నిర్ణయమగుచున్నది. కాగా ప్రాస శబ్దానికి ప్రయోగధర్మాన్ని బట్టి ఒక నియమితాక్షరాన్ని చొనుపుట అనే అర్థం తగి ఉన్నదని తోస్తున్నది. చొనిపెడి అక్షరం తిరిగి తిరిగి స్థాన నియతి లేక ప్రయోగింపబడుట 'అనుప్రాసము' ఇది అలంకార శాస్త్రమునందొక శబ్దాలంకారంగా చెప్పబడింది.

3.4.3. ప్రాస పూర్వాక్షర నియమము :

లాక్షణికులందరు ద్వితీయాక్షరం ప్రాసమని ఏకవాక్యంగా నిర్వచనం చెప్పారు. అనంతుడు. అప్పకవి - ఇరువురును సంపూర్ణమైన లక్ష్యానుశీలనం చేసి "ప్రథమ పాద ప్రాస పూర్వాక్షరము గురు లఘువులల్లో ఏదిడుంటే, దానినే మిగిలిన పాదాల యందు ప్రాస పూర్వాక్షరంగా ప్రయోగింపవలయును. అది గురువైనచో సమ గురువు గాని, అసమ గురువుగాని కావచ్చుననియు ప్రతిపాదించారు. దీనికంటె

అధికంగా అనంతుడు ప్రాస పూర్వాక్షర నియమము ఉపజాత్యాదులకు, మిశ్రపద్యాలకు వర్తింపదని చెప్పాడు. సీస గీతాది ఉపజాతులకు ప్రాసనియతము కాదు. మిశ్రపద్యము ప్రాసనియమము కల భిన్నవృత్తముల కలయిక అగుటచే, దానికి ప్రాస నియమమున్నా పూర్వాక్షరము నియతము కాజాలదు. ఈ విషయంలో అనంతుడు చెప్పింది స్పష్ట ప్రతిపత్తికని తెలుస్తున్నది. అర్ధబిందువునకు ఉచ్చారణము లేకపోవటంచే, ప్రాసగతమైన అర్ధబిందువునకు పూర్వమున దీర్ఘగురువుంటే అది దీర్ఘాక్షరము (సమ గురువు)నే ప్రాస పూర్వాక్షరంగా ప్రయోగించాలని అనంతుడొక్కడే చెప్పినాడు. దీనిననుసరించే సార్ధబిందుక నిర్బిందుక ప్రాసను తెలుగు లాక్షణికుల్లో తొలుత తెల్పినవాడు అనంతుడగుచున్నాడు.

3.4.5 ప్రాస లక్షణము :

ప్రాసాక్షరాలకు హల్సామ్యముంటే చాలు. స్వరసామ్యమక్కరలేదు. ఋత్వముగాని, ద్విత్వము గాని ప్రథమ పాద ప్రాసస్థానంలో ఉంటే మిగిలిన పాదాల యందలి ప్రాసాక్షరాలను వ్యంజన సామ్యమున్న ఏ స్వరంతోనైనా ప్రయోగించవచ్చు. విరామము స్వర ప్రధానమైంది. ప్రాసవ్యంజన ప్రధానమైంది అవటంచేత ప్రాసస్థానంలో స్వరసంధి జరిగిన యెడల ఆసంధి గత హల్లునకేప్రాసము కూర్పవలయునని ప్రాస స్వరూపానికి విపులమును, నిర్దుష్టమునైన రచనగావించాడు. ప్రాస వ్యంజన ప్రధానమవుటంచేత స్వరసంధిగత హల్లునకేప్రాసను కూర్పవలెనని ప్రత్యేకంగా చెప్పబనిలేదు. ఋత్వము స్వరమవటంవల్ల ఋత్వసహితమైన వ్యంజనం ఏ స్వరంతోనైనా ప్రాసగా కూర్పవచ్చుననియు చెప్పనక్కరలేదు. యతిలో సంధిని వేరుపాటుచేసి పరపదాది స్వరానికి మైత్రిని కూర్చినట్లు, ప్రాసలో కూర్పరాదనియు, వట్రుసుడికి రేఫముతో గల ఉచ్చారణ సామ్యంచేత, దాన్ని లేఖనంలో వ్యంజనానికి ఎడంగా వ్రాయుటవల్లను కలుగు పొరపాటును వారింపవలెనని ఈవిధంగా విశదపరచినాడని గ్రహించాలి. ఐనప్పటికీ సర్వసంధిగత ప్రాసయందు యతిలోవలె స్వరానికి కాక వ్యంజనానికి ప్రాసను ఘటింపవలెనని చెప్పటం వ్యర్థమనదగును. ఈ విషయం వ్యంజన సంధియందు చెప్పవలసిఉంది. వ్యంజన సంధిలోని ఆదేశాగమాత్మకమైన హల్లునకే ప్రాసను కూర్పవలయునని అప్పకవి సంధిగతప్రాస నామంతో ప్రత్యేక ప్రాసభేదంగా చెప్పాడు. నిజానికి ఈవిధంగా చెప్పటంకంటే దీన్ని ప్రాస లక్షణమునందు చెప్పటం యుక్తం. లింగమగుంట తిమ్మకవి తదితర లాక్షణికులు గావించిన ప్రాస నిర్వచనములందు ఎట్టి విశేషములేదు.

సంస్కృతంలో ప్రాసము లేదు. ప్రాకృతంలో కూడా అంతే.

(i). అనంతామాత్యుడు - అప్పకవుల లక్షణాలను సమన్వయంచేసి ఛందోంసమైన ప్రాసను ఇట్లు సమీక్షింప వచ్చును :

1. ఏ వ్యంజనానికి ఆవ్యంజనంతోనే మైత్రిగాని, యతిలోవలె సవర్ణాలను ప్రాసస్థానమున కూర్పరాదు (నగ - యగ - రగ - తగ).
2. ప్రథమపాద ప్రాసాక్షరము సంయుక్తము, ద్విత్వము, పూర్ణబిందు పూర్వకము, విసర్గపూర్వకము అయిన యెడల కడమపాదాలయందు అట్లే ప్రయోగింపవలెను (విద్య - హృద్య - అమ్మ - దమ్మ; దంతి - శాంతి)
3. ప్రథమపాద ప్రాసానికి పూర్వాక్షరం గురు - లఘువులలో ఏదియైన దానినే మిగిలిన పాదాలయందును ప్రయోగింపవలెను. (దాస - వాస; ఘన - దను; పక్షి - రాక్షస, ఇంద్ర - సాంద్ర)

3.4.6. తెలుగు యతి - ప్రాసల ప్రాధాన్యము :

లఘు రేఫ - శకట రేఫ నిర్ణయానికి, సార్ధబిందుక శబ్ద నిర్ధారణకు యతి, ప్రాస స్థలాలే ప్రధాన ఆధారములు. 'తెనుగునకుఁ బ్రావళ్ళుంగడు న్వన్నియల్' అని కొఱవి గొపరాజు అభిప్రాయము తిక్కన యభిమతంలో

యతి - ప్రాసలు

"తెలుగు కవిత్వము చెప్పం;

దలచిన కవి యర్థమునకుఁ దగియుండెడు మా

టలు గొని వళులుం బ్రాసం,

బులు నిలుపక మొగిని బులిమి పుచ్చుట చదురే'

'ప్రాసమంత్యంబయౌ మహారాష్ట్రభాష, సాధ్యమౌనది నన్నపమందు,

నఱవమందును యతియును గలదింద నిననో,

యతులు ప్రాసంబు లధికములాదినవెవి' -

ఆంగ్లభాషలో కూడ అంత్యప్రాసనియమము కొన్నింటికి కలదు. వారు దానిని Rhyme అంటారు. హిందీ భాషాప్రాచీన కవితలో అంత్యానుప్రాస నియతమై కనిపించును. తెలుగునందు శబ్ద స్వరూప నిర్ణయ విషయమున యతిప్రాసముల మించిన సాధనము లేదని చెప్పవచ్చును. తెలుగుభాషకు వళిప్రాసములు అనాది సిద్ధములైన సహజాలంకారములు మీదుమిక్కిలి అవిశ్రవణ సుభగత్వాన్ని కలిగించేవి. అనాది సిద్ధములైన తెలుగు సామెతల్లో ఈ వళిప్రాసములు కోకొల్లలుగా కన్పించును. పద కవిత యందు అంతటా యతిప్రాస విన్యాసాన్ని గమనించవచ్చు. చివరకు తెలుగుయతి ప్రాసల విన్యాసాన్ని గమనించవచ్చు. చివరకు తెలుగు యతిప్రాసల ప్రభావం సంస్కృతంపైన కూడా ప్రసరించింది. ఉదా: ధవళ గుణోదవళయశో, ధవళిత దిఙ్మండలోవ + దమిత్రారాతిః

భవభక్తో భవకరుణో, ధృవ భవభోగాన్వితోవి + భాతి సుకీర్తిః దీన్నిబట్టి తెలుగులోని యతిప్రాసల వైశిష్ట్యమెట్టిదో తెలుస్తున్నది.

పాఠం - 4

ఛందోదర్పణము - ప్రథమాశ్వాసము

ప్రాసభేద పరిశీలనము

ఆచార్య నేతి అనంతరామశాస్త్రి

4.0 ఉపోద్ఘాతము :

పద్యపాదం యొక్క ప్రథమ, ద్వితీయ స్వరాలకు మధ్యస్థమైన వర్ణసముదాయము ప్రాసము. పద్యమందు అన్నిపాదాలయందును అట్లే ఉండటాన్ని ప్రాస లక్షణం అంటారు. ప్రాసాక్షరంలో వ్యంజనము ప్రధానము స్వరము అప్రధానము. వ్యంజనావృత్తియే ప్రాస అన్న లక్షణం ఏర్పడటం వల్ల ప్రాసమైత్రియందు యతిమైత్రిలోవలె భేదాలుండటానికి అవకాశం లేదు. ఐనప్పటికీ భాష పరిణామశీలం అవటంవల్ల మహాకవులు అచ్చటచ్చట స్వల్పమైన భేదాలను సృష్టించటం తటస్థించింది. లాక్షణికులు ఆయా ప్రాస విశేషాలను గుర్తించి ప్రాసభేదాలను చెప్పారు.

ప్రాసాక్షరం అన్నిపాదాలయందు తుల్యంగా ఉండాలని మొదట చెప్పబడింది. 'ప్రాసస్సర్వేషు చైక ఏవస్యాత్' ప్రథమ పాదంలో రెండవచోట ఏ వ్యంజనముంటుందో అదే తక్కిన పాదాల్లో ప్రాసస్థానాల్లో ఉండాలని అనుశాసించటం చేత ప్రాసభేదాలకు అవకాశంలేదనవలెను. కానీ జీవద్భాషలో నానాటికీ మార్పులు చేర్పులు సహజం కాబట్టి యతిభేదాలవలె కాలక్రమంలో ప్రాసమైత్రిలో భేదాలు పెరిగాయి. తుల్యాక్షర నియమం కొంత సడలింది. కవులు నిరంకుశులు కాబట్టి ప్రాసలలో కొన్ని సృష్టించారు. లాక్షణికులట్టి మహాకవుల ప్రయోగాలకు గతి కల్పించక తప్పదు. కాబట్టి ప్రాసవిశేషాలను చేర్చి ప్రాస భేదాలను కల్పించారు.

కవిజనాశ్రయ, కావ్యాలంకార చూడామణుల యందు ద్వితీయాక్షర ప్రాసభేదాలు చెప్పలేదు. దీన్నిబట్టి ఆ గ్రంథాల ప్రాచీనత తెలుస్తున్నది. తరువాత అనంతుడు, అతన్ని అనుసరించి చిత్రకవి పెద్దన 12 ప్రాసభేదాలను చెప్పారు. పిమ్మట అప్పకవి 17 విధాలైన ప్రాసభేదాలను చెప్పాడు. ప్రస్తుతం అనంతుడు పేర్కొన్న ఈ క్రింది 12 ప్రాసభేదాలను పరిశీలిద్దాం.

1. సమప్రాసము; 2. ప్రాసమైత్రి; 3. ఋప్రాసము; 4. త్రిప్రాసము; 5. ప్రాదిప్రాసము; 6. సమలఘుప్రాసము; 7. వికల్పప్రాసము; 8. బిందుప్రాసము; 9. అర్థబిందుప్రాసము; 10. ఉభయప్రాసము; 11. సంయుతప్రాసము; 12. సంధిగత ప్రాసము ఇవికాక అనంతుడు శబ్దాలంకార విశేషంతో ఏర్పడ్డ షడ్విధప్రాసలనుకూడా చెప్పాడు. 1. దుష్కరప్రాసము; 2. ద్వంద్వప్రాసము; 3. త్రిప్రాసము; 4. చతుష్ప్రాసము; 5. అంత్యప్రాసము; 6. అనుప్రాసము.

4.1 సమప్రాసము

ఒక పద్యంలోని పాదములన్నింటి యందును ప్రాసాక్షరమొకే విధంగా ఉండాలని ఇందు చెప్పబడింది. ఇది ప్రాసను కూర్చుటయందు పాటించాల్సిన ప్రప్రథమ కారణం. కాబట్టి ప్రాసభేదాలకు ఆరంభంలో అనంతుడు (1-36-39) చెప్పాడు.

ప్రథమ పాద ద్వితీయాక్షరానికి పూర్వమున అర్ధానుసారమున్నా, పూర్వానుస్వారమున్నా, నిర్బిందుకంగా ఉన్నా, దీర్ఘమున్నా, హ్రస్వమున్నా, ద్విత్వమైనా, సంయుక్తమైనా ప్రాసాక్షరమున అదేవిధంగా తక్కిన పాదాలయందు ప్రయోగించటాన్ని సమప్రాసమంటారు.

సమప్రాస అనేది ప్రాసను పాటించటంలోని ప్రప్రథమ నియమం కాని ప్రాసభేదం కాదని కొందరి అభిప్రాయము.

ఇందులో ఆరు విషయాలు చెప్పబడ్డవి. వీనికి లక్ష్యాలు కూడా కలవు. ఇక్కడ ఉదాహరణలో ప్రాసలేని ఆటవెలదిగా స్వీకరించటంచేత ఈ ప్రాసభేదాలన్ని ప్రాసయతిలో తెలుసుకోవలెను.

1. ప్రాసాక్షరానికి పూర్వం అర్ధబిందువు ఉండుట.

   ఉదా: వీఁడె కృష్ణుఁడల్ల వాఁడె ప్రలంబరి

2. ప్రాసాక్షరానికి పూర్వం పూర్ణబిందువు ఉండటం

   ఉదా: కొండ యెత్తె నితండు ద్రవ్వె

3. ప్రాసాక్షరం ద్విత్వమై ఉండుట.

   ఉదా: నొడ్డ గెడవు గాఁగ దొడ్డరాజేలెడి

4. ప్రాసాక్షరానికి పూర్వం నిర్బిందుకంగా ఉండుట

   ఉదా: వీడు నాఁగ బ్రాస మీడువచ్చు

5. ప్రాసాక్షరానికి పూర్వం దీర్ఘముండటం

   ఉదా : ఆ యుపేంద్రుని బొడగాంచుటే యుపాయము

6. ప్రాసాక్షరానికి పూర్వం హ్రస్వముండటం.

   ఉదా: అయ్యుపేంద్రుని బొడగాంచుటేయ్యుపాయము

అనంతుని అనుసరించి చిత్రకవి పెద్దనయు, రమణ కవియు ఒకే ప్రాసభేదంగా చెప్పారు. స్పష్ట ప్రతిపత్తికై అప్పకవి ఈ సమప్రాసను అర్ధబిందు సమప్రాస, పూర్ణబిందు సమప్రాస, అని వేర్వేరుగా రెండు ప్రాసభేదాలను చెప్పటం అనవసరం. సమప్రాసమని ఒక్క భేదముగా చెప్పిన చాలును. సమప్రాసము ప్రాసకు ప్రాథమిక లక్షణమైన కారణాన కూచిమంచి కవులు, రంగకవి మొదలైనవారు దీన్ని చెప్పలేదు.

4.2. ప్రాసమైత్రి

పూర్ణబిందు పూర్వక బకారము ద్విత్వ మకారానికి ప్రాసకు మిత్రములని అనంతుడు (1-40-42) చెప్పాడు.

ఈ ప్రాసమైత్రిని ముప్రత్యయం యొక్క చరిత్రను బట్టి ఊహింపవచ్చును.

'బింబము - బింబమ్ము - బింబంబు' - వంటి రూపాలు ప్రయోగార్హములు, శాస్త్రసమ్మతాలు. ఈ కారణాలచేత 'మ్ము - ంబు' లు ప్రాసకు చెల్లుచున్నవి.

(1) అనంతుడీ ప్రాసకు 'బిందుపూర్వమై తమలోనఁ బొందు బమలు - అని లక్షణాన్ని చెప్పి ఈ క్రింది లక్ష్యాన్నిచ్చాడు.

'లో, కంబు లెల్లనుండి నెమ్మితోడ' - అనంతుని లక్షణాన్ని బట్టి 'ంబ - ంమ'లు మిత్రములని చెప్పవలసి ఉంది. ఇది ప్రాచీన లేఖన విధాన్ని బట్టి ఏర్పడ్డ లక్షణం. ఇది 'లతాంతములకుం మొనసి' వంటి బిందు పూర్వక మకారమును పోలినది. అర్వాచీనకాలంలో

తెలుగులో స్థిరపరకత్వమున బిందువు లేకపోవుటం వల్ల అది ద్విత్వమకారమైంది.

అనంతుడు బిందుపూర్వక 'బ, మ'లనుటను బట్టి ఆయన చూపిన లక్ష్యమునంద '.... లో, కంబు లెల్ల నుండి నెంమితోడ' అనియే చూపవలసి ఉన్నది. కొన్ని కొన్ని ఛందోదర్పణ ముద్రిత ప్రతులందలి లక్ష్యమున 'నెమ్మి' అని ద్విత్వమకారము కలదు. అప్పుడది అతని లక్షణానికి తగినది కాదనవలసి ఉన్నది. ఇచ్చట బిందుపదానికి 'కేచి ద్వదంత్య భేదత్వ మనుస్వార మకారయోః' అనెడి అధ్వరణుని సూత్రాన్నిబట్టి అనుస్వారానికి మకారమని అర్ధముకలదని, అనంతుడు 'ంబ - మ్మ'లకే మైత్రి చెప్పెననవచ్చును. కాని అతని 'బిందుపూర్వకబమలనెడి' రచనా విధానము ననుసరించి బిందు పూర్వకములయిన బకార - మకారములను (ంబ - ంమ) గ్రహించటయే ఋజుమార్గము. కాబట్టి అనంతుని లక్ష్యమును 'లోకంబు లెల్లనుండు నెంమితోడ అని చూపుట యుక్తము. చిత్రకవి పెద్దన, రమణ కవులు అనంతుని మార్గాన్నే అనురించారు.

2) ల - ళలకును ప్రాసమైత్రికలదని ఈ క్రింది లక్ష్యాన్ని అనంతుడు చూపాడు.

ఉదా : నీల వర్ణ గర్భగోళంబునందు, లో

3) ఋకారాన్వితంబు ద్వితంబుగాగ'

బరగు నచ్చపు జడ్డతోఁ బ్రాసమైత్రి' అని అనంతుడు చెప్పడంతో ఋయుతాయుతములకును అన్యోన్యము మిత్రములని తెలుస్తున్నది అంటే

1. వట్రువ సుడితోడి ద్విత్వానికి - వట్రువసుడి లేని ద్విత్వానికి మైత్రి ఉంది.

ఉదా : యక్కృపానిధి హరిగని మ్రొక్కిరనగ'

2. ఋకార కేవల వ్యంజనానికి - వట్టి వ్యంజనానికి ప్రాసమైత్రికలదు.

ఉదా : సంభృతాశ్రితు డతిశయోజ్జృంభుడనగ'

3. ఋ - ఋత్వములేనిదానికి

ఉదా : శ్రీకి నొడయఁడుజ్జ్వలా కృతి యితఁడన్న

దీనికి ప్రాసమైత్రి ప్రాసమనేపేరు అంత సముచితంగా లేదు. ప్రాసమైత్రి కల ప్రాసయని అర్థం చెప్పాల్సి ఉంటుంది. ఇట్టి అర్థము నందౌచిత్యము కనిపించదు. ప్రతిప్రాసభేదమును ప్రాసమైత్రికలదే కదా!

4.3. ఋప్రాసము :

1. ఋ - ర ల యొక్క ప్రాసమైత్రిని ఋ ప్రాసమంటారు. ఋ కారముయొక్క స్వర - వ్యంజన స్వభావము వివరింపబడిన కారణం చేత ఋ - ర ల ప్రాసము చెల్లుబడి అగును.

ఉదా : చేరి తన యురముఁ దన్నిన

యా ఋషి పాదలంబుఁబిసికె నచ్యుతుఁడనఁగన్!

2. ఆ + ఋషి - ఇందచ్చంది కలుగదు. ఋ కారానికి ఈవిధమైన హల్సామ్యము చేత వ్యాకరణంలో 'పదాద్యంబులు ఋ ౡ వర్ణంబులు రల తుల్యంబులు' అని సూత్రింపబడ్డది. అంటే హల్లుతో సమానమని అర్థం.

3. సంస్కృతమున యణాదేశ సంధిలో ఋ కారమునకు ర వర్ణమగును.

పితృ + ఆజ్ఞ ----- పిత్రాజ్ఞ - ఈ కారణంచే ఋ - కారస్వరమునకు ర వర్ణము ప్రాసలో చెల్లును.

ఈ కారణాలచేత ఋ కారము రేఫతో ప్రాసమైత్రి చెల్లుతున్నది. ఈ మైత్రివళిలో చెల్లదని అప్పకవి సూచించాడు.

4.4. త్రిప్రాసము :

'సంఖ్యఁ బలుకు త్రికారంబుఁ జనుఁ దకార

సదృశమై త్రికార ప్రాస సంజ్ఞ గలిగి.

సంఖ్యా వాచకమగు త్రిశబ్దము రేఫ యుక్తముకాని 'త' కారముతో ప్రాసవేయుటను త్రి ప్రాసవేయుటను త్రిప్రాసమందురు.

ఉదా : యాత్రి విక్రముఁ డభయ ప్రదాతయనగ

వాక్త్రి పథ గోజ్జ్వలులు విష్ణుభక్తులనఁగ

అనంతుడు సంఖ్యార్థక త్రికారమునకే యీ ప్రాసమైత్రి చెప్పి త్రిప్రాసయని నామకరణ మొనర్చెను. త్రికారమునకు మాత్రమే సంయుతాసంయుత ప్రాస విధించటానికి కారణమేమో! అతనికి ముందున్న గ్రంథాల్లో ఒక్క త్రికారమునకు మాత్రమే యీ ప్రాసకూర్చబడి యున్నచో ఈ త్రిప్రాసయను సంజ్ఞయు లక్షణములు సరియైనవని చెప్పవచ్చును. త్రికార ప్రాస సంయుతాసంయుత ప్రాస లక్షణములలో ఒప్పును. ఈ పద్యము ప్రాచీన గ్రంథము లందెచ్చటను కానరాదు. నన్నయ భారతమున ఈ క్రింది పద్యములో ఈ ప్రాస విశేషముగా గోచరించుచున్నది.

ఉదా : క్షత్రియవశ్యులై ....
క్షత్రియ వైశ్యశూద్రు........ స్వచా
రి త్రముఁ దప్పకుండ ..... రామ మాం
ధాతృ రఘుక్షి తీశుల్ (భార - ఆది. 2-173).

ఇందు త్రకార ప్రాసకలదే కాని త్రికార ప్రాస (సంఖ్యార్థక) త్రి శబ్దము కల ప్రాసలేదు. ఇక్కడ 'రామమాంధాతృ + రఘుక్షితీశుల్' అనుచోట 'మాంధాత్ర రఘుక్షితీశుల్' అని 'ఋ' కార స్థానమున రేఫ రావలయునని కొందరి మతము. అడిదము సూరకవి ఈ పద్యమునే రేఫాదేశము వచ్చినందులకు ఉదాహరించెను. అప్పకవి 'మతమున రేఫా దేశము రాకూడదు.

అంతేగాక అనంతుడు ఈ త్రిపాసమును ఈ క్రింది విధముగాకుండా మైత్రిని కూర్చవచ్చునియును చెప్పెను.

'ఇ - ఉ - ఋ - ' కు అసమానమైన అచ్చుపరమైనచో 'య - వ - ర - లు' క్రమముగా వచ్చుటను యణాదేశమందురు. అట్లుగాక 'య, వ, ర, లకు అసమానమైన అచ్చు పరమైనచో 'ఇ - ఉ - ఋ' - వచ్చుటను సంప్రసారణమందురు. అనగా యణాదేశమునకు వ్యతిరేకముగావచ్చు ప్రక్రియను సంప్రసారణమందురు 'త్రి' కారమును విడదీయగా 'త్‌ర్‌ ఇ - త్రి అగును. త్ ఋ ఇ - తృ అని సంప్రసారణము వలన అగును. కావున 'తృ'కి 'త్రి' కారముతో ప్రాసవేసిన దానిని కూడా త్రిప్రాసమందురు.

4.5. ప్రాదిప్రాసము :

'ప్రాదియై యనశబ్దము ప్రాణమగుటఁ

బరఁగ నణలకు వేర్వేఱ ప్రాసమయ్యె.

ఇక్కడ ప్రాదులనగా సంస్కృతంలో 'ప్ర, పర, అప, ని, నిస్,' మొదలగు ఇరువది నాలుగు ఉపసర్గలున్నవి. వీటన్నింటిని ప్రాదులందురు. ప్రాదులలో మొదటిది 'ప్ర' అను అక్షరము. దీనికి 'అన' శబ్దము పరమైనచో (ప్ర + అన) 'ప్రాణ' అను రూపమేర్పడును. ఇక్కడ ఆదేశ 'ణ' కారానికి సహజ 'నణ' లతో ప్రాసమైత్రి కలదు. కావున ఇది ప్రాది ప్రాసమనబడును.

ఉదా : క్షోణి ధరుఁ డెత్తె నేనుఁగు ప్రాణమనఁగ
దానవారాతి వ్రేతల ప్రాణమనగ'

అనంతుడు, చిత్రకవి పెద్దన; ముద్దరాజురామన, రమణకవి, కూచిమంచి తిమ్మకవి మొదలైనవారు ఈ ప్రాదిప్రాసను వాడిరి. ఋ - ర - ష - లకు పరమైన నకారముకు 'ణ' కారమాదేశమనెడు వ్యాకరణ విధిచేత ప్ర + అన - ప్రాణ అని ఏర్పడును.

'ప్రాణ' శబ్దగతమైన 'ణ' కారమునకే ఈ ప్రాస చెల్లుటను లక్ష్యమునందు చూపియుండుట వలన వ్యాకరణ కార్యముచే న కారమునకు ఆదేశమైన ణ కారములకెల్ల శబ్దములందు ఈ ప్రాస చెల్లునని తెలియుచున్నది.

ఉపసర్గయుతమైన ప్రాణ శబ్దమునకే ప్రాసమైత్రిని చెప్పుట వలన అనంతుడు ప్రాదిప్రాసమని నాడు. కాబట్టి సహజ 'ణ - న' లకు కూడ ఈ ప్రాసమైత్రి చెల్లునని చెప్పవచ్చు. దీనిని ఎల్లరు స్వీకరించి యుండగా అప్పకవి మాత్రము దీనికి ఉభయ ప్రాసమని నామముంచినాడు.

4.6. సమ ల ఘు ప్రాసము :

గీ. ఒలి రేఫతోఁ గూడియు నూఁదఁబడక
తేలి తెలుఁగునఁ దమయట్టి వ్రాలతోన
సమలఘు ప్రాసమగు ....

సాధారణంగా ఏక పదములోని సంయుక్తాక్షరము యొక్క పూర్వ హ్రస్వము గురువగును. కాని కొన్ని పదాలలో రేఫ సంయుక్తాక్షరము ప్రాస స్థానమునందున్నప్పుడు తేల్చి పలకబడుటచే పూర్వ హ్రస్వము లఘువగుచున్నది.

"అద్రుచు, విద్రుచు' మొదలగు పదములలోని రేఫ సంయుక్తముల యొక్క పూర్వ హ్రస్వములూదబడక గురువులు కానేరవు. అట్టి సంయుక్తాక్షరము ప్రథమ పాద ప్రాసస్థానమునందున్నచో మిగిలిన పాదములయందును అట్లే ఉండవలయును. ఇదియును ప్రాస పూర్వాక్షరనియమమును చెప్పునట్టిది.

తెలుగులో 'అద్రుచు, విద్రుచు, ఎద్రుచు, పద్రుచు' మొదలగు వాని యందలి సంయుక్త పూర్వాక్షరములు లఘువులు.

ఉదా : .... ఱెక్క లమరఁబట్టి

విద్రిచె నసురఁ గృష్ణుఁడు దిక్కులద్రువ ననగ, దీనినే అప్పకవి "లఘుద్విత్వ ప్రాసము'గా పేర్కొనెను. రమణ కవి "సమలఘు ప్రాసమని' అనంతుని లక్షణమునే పేర్కొనెను. లద్రువ ననఁగ

ఇందు 'విద్రిచె - అద్రువ' - అనువాని మైత్రిని సమలఘు ప్రాసమనబడును.

ఉత్తర హరి వంశంలో :
ఎద్రిచిన ....
పద్రిచిన ....
విద్రుపగ ....
చిద్రుపలు........... ఉ.హరి. 4:109.

సమలఘు ప్రాసకు ప్రయోగమున్నది.

4.7 వికల్ప ప్రాసము :

గీ. సానునాసిక లౌ వర్గహల్లులకుఁ దృ
తీయములు వికల్ప ప్రాసమై యెలర్చు'
అనునాసిక సంధియందు ఆదేశానునానికమునకు తద్వర్గ తృతీయ క్షరమునకు ప్రాసవేయుటను వికల్పప్రాసమందురు.

అయిదు వర్గములలోని పొల్లు హల్లులు అనగా క - చ - ట - త - ప లు (స్వరముతో చేరనివి) అనునాసికములు పరంబులగు నప్పుడు తమ వర్గములలోని పంచమాక్షరములు గానో (ఙ, ఞ, ణ, న మ) తృతీయాక్షరములుగానో (గ, జ, డ, ద, బ) వికల్పముగా మారును. దీనికి అనునాసిక సంధి అని పేరు. ఈ సంధిలో వర్గ తృతీయ పంచమాక్షరములుభయమాదేశమగుటచే ప్రాసలో నీ యుభయా క్షరములకు మైత్రి కూర్పవచ్చును.

ఉదా : ప్రాఙ్న గంబు పై రవిదోఁచె నగ్ని వోలె
బ్రాఙ్ముఖుండై నుతించె నీవాగ్మియనగ.'

ప్రాక్ + నగ - ప్రాఙ్నగ; ప్రాగ్నగ అను రెండు రూపములు ఏర్పడును. ఈ కారణంచేత వర్గ పంచమాక్షరములు తత్తద్వర్గ తృతీయాక్షరములతో ప్రాసమైత్రినొందును. వికల్ప సంధి వశమున వచ్చు రూపములనుబట్టి ప్రాసమైత్రి సాధింపబడుట వలన వికల్ప ప్రాసమనబడినది. ఇట్టిచోట ఙ కారమునకు గాని గ కారమునకు గాని ప్రాసచెల్లును.

పైన చూపిన ఉదాహరణములను పరిశీలించినచోః ప్రాక్ + నగ - ప్రాఙ్నగ; అగ్ని అనుచోట ఙ కార - గ కారములకు ప్రాస కూర్చబడినది. అట్లే ప్రాక్ + ముఖుడు - ప్రాఙ్ముఖుడు - వాక్ + మి - వాగ్మి అను సందర్భమున కూడ వికల్పసంధి వశమున వచ్చిన రూపములను బట్టి ప్రాసమైత్రి సాధింపబడినది. అనంతుని లక్షణము ననుసరించి అప్పకవి మొదలగు వారు ఈ ప్రాసను చెప్పిరి.

4.8. బిందు ప్రాసము :

'పేర్చి పొల్లు నకారంబు బిందువగుచు
మీఁద నున్న ధకారంబునూఁదఁ బ్రాస
బంధమగు....

సిద్ధ పూర్ణ బిందు పూర్వక 'ధ' కారమునకు, ద్రుత సంధి వలన వచ్చిన పూర్ణ బిందు పూర్వక 'ధ' కారమునకు ప్రాసమైత్రి వేయుటను బిందు ప్రాసమనబడును.

ఉదా : బంధమగుఁ గృష్ణుఁడుదయించినంధరిత్రి.

ఇక్కడ స్వతసిద్ధంగా ఉన్న బిందు పూర్వక 'ంధ' కారమునకు, ద్రుత సంధివల్ల ఏర్పడిన (ఉదయించినన్ + ధరిత్రి - ఉదయించనం ధరిత్రి) బిందు పూర్వక 'ధ' కారమునకు ప్రాసమైత్రి వేయుటను బిందుప్రాసమందురు. అప్పకవ్యాదులు దీనిని పేర్కొనలేదు.

4.9. అర్ధబిందు ప్రాసము :

గీ. సార్ధ బిందువలై తేలినట్టి పట ల
కరయఁ బ్రాసంబు నిర్బిందులైనఁ జెల్లు

సార్ధ బిందుకమగు 'ప - ట' వర్ణములకు, నిర్బిందుకమగు ప, ట వర్ణములకు ప్రాస వేయుటను బిందు ప్రాసమనబడును. అప్పకవి దీనిని ఖండా ఖండప్రాసమని చెప్పెను.

ఇక్కడ అనంతుడు 'ప - ట' లకు మాత్రమే యర్ధబిందు ప్రాసమును చెప్పినాడు. కాని మిగిలిన లాక్షణికులు దీర్ఘము మీద అరసున్న పూర్వమందుగల క, చ, ట, త, ప లకు (పరుషములకు) అరసున్న పూర్వమున లేని క, చ, ట, త, ప లకు ప్రాస చెల్లునని చెప్పిరి. అంటే సార్ధబిందుకములైన క, చ, ట, త, ప లు ఒక పాదమున, ప్రాస స్థానముననుండగా మరొక పాదమున నిర్బిందుకములైన కచటతపలు ప్రాసలో నిలుపవచ్చును.

కాని చిత్రకవి పెద్దన మాత్రము 'ప - ట' లకు మాత్రమేయని యనలేదు కాని లక్ష్యమున ఆ రెంటినే అనంతుని ఛాయలో వ్రాసెను. అనంతుడిచ్చిన లక్ష్యము :

'వీఁపు మూఁపులు మఱి తల మోపులయ్యె

మాట లేఁటికి మేటి తాఁ బేఁటి కనఁగ

ఇందు దీర్ఘము మీది ('ఁపు') ఖండబిందువు పూర్వమందున్న 'పు'కు దీర్ఘము మీది ఖండ బిందువు లేని (పు) కు ప్రాసమైత్రి చెల్లినది. అట్లే 'ట', 'టి' లకును : (వీఁపు - మోపు; మాట - తాఁ బేఁటి)

ఇక్కడ ఒక విషయము గమనింపవలెను. ఒకరు సార్ధబిందుకముగా ప్రయోగించిన శబ్దమును మఱొకరు నిర్బందుకముగా ప్రయోగించుట కలదు. కాబట్టి ఒక పదము సబిందుకము? నిర్బిందుకము? అనే విషయము తేలవలయును. ఖండబిందువును ప్రాసములో అవ్యభిచరితముగ పాటించుట ఒక నన్నయ భారతములోనే కన్పించుచున్నది.

4.10. ఉభయ ప్రాసము :

చూడఁగ లకార రేఫలు
గూడు డకారంబు చను నకుంఠితగతిఁ దో
డ్తో డన నుభయ ప్రాసము

రేఫముతోగాని, లకారముతో గాని సంయుక్తమైన డకారము, రేఫము గాని, లకారముగాని సంయుక్తత లేని అదే డకారముతో ప్రాస కూర్చుటను ఉభయ ప్రాసమందురు.

1. "పాఁడి మరగి బ్రతుకు వాండ్రిల వ్రేఁతలు"

2. "పండు కొఱకు వింత యిండ్లకు ఁబోకు కృ

3. ష్ణుండ నీకు బ్రాతె పండ్లు నిచట

4. వాండ్ల లేఁ జూపు మోములఁ దీండ్రమారె

ఇక్కడ 1. పాఁడి - వాండ్రిల - రేఫము సంయుక్తముకాని డకారమునకు, రేఫ సంయుక్తమైన డకారమునకు ప్రాసమైత్రి కూర్చబడినది.

2. పండు - ఇండ్లకు - లకారము సంయుక్తము కాని డకారమునకు, లకార సంయుక్తమయిన డకారమునకు ప్రాసమైత్రి కూర్చబడినది.

3. కృష్ణుండ .... పండ్లు - ఇది కూడ పై మాదిరే.

4. వాండ్లు .... తండ్రు - ఇక్కడ లకార సంయుక్తముతో కూడిన 'డ' కారము, రేఫ సంయుక్తముతో కూడిన 'డ' కారముతో ప్రాస మైత్రిని పొందుచున్నది.

దీనిని బట్టి తేలిన సారంశమేమనగా :

1. పాఁడి - వాండ్రి - రేఫ సంయుతా సంయుత డకారములకు

2. పండు - ఇండ్ల
కృష్ణుడు - పండ్లు ల కార సంయుతా సంయుత డ కారములకు

3. వాండ్లు - తీండ్ర - ల కార, రేఫల సంయుత డ కారములకు ప్రాస కూర్చబడినది.
దీనిని అప్పకవి - సంయుతా సంయుత ప్రాసమని పేర్కొనెను.

4.11 సంయుత ప్రాసము :

పాడు, నూరు, ప్రోలు, బహువచనంబులై
పరఁగుచుండు నూఁది పలుకునపుడు
తేల్చి పలుకునపుడు దీపించు సంయుత
ప్రాస మిరు దెఱఁగుల ఁబద్మనాభ!

1. పాడు, నూరు, ప్రోలు - ఇవి ఔప విభక్తిక శబ్దములు. పాడు - నూరు - ప్రోలు - అను శబ్దాలు బహువచనాన్ని పొంది ఊది పలుక బడునప్పుడు గాని, తేల్చి పలుకబడునప్పుడు గాని కలుగు ప్రాసను సంయుత ప్రాసమనబడును.

ఏకవచనము బహువచనము.

పాడు	పాళ్లు	
నూరు	నూళ్ళు	ఇవి సంయుక్తమైనవి
ప్రోలు	ప్రోళ్లు	
ప్రోళులు, నూళులు;	పాళులు	అసంయుక్తమైనవి

సంయుతముగాను - అసంయుతముగా రెండు రూపములకు విడివిడిగా ప్రాసను కూర్పవచ్చును.

ఉదా : పాళ్లు మనుజు లెక్క నూళ్లుగాఁ దొడఁగె న
యూళ్లు మిగుల బలసెఁ బ్రోళ్లు గాఁగ
భాగ్యవంతుఁ డేలు పాళులు, నూళులు
ప్రోళులయ్యె బ్రాతె కూళు లిచట.

ఇక్కడ పాడు, నూరు, ప్రోలు అనునవి బహువచనములో తేల్చి పలుకునప్పుడు - పాళులు, నూళులు, ప్రోళులు - అని అసంయుక్తమగును.

ఊది పలుకునప్పుడు - పాళ్లు - నూళ్లు - ప్రోళ్లు - అని సంయుక్తమగును. ఈ రెండు రూపములకు విడివిడిగా ప్రాసను కూర్చుటను సంయుత ప్రాసమందురు.

తెలుగునందు లేదు లలిఁగ్రింద సుడి గ్రుచ్చి
గ్రుమ్మెనాఁగ రేఫ కొమ్ముకాని
ప్రాసమైత్రి చొరదు దా సంయుత ప్రాస
మగును రేఫయుతము ననుసరించి

వట్రుసుడి కల వ్యంజనము (కృ), ఉకార రేఫకల వ్యంజనమును (క్రు) ప్రాసయందు దేనికి దానితోనే మైత్రి చెల్లుటను సంయుత ప్రాసమనబడును.

ఉదా : ఈ క్రిందటి రేఫలు సమ
మైక్రాలుచుఁ దేవి ప్రాసమగు సంయుక్తం
బాక్రూర నక్ర భయమున
వాక్రువ్వదె గజము భక్తవత్సలుననఁగన్.

తెలుగు శబ్దములందు వట్రువసుడులుండవు. తెలుగనగా ఇందు అచ్చ తెలుగు. తత్సమేతర భాష. తత్సమములందు ఋకారము వట్రువ సుడికలదు. కృష్ణుడు, కృతవంటి పదములలోని వట్రుసుడితో, తెలుగు భాషా వ్యవహారమున సామ్యోచ్చారణము గల పదములు ఉకార రేఫ విశిష్టములగు 'క్రూరము, క్రుమ్మరు, క్రువ్వదె' వంటివి. ఉచ్చారణ మైత్రిని పురస్కరించుకొని 'కృ - క్రు' లకు ప్రాసమైత్రిని కూర్పరాదు. అందువల్ల వీని యొక్క భేదమును గురించి దేనికి దానితోనే ప్రాసవేయుటను అనంతుడు సంయుత ప్రాసమనినాడు. ఇందలి అంశములను గ్రహించి అప్పకవి రేఫయుత ప్రాసముగ ప్రత్యేకముగ ప్రాస భేదములు చెప్పెను.

ఈ నాటి వ్యవహారమున వట్రువసుడి గల వర్ణము, ఉకార రేఫగల వర్ణముగ ఉచ్చరింపబడుచున్నది. పిదప రెంటియొక్క వ్యత్యాసము తొలగిపోయి ఒకదానికొకటి తార్మారు చేసి వ్రాయుట ప్రాచుర్యమునొందినది (కృ - క్రు) బహుశః వీనియొక్క అభేదత్వము ప్రాచీన కాలము నుండియే యుండినట్లు తెలియుచున్నది. కాబట్టి వీని భేదాన్ని గుర్తించి ప్రాసయందు ఒకదానితో వేరొక దానికి మైత్రి కూర్పరాదని అనంతాదులు చెప్పియున్నారు.

4.12 సంధిగత ప్రాసము

ధృవముగ సంధిజనిత రూ
ప విశేష ప్రాసమనఁగఁ బరఁగు పకారం
బవిరళ వకార మగు న
య్యవదాఱవ పాలెఱుంగ ననఁగ ముకుందా!

ప్రాసస్థానమున సంధిగతమైన వ్యంజనమున్నచో దానికి మైత్రి కూర్పవలయునని యీ ప్రాసము చెప్పుచున్నది. వ్యాకరణ విశేషములను గుర్తించుటకే ప్రాస అత్యంత సహకారి. ప్రాసలో వ్యంజనము ప్రధానము కాబట్టి సంధియందు నిలిచిన ఆగమాదేశ వ్యంజనములకే ప్రాసమైత్రి పాటింపవలెను. దీనికి సంధిగత ప్రాసమని పేరు. సంధివలన కలిగిన వర్ణమునకు ప్రాస కూర్పబడును. కాన దీనికీ పేరు తగియున్నది.

సాధారణంగా జరుగునట్టి సరళాదేశ, గసడదవాదేశ, యడాగమ, కర్మధారయ సంధులలో వచ్చు ఆగమాదేశ వ్యంజనములకు, ప్రథమా విభక్తిపైన 'కచటతపలకు గసడదవలు' సంధి వశమున వచ్చును. వీనికి ప్రాసమైత్రిని కూర్చినచో దానిని సంధిగత ప్రాసమందురు.

ఉదా : వాఁడు గను వాఁడు సేకొను వాడు డెక్కు

లాఁడు వాఁడు దపోనిధి వాడు వెద్ద
చిక్కఁగరి మ్రొక్కఁజెవి వాక్కుఁ డక్కు వెట్టె
శౌరిఁ దలచె నిన్ బిలిచె నా సంధులిట్లు.

అచ్చునకు అచ్చు పరమైతే యకారము వచ్చును. సంధివశమున వచ్చినట్టి 'య' కారమునకు ప్రాసమైత్రి వేయవచ్చును.

వాఁడు - కను - వాఁడుగను; వాఁడు చేకొను - వాఁడు సేకొను
వాఁడు - టెక్కు - వాఁడుడెక్కు; వాఁడు తపోనిధి - వాఁడుదపోనిధి
వాఁడు - పెద్ద - వాఁడువెద్ద; చిక్కన్ - కరి - చిక్కఁగరి
మ్రొక్కె - చెవి - మ్రొక్కఁజెవి; టక్కు - పెట్టె - టక్కువెట్టె
శౌరి - తలచె - శౌరిఁదలచె; నిన్ - పిలిచె - నిన్‌బిలిచె
కఱకు - అగచరులు - కఱకుటగచరులు;
అక్కజపు - ఉదధి - అక్కజపుదధి - అక్కజపుటుధధి.

రాజు - ఆనతి - రాజునానతి - ఇత్యాదులన్నిట సంధివశమున ఏర్పడిన వ్యంజనముతో ప్రాసమైత్రిని కూర్చిన యెడల దానిని సంధిగత ప్రాసమందురు.

4.13 షడ్విధ ప్రాసములు

ఇంత వరకు తెలుగు పద్యములలో నియతముగా ఉండదగిన ద్వితీయాక్షర సామ్యరూపమగు ప్రాసమును తద్భేదములను వివరించడమైనది. ఇక పద్యరచనలో అలంకార ప్రాయములును, ఐచ్ఛికములునగు శబ్దాలంకారప్రాస విశేషాలను షడ్విధప్రాసల రూపమున చెప్పబడుచున్నది. ఇక్కడ చెప్పబడు షడ్విధప్రాసములలో అనుప్రాసము తప్ప తక్కినవి అలంకార ప్రోక్తములు కావు. శబ్దాలంకార ప్రాసములు కవి యిచ్ఛానుసారముగా ప్రయుక్తములగును. శబ్దశోభను కలిగించునవి శబ్దాలంకారములు. అనుప్రాసాదులు శబ్దాలంకారములని అలంకారికోక్తి. అనంతునిచే చెప్పబడిన షడ్విధప్రాసలలో ఒక్క అనుప్రాసము తప్ప తక్కినవి అలంకార శాస్త్ర ప్రోక్తములు కావు. అనంతుడు చెప్పిన షడ్విధప్రాసలివి.

1. దుష్కర ప్రాసము; 2. ద్వంద్వ ప్రాసము; 3. త్రిప్రాసము; 4. చతుష్ప్రాసము; 5. అంత్యప్రాసము; 6. అనుప్రాసము.

4.13.1 దుష్కర ప్రాసము : సుకరము కానివి. సులభముగా సిద్ధింపనివి. బహు ప్రయత్న సాధ్యములగు సంయుక్తాది వర్ణములతోడి కూడిన ప్రాసను దుష్కరప్రాసమనబడును ఉదా: ష్క; జ్ఞ; స్త్ర; ఃక, ఃఖ, ఃఫ ఇత్యాది వర్ణములతో ప్రాసవేయుట దుష్కరప్రాసమగును.

ఉదా : దోః కీలిత మణి కటక యు
రః కలిత రమాభిరామ రంజిత సుజనాం
తః కరణ ఖండితారిశి
రః కందుక యనఁగ దుష్కర ప్రాసమగున్

ఈ పద్యంలో విసర్గముతోడి కవర్ణము ప్రాస స్థానమున నున్నది. ఇట్లు విసర్గ పూర్వకమైన కకారము సహజముగానే ఏ పదము నందును సన్నిహితమై ఉండదు. ప్రయత్న పూర్వకముగా రెండు పదములకు సన్నికర్ష కల్పించి విసర్గముతోడి క వర్ణమును సాధించుట పైన కన్పించుచున్నది. ఇట్లు దుష్కరముగా ఉండు వర్ణ సముదాయమును ప్రాసమునందు నిల్పుటచే నిది దుష్కర ప్రాసమైనది.

4.13.2. ద్వంద్వ ప్రాసము : అన్ని పాదముల యందు రెండవ, మూడవ యక్షరములు (రెండక్షరములు) సమముగా నుండు ప్రాస. ఇందు ప్రాసాక్షరమును దాని తర్వాతి అక్షరమును నాల్గు పాదములు సమముగా నుండవలెను. దీనికి ద్విప్రాసమని నామాంతరము.

ఉదా : కం జనయన భవభీతి వి

భంజన శుకశౌనకాది బహుముని చేతో

రంజన ద్వంద్వ ప్రాస మ

నంజన నిప్పాటఁ బల్కినం గృతులందున్

ఈ పద్యములో ప్రాస స్థానమునందు 'ంజ' అను అక్షరముతో పాటు 'న' వర్ణము కూడ నున్నది. అనగా ప్రాసస్థానమునుండి రెండక్షరములు పాదమున సమానములై వ్యవహరించుచున్నది.

ప్రాసమునందు వ్యంజనాక్షరము ప్రధానము. స్వరము మారుచుండును. కావుననే నాల్గుపాదముల యందు 'ంజన' అను శబ్దములు వాడబడినవి. కావుననే నిది ద్వంద్వ ప్రాసమైనది.

4.13.3. త్రిప్రాసము :

ప్రతి పాదమునందును **2, 3, 4** అక్షరములు సమముగా నుండు ప్రాసను త్రిప్రాసమందురు.

ఉదా : తా నవనీత ప్రియుఁడన

దానవనిర్మూలనైక తత్పరుఁడన స

న్మానివిను తుఁడన నతసుర

ధేనువనం గృతుల యందు ద్రి ప్రాసమగున్

ఈ పద్యంలో ప్రాసమునందు వరుసగ 'నవనీ' - 'నవని' - 'ని విను' 'నువన'. అని ఉండి మూడక్షరముల సామ్యమును చూపుచున్నవి. కావున దీనిని త్రిప్రాసమని యందురు. అనగా ప్రతిపాదమునందును రెండవ - మూడవ - నాల్గవ అక్షరములు వరుసగా ప్రాసమైత్రిని కలిగి ఉన్నందున ఇది త్రిప్రాసమైనది.

4.13.4. చతుష్ప్రాసము : నాల్గక్షరములు ప్రతిపాదమున సమముగానుండు ప్రాసం అనగా **2, 3, 4, 5** అక్షరములు సమముగా నాల్గు పాదములలో ఉండుటను చతుష్ప్రాసమనబడును.

'వారణవర ద నిశాట వి

దారణ వీరావతార ధరణీ వలయో

ద్ధారణ విరచిత సత్యవ

దూరణ వర జయ యనం జతుష్ప్రాసమగున్.

ఇందులో నాల్గు పాదములలోను **2, 3, 4, 5** (రణవర) వర్ణములు నాలుగు సమముగా కూర్పబడియున్నవి. ఇవి వరుసగా ప్రాసమైత్రిని కలిగి ఉన్నవి.

4.13.5. అంత్య ప్రాసము : ప్రతి పాదమున చివరి వర్ణములకు సామ్యముగల ప్రాసను అంత్యప్రాసమందురు.

అగణిత విభవ స్ఫూర్తీ!
నిగమాగమ సతత వినుత నిర్మల మూర్తీ!
జగదభిరక్షణ వర్తీ!
యగు నంత్యప్రాస మిట్లు దంచిత కీర్తీ!

పాదాంత్యమున నున్న అక్షరమే యితర పాదాంత్యములందు వచ్చిన యెడల అంత్య ప్రాసమనిపించుకొనును. ప్రథమ పాదాంతమున 'స్ఫూర్తీ' అనియు, రెండవ పాదాంతమున 'మూర్తీ' అనియు, మూడవ పాదాంతమున 'వర్తీ' అనియు, నాల్గవ పాదాంతమున 'కీర్తీ' అని వాడబడినది కాబట్టి ఇది అంత్య ప్రాసమునకుదాహరణమైనది.

4.13.6. అనుప్రాసము : ఒక్క అక్షరము మొదటి నుండి చివరి వరకు పెక్కుసారులు వెంబడి ఆవృత్తి చేయుటను అనుప్రాసమందురు.

ఉదా : విప్ర ప్రకరముని ప్రీ
తిప్రద సుప్రభవ య ప్రతిమదోః ప్రభవా
విప్రణుత సుప్రసన్న య
ను ప్రాస ప్రవణ మిది మను ప్రియచరితా!

పై పద్యమున ప్రాసస్థానమునందు 'ప్ర' అను సంయుక్తాక్షరమున్నది. అది ప్రాసమునందే కాక, యితర స్థానములందును బహు పర్యాయములు ఆవృత్తినందినది. ఇట్లొక అక్షరము పెక్కుపర్యాయములు వాడబడిన యెడల అనుప్రాసమగును.

ఇందు అనుప్రాసమొక్కటే అలంకార శాస్త్రములో చెప్పబడినది అంత్య - అనుప్రాసమందొక్క దానియందు మాత్రము వ్యంజనములయు, వానిమీద స్వరములయు సామ్యమావశ్యకమగును.

పాఠం - 5

ఛందోదర్పణము - ప్రథమాశ్వాసము

యతి ప్రకరణము

ఆచార్య నేతి అనంతరామశాస్త్రి

5.0. ఉపోద్ఘాతము

'యతిర్విచ్ఛేదసంజ్ఞకః' - అని సంస్కృత వృత్తరత్నాకర నిర్వచనము. విచ్ఛేదకమంటే పదచ్ఛేదము. పద్యంలోని ప్రతిపాదానికి యతిస్థానముంటుంది. అక్కడ పదవిచ్ఛేదము కావాలి. పదమధ్యంలో యతిరాదు. యతిస్థానంలో అట్టి పదచ్ఛేదము లేకపోలేదు సంస్కృతంలో యతిభంగ దోషంకలుగుతుందని లాక్షణికులు శాసించారు. సంస్కృతంలో యతి స్థానం పదవిచ్ఛేదం ఉంటే సరిపోతుంది. కాని తెలుగులో యతిస్థానమందు పాదాద్యక్షరమైత్రి ఉండాలి. అనంతుని ఛందస్సులో ఈ యతిని గురించి ఇట్లాచెప్పాడు.

ఎన్నిట యతి రావలెనని
రన్నిట సంస్కృతమునందు నగువిచ్ఛేదం
బెన్నిట యతి రావలెనని
రన్నిటఁ దెలుగునకు మొదలి యక్షరమమరున్ - ఛందో - 1-129

సంస్కృత వృత్తాలను తెలుగులో ఉపయోగించేటప్పుడు సంస్కృతంలో ఎన్నోవచోటయతి చెప్పబడిందో తెలుగులో అక్కడ పాదాద్యక్షరాన్ని నిలుపవలెను.

అనంతుడు 'యతి, వడి' పర్యాయపదాలుగా వాడాడు. అంతేగాక విరతి-విశ్రాంతి -విరామము - విశ్రమము - విశ్రామము - విరమము - అని యతికి పర్యాయపదాలు పేర్కొన్నాడు.

5.1. యతిభేదాలు :

యతులను ఐదువిధాలుగా విభజించెను. 1 స్వరయతులు 2. వర్గయతులు 3. సరసయతులు 4. సంయుక్త యతులు. 5. ప్రత్యేకయతులు. వీనిలోని అంతర్భేదములు క్రింద తెలుపబడును. ఈ ఐదు సామాన్య యతిభేదాలలోని అంతర్భేదాలన్నీ కలిపి 24 యతి భేదములుగ అనంతుడు నిరూపించెను.

1. స్వరయతి 2. గూఢ స్వరయతి 3. ఋకారస్వరూపయతి. 4. ఠీవిరమము 5. ఇకార విరతి 6. ప్రాదియతి. 7. కాకుస్వరయతి 8. నిత్యసమాసయతి 9. నిత్యయతి 10. వర్గయతి 11. పోలికవడి 12. సరసయతి 13. సంయుక్తయతి 14. తద్భవవ్యాజయతి 15. రేఫయుతయతి 16. అనుస్వారయతి. 17. మకారయతి 18. ఎక్కటియతి 19. ప్రభునామాంతరయతి 20. విభాగయతి 21. భిన్నయతి 22. వికల్పయతి 23. యుక్తవికల్పయతి 24. అభేవిరతి - వీటికిచ్చిన లక్ష్య లక్షణములను పరికిద్దాం.

5.2. స్వరయతి :

ఆ.వె. అగునకారమునకు నైత్వౌత్వములు వడి
ఈ కి ఋత్వమునకు నేత్వమమరు

నుత్వమునకు నోత్వ మొనరు నీగతి స్వర
యతులు విస్తరిల్లు నబ్జనాభ!

స్వరముల యొక్క మైత్రి చెప్పబడుటచే నివి స్వరయతులైనవి. (1) అ ఆ ఐ ఔ (2) ఇ ఈ ఋ ౠ ఎ ఏ (3) ఉ ఊ ఒ ఓ - అనే మూడు వర్గల్లోని అచ్చులు తమలో తాము మైత్రిని పొందుతాయి. ఈ వర్గము అన్యోన్యము మిత్రములు కావు. ఇది ప్రధాన యతి భేదక సూత్రం. దీనిపై ఆధారపడి యతులన్నీ నిర్మింపబడ్డాయి. ఇందలి మూడు వర్గాలైన మైత్రీభేదాలు భాషాశాస్త్ర సమ్మతములవడంచేత ఈ త్రివర్గాన్ని గూర్చి లాక్షణికాభిప్రాయములందు భేదము లేదు.

ఇందలి అ ఆ ప్రభృతులైన జంటవర్ణాలు ఒకేస్వరము యొక్క హ్రస్వదీర్ఘాలవటంచేత ఒక దానికి మైత్రి చెప్పిన మిగిలిన దానికి చెల్లునని తెలుస్తుంది. ఈ విషయాన్నే అనంతుడు ఈ విధంగా చెప్పాడు. "స్వరములు దీర్ఘము హ్రస్వము - నరయంగా నొక్కవిధమెన్న యతులకు'' ఐ - ఔ లు ఒక్కొక్కటియు రెండు భిన్నస్వరాలు కూడికచే ఏర్పడునట్టిది.

(1) అకారయతి : అ ఆ ఐ ఔ లు ఒక వర్గానికి చెంది పరస్పరం మిత్రాలవుతాయి, అకారము కంఠస్థాన జన్యము. ఐకార - ఔకారములు క్రమంగా అ, ఇ, ఉ లను స్వరద్వయంచే ఏర్పడేటువంటి గురుస్వరాలు. ఐన - అయిన; ఐదు - అయిదు; ఔర - అవుర, ఔను - అవును అనే రూపద్వయాలు లాక్షణిక సమ్మతాలు. ఐ ఔ ల ఉచ్చారణమునందు ప్రథమోచ్చారణముగల అకారస్వరము కంఠ్యమై గురుతరమైనట్లును అనంతరోచ్చారణముగల ఇ - ఉ లు క్రమంగా తాలవ్యము; ఓష్ఠ్యము అయి లఘుతరమైనట్లును, పై రూపాలను బట్టి గ్రహింపవచ్చును. ఈ కారణాలచేత ఐ ఔలు అకారానికి సన్నిహితోచ్చారణము కలవియై అ ఆ ఐ ఔ లు యతిమైత్రి చెల్లుతున్నవి.

ఉదా : 1. అగు నకారముకు నైత్వౌత్వములువడి ఇక్కడ 'అ' - 'ఔ'లకు యతిచెల్లింది.

(2) ఆదిగర్భేశ్వరుండౌట అనుచితంబు - (కాశీ 4.200)
ఇక్కడ 'ఆ' - 'ఔ' ల'కు మైత్రి చెల్లింది.

2. ఇత్వవళి : ఇ, ఈ, ఋ, ౠ, ఎ, ఏ లు కవర్గానికి చెంది పరస్పరము మిత్రములగును. ఇ ఈ ఎ ఏ లు తాలవ్యములు. ఋ - ౠ మూర్ధన్యములు. ఎకారము అకార ఇకార సంయోగము (గుణము)చే ఏర్పడి కంఠతాలవ్యమయ్యును తాలవ్యోచ్చారణము గురుత్వముచే తాలవ్యమే అగుచున్నది. ఉదా : **గృ**హము - **గీ**ము; **హృ**దయము - **ఎ**ద మొదలగు తద్భవములందు ఋకారము ఇ - ఎల రూపము నొందుచున్నది - ఈ విధమైన ఉచ్చారణమైత్రిచే ఇ ఈ ఋ, ౠ, ఎ ఏ లు యతికి మిత్రములగుచున్నవి.

ఉదా : **ఈ** కి ఋత్వమునకు **నే**త్వమమరు
ఈ శ్వర ద్రోహిగర్వాంధ **ఋ**షి వరేణ్య (కాశీ 7.95)

3. ఉద్విరామము : ఉ, ఊ ఒ ఓ లు ఒక వర్గము. ఈ నాల్గు స్వరములు ఓష్ఠస్థాన జనితములు. ఒకారము అకార ఉకార సంయోగము (గుణము) చే ఏర్పడి కంఠోష్ఠ్యమయ్యును ఓష్ఠ్యోచ్చారణ గురుత్వముచే ఓష్ఠ్యమే అగుచున్నది. ఈ నాల్గు వర్ణములు ఉచ్చారణ సామ్యముచే యతికి మిత్రములగుచున్నవి.

ఉదా : ఉత్వమునకు నోత్వ మొనరు నీగతి స్వర.
ఉరగరాజ శాయి ఊర్ధ్వ విష్ణ పదాయి

అ ఆ ఐ ఔ లు అవర్గముగను; ఇ ఈ ఋ ౠ ఎ ఏ లు, ఇవర్గముగను, ఉ ఊ ఒ ఓ లు ఉవర్గముగను స్వీకరించి అవర్గయతి, ఇవర్గయతి; ఉవర్గయతి అను శీర్షికలనుంచుట సమంజసము.

5.3. గూఢస్వరయతి :

స్వరము తుద నుండి లుప్త విసర్గకోత్వ
మైన స్వర విరామంబు **దాసో ఽ** హమనఁగ
నచ్యుతాశ్రితు లుర్వి నన్యోన్య మిత్రు
లనఁగ నమ్మికుందుండు **యశో ఽ** ర్థి యనఁగ

సంస్కృత భాషయందు 'అస్' అంతమైన శబ్దానికి హ్రస్వమగు అకారము పరమైతే ఆరెండింటికీ చేరి ఓకారమాదేశమౌతుంది. దీనిని అనంతుడు గూఢస్వరయతి అని పేర్కొన్నాడు. ఇక్కడ చూపిన లక్ష్యాన్ని బట్టి 'దాసో ఽహమ్; **అన్యోన్య; యశో ఽ** ర్థి' ఇత్యాది పదాల్లో ఈ యతి చెల్లుబడి అగునని తెలుస్తున్నది.

అన్యోన్య శబ్దమునందలి పూర్వపదము సకారంతముకాదు.

ఇట్టి పదసంధులలో అత్తు పరమగుటయు పూర్వమున ఓత్వమాదేశమగుటయు అప్పుడా అత్తునకు లోపమగుటయు జరుగుటవల్ల సంస్కృత వ్యాకరణమునందు వీని యొక్కపూర్వ పదాలకు సుడాగమము విధింపబడింది. కాగా 'అన్యోన్య' శబ్దము నందలి పూర్వపదము స్ (ః) అంతములగుచున్నవి.

'అస్' అంతపదాలకు సంధిలో విసర్గలోపించగా ఓత్వమాదేశమైన యెడల స్వరవిరామము పాటించాలని పైలక్షణం చెప్తున్నది.

దాసః + అహమ్	దాసో ఽమ్
అన్య + అన్య	అన్యోన్య (వ్యాకరణ విధిచేత అన్యః + అన్య)
యశః + అర్ధి	యశో ఽర్థి

ఈ సంధి నిఘటితమైన పదాలయందు స్వరయతి పాటింపవలెనని నిర్దేశింపబడింది. అంటే పరస్వరానికి మైత్రికూర్చుట. ఈ పదాల యందు పరపదాది హ్రస్వ అకారమునకు మైత్రిచెల్లింది. దీన్నే అప్పకవి 'లుప్తవిసర్గక స్వరవళి' అని పేర్కొనెను కాని దానికంటె అనంతుడు చెప్పినది కొంత అనురూపముగానున్నది.

ఇక్కడ ఓత్వమాదేశమయినపుడు సంధియందు గూఢముగానున్న (లోపించిన) పరపదాది స్వరానికి మైత్రిపాటింపబడుటచే దీనిని గూఢస్వరయాలియనుట యుక్తము.

ఋకారస్వరరూపయతి :

క్షితి ఋకార రూప స్వరయతులు పరఁగు
ఋ గ్యజు స్సామ వినుతుండు కృష్ణుఁడనగ
వృష్ణి కులజుండు కరుణా సమృద్ధుఁడనఁగ
హేమ పీతాంబరుఁడు దేవ వృషభుఁడనఁగ

ఋత్వము యొక్క సంబంధముచే మైత్రి చెప్పబడుటచే ఋకార స్వరూపయతి అగుచున్నది.

కేవల ఋకార, ౠకారంబులు కకారము మొదలగు హల్లులతో చేరిన వట్రువసుడులన్నింటికిని చెల్లును. ఇ, ఈ, ఋ, ౠ, ఎ, ఏ అను ఈ అచ్చులతో కూడిన హకార యకారములు వట్రువ సుడితో మైత్రినొందును.

ఈ పద్యంలో రెండవ పాదమున ఋ కారమునకును కకారము మీది వట్రువసుడికిని యతి చెప్పబడెను. మూడవపాదమున వకారము మీద నున్న వట్రువ సుడికిని మకారము మీది వట్రువ సుడికిని యతి చెప్పబడింది. నాల్గవపాదమందు 'హే'యను చోట హకారము మీద నున్న 'ఏ'కారమునకు 'వృషభ' అనుచోటనున్న వకారము మీది వట్రువసుడితో యతిచెల్లును. దీనినే ఋకారస్వర రూపయతి యని చెప్పబడింది.

స్వరయతులలో ఋ కారమునకు ఇ కారవర్గముతో మైత్రి కలదు. కకారాదులు పై గల వట్రువ సుడికి (కృ - గృ) ఇ ఈ ఋ ౠ ఏ ఏ లు మిత్రములని ఈ యతి నిర్దేశిస్తున్నది. మరియు ముందు చెప్పబోవు సరసయతి ప్రకారం అకారస్వరంతో య - హ లకు మైత్రి చెల్లును. ఈ కారణంచే ఇకారవర్గ విశిష్ఠములైన య - హ లకును ఋ కారముతో మైత్రికలదని ఈ వళి చెప్తున్నది. అంటే ఇ - ఈ - ఋ - ౠ - ఎ - ఏ లు కృ గృ ఇత్యాదులు, యి, యీ, యృ యౄ, యె, యే లు హి, హీ, హృ, హౄ, హె, హే లు పరస్పరము మిత్రములు. ఇతర వర్ణముల యొక్క ప్రమేయము లేకయే ఋకారముయొక్క సంబంధము చేత ఇవన్నియు యతిమైత్రినందుచున్నవి.

ఋత్వము (వట్టసుడి) యొక్క సామ్యంవల్ల ఇందుమైత్రి చెప్పబడుతున్నది. అంటే పాదాదియందును యతిస్థానమందును వట్రుసుడితో కూడియున్న రెండు వ్యంజనములు, వ్యంజనమైత్రి లేకయే యతిచెల్లును.

ఋ కారము ర వర్ణతుల్యము అనగా వ్యంజనత్వముకలది. సంయుక్త విశ్రమముచే సంయుక్తాక్షరములందొక హల్లునకు మైత్రి చెల్లించిన యతిపాటించినట్లే అగుచున్నది. ఈ కారణాన్ని పురస్కరించుకొని ఋత్వవిశిష్టములైన వ్యంజనములన్నియు యతికి మిత్రములనెడి సంప్రదాయ మేర్పడి ఉండును.

L^¥: **గృ**హసమ్మార్జనమో జలాహరణమో **శృం**గారపల్యంకికా (ఆము. 2.91)

అనంతుడు చెప్పిన ఋకారస్వరూపయతిని అప్పకవి ఋత్వ సంబంధ, ఋత్వసామ్యవళులని రెండు విధములుగా చెప్పెను. ఇక్కడ అనంతునిది సంక్షేపదృష్టి.

5.5 రీవిరమణము :

విలస ద్రికారమును వ [దృ] - పాఠాంతరం.
త్రిల రీవిరమంబు శౌరి ఋషులకు శశ్వ
త్ఫులభుఁడనఁగ నీ యేలకుఁ
దలఁప ఁగ రీతోడి విరతి తలకొన దెందున్

ఇకార యుక్తరేఫమునకును ఋకారమునకును యతి చెల్లుటను రీవిరమమందురు. రి - రీ - రె - రే లకు ఋ చెల్లును. పై పద్యంలో రెండవ పాదమున రి - ఋ లకు యతి ఘటింప బడింది.

ఇ ఈ ఎ ఏ లతో కూడిన రేఫము (రి రీ రె రే) కేవల ఋకారమునకును, హల్లుతోకూడియున్న ఋకారము (వట్రుసుడి)నకును యతి మైత్రినందును. ఇక్కడ వట్రుసుడిని కలిగి యున్న హల్లుతో ప్రమేయములేదు. ఏహల్లైనను కావచ్చును. రేఫము సంయుక్తాక్షర గతమై కూడ ఉండవచ్చును.

ఉదా : **ఋత్వి**జుండని విచా**రి**ంచి పూజించితే (సభా 2.11)

ఋ-ర వర్ణములు మూర్ధన్యములు. ఋ కారము రేఫతుల్యము. ఉచ్చారణ సామ్యముచేత ఋక్షము - రిక్కవంటి తద్భవరూపములలోను; పితృ + ఆర్జితము → పిత్రార్జితము వంటి యణాదేశసంధులలోను ఋకారము రేఫముగా మారుచున్నది. ఇంకా అనంతుడు ఇట్లా రీవిరమమును గూర్చి చెప్పాడు.

తెల్లముగ ఋకారము యణాదేశశక్తిఁ
గలుగు రేఫయిత్వము నందుఁగదిసి యతికి
నట్టి రీకి నీయేలతో నన్వయించు
నట్టి సత్త్వంబు లేదది హల్లుగాన

రేఫము హల్లగుటచేత సహజమైన ఇఎ లతో మైత్రి ఒప్పదని చెప్తున్నాడు

5.6. ఇకారవిరతి :

(1) మును ఋకార మీ యేలతో నొనరినట్లు
చేర దొకట యణాదేశ కారణమున
ఘన లకారంబ యగును ఌకారవిరతి
క్లుప్తి లేదు శౌరిగుణావళికి ననంగ.

ఋకారము ఇత్వ ఏత్వయుత రేఫముతో యతి మైత్రినందినట్లు ఇకారము ఇత్వాది విశిష్టలకార ళకారములతో యతిమైత్రి నందును. ఇక్కడ నాల్గవ పాదమున '...-ళి' యతి మైత్రిపొందింది.

ఋకారముఌ ..కారము కేవలం ఇ ఈ ఋ ఋూ లతో చేరదు. యణాదేశాన్ని బట్టి .... ఌకారము లకారమవుతుంది. కావున ఇ - ఈ - ఎ - ఏ లు ఋవర్ణముతోడి ల (ళ - డ) కారము లతోయతి యగును.

(2) స్వరములు కాదుల నొందిన
నరుదుగ స్వరయతులు దగును బ్రాదులు గాకు
స్వరమును నిత్య సమాసా
క్షర సంధులు రెండు నగు భుజంగమ శయనా!
ప్రాదినిత్యసమాస శబ్దములు గాక
పెర పదంబులపైనచ్చు బెరసినప్పు
డన్నియును స్వరయతులగు సాంబగురుడు
శ్రీశుఁడ మరాన్వయాబ్ధి పూర్ణేందుఁడనఁగ

అచ్చులు కాది హల్లులతో సంధియైన కేవలస్వరయతులగును. అనంతుడు దీన్నొక యతి భేదముగా చెప్పక పోయినప్పటికీ ఒక లాక్షిణికసూత్రమువలె లక్ష్యసమన్వితంగా రచించాడు. అప్పకవి దీనినొక ప్రత్యేక యతిగా పేర్కొని "స్వరప్రధానవళి' అని పేరు పెట్టినాడు

అవ్యవహి తోచ్చారణముగల రెండు పదాలమధ్య సంధి జరుగుతుంది. అట్టి పూర్వ పరస్వరాలకు జరిగిన సంధిని స్వర సంధి అంటారు. సాధారణంగా జరుగు ఇటువంటి స్వరసంధుల్లో పరపదాది స్వరానికి యతి మైత్రి కూర్చవచ్చును.

వంశ + అబ్ధి → వంశాబ్ధి వంటి సంధికార్యాలు జరిగినపుడు ఆ సంధ్యక్షరము యతి స్థానమైతే, ఉత్తరపదాద్యచ్చు (అ) నకే యతి మైత్రి కూర్పవలెనని యీవడి చెప్తున్నది. ఇట్టి స్వర సంధులందు పరస్పరమునకే మైత్రిపాటింపవలెను. కాని వ్యంజనము (శ) నకు కూర్పరాదు. ఈ స్వర సంధియతిస్థానమందే కాక పాదాదియందు వచ్చినప్పటికీ ఈ నియమాన్నే పాటించాలి.

ప్ర మున్నగు ఉపసర్గలు, నిత్యసమాసాదులును తప్ప మిగిలిన పదాలు అచ్చుతో సంధియైనపుడు కేవలం స్వరాలకే యతి మైత్రి కలుగుతుంది.

ఉదా : "శ్రీశుఁడ మరాన్వయాబ్ధి పూర్ణేందుఁడనఁగ"

స్వరయతులందు ఈ లక్షణాన్ని లాక్షణికులందరూ చెప్పినప్పటికీ అనంతుని లక్షణాన్ని ఆధారంగా చేసుకొని ఉభయయతి యొక్క ప్రయోగాన్ని పరిమితము చేసి స్వరమైత్రివళిని విస్తృతపరచటానికి ఈ మైత్రీ భేదాన్ని అప్పకవి చెప్పియుండవచ్చును.
ఉపసర్గలు

5.7. ప్రాదియతి :

ధర నుసర్గలు ప్రాన్వవ
దురపాభిప్రతి సువిన్యు దుపర్యధిసమ్
నిరతి పరాజపులిరువది,
పరాజపులు చొరవు తెలుఁగు బాసను నెందున్.

సంస్కృతంలో : ప్ర, అను, అవ, దుర్, అప, అభి, ప్రతి, సు,వి,ని, ఉత్ ఉప, పరి, అభి, సమ్, నిర్, అతి, పరా, ఆజ్, అపి - అనేవి 20 ఉపసర్గలు. ప్రమొదలగునవి కాబట్టి ప్రాదులయినవి. ఇవి సహజంగా ప్రయోగ యోగ్యములు కావు. అవి ధాతువులతో కూడియే ప్రయోగింపబడతాయి. ఉపసర్గలు అజాది పదాలతో సంధించినప్పుడు ఉభయయతి చెల్లును. వీనిలో పరా, ఆజ్, అపి అన్నవికాక మిగిలిన 17ను పరస్పరము సంధియైనపుడు స్వరయతి యైనను, వ్యంజన యతియైనను యతిని పాటింపవచ్చును.

వీనికుదాహరణము :

ఉ॥ ప్రాంతనిరంతరాన్విత దురంత సమస్తపరాక్రమంబున
త్యంత మదాప్తిశోభన మపాయముపాయము వీక్షణంబు ప్ర
త్యంత మభీష్టమధ్యయము స్వాంతము నీతముదంచితంబుప
ర్యంత మనంగ సంధిలుఁ దిరంబుగ రెంటను బ్రాదులచ్యుతా !

మొదటి పాదంలోని ప్ర + అంత - ప్రాంత దుర్ + అంత - దురంత (స్వరమైత్రి)
రెండవ పాదంలోని అతి + అంత - అత్యంత - అప + అయ - అపాయ (స్వరమైత్రి)
నాల్గవ పాదంలోని పరి + అంత - పర్యంత - తిరంబుగ (వ్యంజనమైత్రి)
ప్రయోగ బాహుళ్యముగల యతులలో ప్రాదియతి ఒకటి, లాక్షణికులందరు దీన్ని గురించి చెప్పారు.

5.8. కాకుస్వరయతి :

కాకుస్వరయతి యగు నిత
డే కదలక జలధిఁ బవ్వళించె ననఁగఁ బ్ర

శ్నాకలిత దీర్ఘమగు నితఁ
డే ! కవ్వడి రథముఁ గడపె నిమ్ముల ననఁగన్.

నాలుగవపాదమున : పూర్వమున ప్రశ్నార్థకము. ఉత్తరమున ఏవకారార్థము,
రెండవ పాదమున : ళ-డ లకభేదయతి.

శోకభయాదులవల్ల కలుగు ధ్వని వికారాన్ని కాకువు అంటారు. ఇది స్వరగతమైయుండి దీర్ఘతరముగ ఉండును. ఇది కాకు స్వరయుతమగు అక్షరానికి ఉభయయతి చెల్లుతుంది. ఈ పద్యంలో అతడే అను శబ్దమునందలి 'డే' అను శబ్దమునందలి 'డ' కారానికి 'పవ్వళించె'లోని 'ళ' కారానికి యతివేయడం జరిగింది. ప్రశ్నార్థకంగాను, ఆశ్చర్యార్థకంగాను, సంబోధనార్థకంగాను కాకుస్వరయతి ఒప్పుచుండును. పై పద్యంలో కాకువు ఆశ్చర్యార్థకాన్ని సూచిస్తున్నది. నాల్గవపద్యంలో ప్రశ్నార్థక కాకువు ఉంది.

అప్పకవి యీ యతికి కాకుస్వరవళి, ప్లుతవళి అను రెండు పేర్లు పెట్టెను.

అనంతుడిచ్చిన మరొకలక్ష్యము :
వరుస దీర్ఘాంతసంబుద్ధి వచనయతుల
కమరుఁ గా కుస్వరం బుపరమఁ సహస్ర
నామశోభిత గోప కృష్ణాయనంగ
నమరవందిత గోపకృష్ణా యనంగ

ఈ పద్యంలో సంబోధన దీర్ఘాంత, కాకుస్వరయతిని చెప్తున్నాడు. మూడవపాదమున 'నా' - 'ష్ణా' -లకుయతి. హల్లులమైత్రి. నాల్గవ పాదమున 'అమర - ష్ణా' అకారమునకు సంబుద్ధి దీర్ఘాకారమునకు యతి. అచ్చులమైత్రి.

5.9. నిత్యసమాస యతి :

పదము విభజించి చెప్పఁ జొప్పడని యవియు
నన్యశబ్దంబుఁగొని విగ్రహంబుఁజెప్పు
నవియు నిత్యసమాసమై యతిశయిల్లు
నట్టి సంధుల నచ్చు హల్లైన విరతి.

రెండు పదాలుచేరి ఒక్కపదమైనట్లుండి పదవిభాగము చేయటానికి యుక్తముకాని చోటను, ఆ స్వపద విగ్రహ సమాసమునందును అచ్చులతోఁగాని హల్లులతో గాని యతి చెల్లునని అభిప్రాయము.

స్వర సంధి ఉండియు పదాలను వేర్పరుపరాని శబ్దములందు ఉభయయతి చెల్లుటను నిత్యసమాసయతి అందురు.

ఒకే సమాసమున స్వరసంధిచేత రెండు శబ్దాలు కూర్పబడియు వేర్పాటు చేయవీలుగాక, ఏకశబ్దము వలె భాసించునట్టివి నిత్యసమాసములు. అట్టివాని సంధ్యక్షరమున కుభయయతి చెల్లును. ఇదియే నిత్యసమాసయతి లేక అఖండయతి.

కర్ణాట, వనౌక, ద్వీప, అంతరీప, నాస్తి, పదార్థ అనేక, జనార్దన, నాక, అనంత, నారాయణ, రసాయన మొదలైనవి నిత్యసమాసాలు.

ఉదా : నాస్తి యనక మహి ననంత సంపదలు నా

రాయణుం డొసంగు రమ్య మగుర
సాయనంబు బుధుల కత డన్న నిత్యస
మాస యతులు రెంట నంటియుండు

నాస్తి, నారాయణ, రసాయన, సమాస - ఇత్యాది శబ్దాలు నిత్య సమాసాలు. వీనికి స్వరముగాని, వ్యంజనముగాని యతిమైత్రి చేయనగు. పై పద్యమున నిత్యసమాస శబ్దములకు మొదటి రెండు పాదాల్లో వ్యంజనమైత్రియు, తక్కిన రెండు పాదాల్లో స్వరమైత్రియు ఘటింపబడినది. మొదటి పాదమున స్వరమైత్రి అనియుగ్రహింపదగు, నిత్యసమాసములందన్నిట స్వర సంధి ఉండియు, పదములను వేరుచేయలేనట్టివి అగుటచే ఇట్టిచోట్ల పూర్వవ్యంజనమునకే గాని, పరస్వరమునకేని యతి చెల్లింపదగును.

అనంతుడును నిత్యసమాసయతిపేర అఖండయతి అనిపేర్కొనెను. అఖండములుగా స్వీకరించు శబ్దములందు కూర్చెడి వ్యంజనమైత్రియే అఖండయతి అని ఆర్వాచీనుల అభిప్రాయం.

"అవిగ్రహో అస్వపద విగ్రహోవా నిత్యసమాసః"- అనెడి వ్యాకరణ సూత్రాన్ని అనంతుడు గ్రహించి నిత్యసమాసయతికి లక్షణాన్ని వ్రాసెను. అంటే విగ్రహవాక్యము లేనట్టిదియు, సమాసపదాలతో కాక భిన్న పదాలతో విగ్రహవాక్యము కలదియునైనట్టివి నిత్య సమాసాలు. అట్టి సమాసపదములయొక్క సంధులలో అచ్చునకు గాని, హల్లునకుగాని మైత్రి కూర్పదగునని అనంతుడు వ్యాకరణ సూత్రముననుసరించి చెప్పుట సముచితముగా నున్నది. ఈ యతి బహుళ ప్రసిద్ధి దగుటచేత లాక్షణికు లెల్లరు వచించిరి.

ఉదా : అఱయనంగను బోవుట కర్థమైన సంధి నిత్య సమంసోక్తి జరగురెంట నసుర వీరుల నెల్లనుక్క ఱ వధించె బానుకులుఁడ రావణుని నెపఱి చెన్యఁగ

'అఱు' ధాతువు పరము కాగా దేశ్య శబ్దములయందు ఉభయయతి చెల్లునని, చెప్పబడింది.

మూడవపాదంలో : 'అ' 'ఉ' లకు; యతిమైత్రి చెల్లింది.

5.10. నిత్యయతి :

ఏనియను పదంబుతో నాదిపద మంది
సంధి నిత్యయతుల జరుగుచుండు
నెట్టిక్రూరకర్ముడేని సద్గతి నొందు
నిన్ను నాత్మఁదలఁచెనేని కృష్ణ !

ఏని శబ్దంబుతో సంధి గూడిన వర్ణంబున కుభయ యతి చెప్పుట నిత్య యతి యనబడును. పై పద్యమున మూడవపాదమున 'ఎట్టి... కర్ముడు + ఏని - అను చోఅచ్చునకు యతి. నాల్గవ పాదమున 'నిన్ను....దలఁచెనేని 'అనుచో హల్లునకు యతి.

తెలుగులో అప్యర్థమున వాడబడు 'ఏని' శబ్దము పూర్వమున ఒక శబ్దమునిడుకొనియే ప్రయోగింపబడును. ఇది అజాది పదమగుటచే సంధి జరుగును. అదియునిత్య సంధి అగుటవలన అట్టి శబ్దములయందుభయయతి పాటింపదగియుండి అది నిత్యయతి నామమునకు తగియున్నది.

'ఏని' అను తెలుగు పదముతో సంధిల్లిన పూర్వ పదాంతాక్షరమునకు స్వరమైత్రినిగాని, వ్యంజనమైత్రినిగాని నిలుపవచ్చునని చెప్పబడినది. ఆ.వె. కదియు వడులు స్వరమునకైవడిఁ గాదులు

ఋత్వమునకు నెత్వమెనయు చోట ।
గృష్ణుఁ డాజిఁ గంసు గెడపె నం ద్రార్యులు
కూర్మ రూప విమలకోమలాంగ ।

అనంతుడు వర్గయతికి ఇదియొక నియమముగా పేర్కొనెను. కకారాది హల్లులు స్వరముల ననుసరించియే యతిమైత్రిని పొందును (క - కా - కై - కొ, కి, కీ, కృ కౄ, కె, కే, కు కూ కొ కో) అని ఒక వాక్యంలో చెప్పి 'ఋకారమునకు మైత్రి కూర్చుచోట 'కృ' అని ఉండునని ప్రత్యేకించి వ్రాయుటలో నొక విశేషముకలదు.

ఋకారమునకు రేఫముతోగల సామ్యం వల్ల హల్ధర్మముండుటయు, వ్యంజనముపై ఋకారము చేరునప్పుడు మిగిలిన స్వరములవలె కాక వట్రుసుడి (ృ) రూపము లిఖింపబడుటయు అనెడి కారణముల వల్ల కలుగు సంశయ నివృత్తికొరకును, ఋ కారమునకు చెందిన ఇతరమైత్రులు కూడ చెల్లునని స్పష్టపరచటానికే చెప్పినట్లు భావింపదగును అప్పకవి దీనిని ప్రాణియతి యని పేర్కొనెను.

5.11 వర్గయతి :

తలకొని కచటతపంబులు
తల నొక్కొకట్రాయి తొలఁగఁ దమతమనాల్గున్
విలసిల్లు వర్గయతు లనఁ
గలికల్మష తిమిరతపన ఘననిభవర్ణా !

కచటతప అను ఐదు వర్గములలోని ఒక్కొక్కదానియందు అయిదేసి అక్షరములుండును. వర్గపంచమాక్షరమగు అనునాసికమును వదలి మిగిలిన నాలుగు అక్షరములతో యతి చెల్లును. అనగా క.ఖ.గ.ఘ - ఇవి ఒక దానితో ఒకటి యతిమైత్రికలవి. అట్లే చఛజఝలును, ట.ఠ.డ,ఢలును; తథ, దధలును, ప,ఫ, బభలును అయ్యాయి వర్గములలో ఒండొంటికి మిత్రములై ఒప్పుయతిని వర్గయతి అనబడును. ఈ పద్యమున నాల్గవ పాదమున క' 'ఘ' లకు యతి చెప్పబడినది. దీనినే వర్గయతి అనబడును.

ఉత్పత్తిస్థాన సామ్యము చేత వర్గాక్షరములందు మైత్రి సాధింప బడుచున్నది. స్థానసామ్యమున్నను అనునాసికోచ్చారణాధిక్యమువలన ఙ, ఞ , న, మలకు ఆయా వర్గాక్షరములతో మైత్రిలేదు.

సంధి కార్యములు జరుగు చోట వర్గాక్షరములందు ఒక వర్ణానికి మరొకవర్ణమాదేశమగును. అట్టివర్ణాలు సవర్ణాలు. ఈ సవర్ణ సంజ్ఞవల్ల ఆయావర్ణములకు యతిమైత్రి కూర్పనగును.

ద్రుత ప్రకృతికములమీద పరుషములకు సరళములగుననెడి సంధులలో ఈ విషయము గుర్తింపనగును.

ఉదా : అనన్ + కలికల్మష - అనఁగలికల్మష.

5.12 పోలికవడి :

వెలసినపు పుఫుబుభువర్ణం
బులు పోలికవడి ముకారముగ నిడఁదగు ని
మ్ముల హరిచరణ సరోరుహ
ములు నా హృత్సరసియందుఁ బొదలు ననంగన్.

పు,ఫు,బు,భు అను వర్ణములకును విభక్తిముకారమునకును యతి చెల్లుట పోలిక వడియనబడును.

ఉత్వము ఓత్వమును మిత్ర స్వరములు. కాబట్టి ఉకారముతోను ఒకారముతోను కూడిన ప-ఫ-బ-భ లను గ్రహింపవచ్చును.

ఈ మైత్రికి గల హేతువు 'ము' ప్రత్యయము యొక్క చరిత్రవల్ల తెలియగలదు. మువర్ణకముయొక్క ప్రథమ స్వరూపము పువర్ణకము. తెలుగు ధాతువులపై పువర్ణకము చేరుటవలన 'మాపు మేపు, అడుపు' వంటి రూపాలు ఏర్పడుచున్నవి. సరళోచ్చారణములోని సౌలభ్యాపేక్షవల్ల వకారము బకారమగుటయు, నాదవర్ణము యొక్క సాన్నిహిత్యము వల్ల బిందుపూర్వకమును, వర్గపంచమాక్షర స్వరూపమును కాలక్రమమున పొందుటయు జరిగి పువర్ణకము బు, ంబు, మ్ము, ము రూపములను పొందినది, ఉచ్చారణలోని సామ్యముచేత సంస్కృత శబ్దములపై నీ వర్ణములుచేరుట సంప్రదాయమై వనబు, వనంబు, వనమ్ము, వనము వంటి రూపములేర్పడినట్లు కావ్యములందు మువర్ణకమునకు రూపాంతరముగ ంబు, మ్ము అను ప్రత్యయములు ప్రయోగింపబడినవి.

సరసము + మాట - సరసపుమాట వంటి సమాసములందు మువర్ణకమునకు పువర్ణాదేశము కలుగుటయు కలదు. ఈ విధమైన భాషా చారిత్రక కారణాలవల్ల పదాంతమునను్న ముకార్ణమునకు పు - బువర్ణములతోను వాని వలన ఫు, భువర్ణములతోను మైత్రి ఏర్పడినది. తత్సమశబ్దములందలి ముకార్ణకము కనకే ఈ మైత్రి ప్రాథమికమై యుండి, స్వరూప సామ్యము వలన బియ్యము, నెయ్యము వంటి దేశ్యశబ్దముల తుదనున్న ముకార్ణముతోను సాధింపబడినది. కాగా శబ్దాంత ముకారముతో పు,ఫు బు, భు లకు యతిమైత్రి చెల్లునని తెలియుచున్నది. దీనిని బట్టి ముకారముతో ఉకార స్వరవర్గమునకు చెందిన ఉఊ ఒ ఓ లతో కూడిన పవర్గాక్షరముల కన్నిటికి మైత్రి చెల్లునని తెలియదగును. అనగా ము - ప పూ పొ పో; ఫు ఫూ ఫొ ఫో; బు, బూ, బొ బో: భు, భూ భొ, భోలు మిత్రములు

దీనికి ఉదాహరణ :

ఎట్టి విశిష్టకులంబున
బుట్టిన సదసద్వివేక**ము**లు గలిగినదా (ఆది - 5.58)

ఈ పోలిక సామ్యము వలన పదాదియు, పదమధ్యస్థమును, ముకార్ణకము కానట్టియునయిన సహజ ముకారమునకు (ముని - పాము) కూడయతిమైత్రి పాటింపబడింది. ఈ యతి ప్రాచీన మగుటవలనను, దీనికి బహుళ ప్రయోగములుండుట వలనను దీనిని లాక్షణికులందరును చెప్పిరి. ముకార్ణకము యొక్క చరిత్రను బట్టి, దానికి పు, ఫు బు భు లతోగల పోలిక వలన పోలిక వడి అనబడింది. దీన్నే అప్పకవి ముభక్తి యతి అని పేర్కొనెను.

5.13. సరసయతి :

ఆ.వె. ణనలు చెల్లుఁగమల నాభ! యొండొంటికి
న యహ లొనరఁజెల్లు హస్తివరద !
శషస లొందునండ్రు చఛజఝంబులతోడ
సరసయతులునాగ జలధిశయన !

'సరస' అనగా సమీపము, భిన్నవర్గాలకు చెందియుండి ఉచ్చారణమున సామీప్యమును కలిగియున్న వర్ణములకు మైత్రి చెప్పబడుటచే నిది సరసయతి అయినది.

1. ణ - న - ఇవి ఒండొంటికి మిత్రములు
2. అ - య - హ - ఇవి ఒండొంటికి మిత్రములు
3. శ - ష - స - చ - ఛ - జ- ఝ - ఇవి ఒండొంటికి మిత్రములు

పై పద్యమునందలి

మొదటి పాదమున - ణ - నా యతి చెల్లును
రెండవపాదమున - అ - హ యతి చెల్లును
మూడవ పాదమున - శ - చ - యతిచెల్లును
నాల్గవపాదమున - స - జ - యతిచెల్లును

అయహలు చెల్లునని యుండుటచే యీక్రిందివిగ్రాహ్యములు.

అ-ఆ-ఐ-ఔ → య యా - యై - యౌ; హ - హా - హై హౌ - మిత్రములు

ఇ - ఈ - ఋ - ఎ - ఏ → యి - యీ - య్ఋ - యె - యే - హి - హీ - హ్ఋ - హె - హే మిత్రములు

ఉ - ఊ - ఒ, - ఓ యు - యూ - యొ - యో - హు - హూ - హొ - హో మిత్రములు

అ - య - హలు భిన్నస్థాన ప్రయత్నములుకలవి. అహలు కంఠ్యములు. యకారముతాలవ్యము. అంతస్థము నైనవ్యంజనము, యకారమునకు గల స్వరధర్మాన్ని బట్టియిది Semi Vowel అనియు అనబడుచున్నది. చ - ఛ - జ, ఝ - ఇవి తాలుజములైన ఊష్మవ్యంజనములు. శకారము తాలవ్యమైన ఊష్మవ్యంజనమే. కాబట్టి చఛజఝలు శకారముతో మైత్రికలిగిఉన్నది. శకారమునకు చ ఛ జ ఝ లు మిత్రములగుటవలన శ, ష, స లన్నియును మిత్రములగుచున్నవి.

స్థానకరణ ప్రయత్నసామ్యముచే న-ణ లు పరస్పరము మిత్రములగుచున్నవి.

ఉదా : 1 .... **సిం**ధూర తిలకంబు - **చె**మ్మగిల్ల (మను 1:5)

చెప్పినాఁడవు మాకు నా **శ్రి**తుడవనుచు (కాశీ 1:13)

ద**క్షు**/**ల** చటినాలవజాతి**హ**లముఖాత్తి విభూతి... (మను 1.50)

5.14. సంయుక్తయతి :

ఒక్కడుగున విశ్రాంతులు
పెక్కగుచో సంయుతములు పెనుపకమును జ
డ్డక్కరమునఁ దానెత్తిన
యక్కరమే యను పవలయు నన్నిట (గృష్ణా !

ఒక్కపాదమున రెండు, మూడు, నాలుగు యతులుగల వృత్తము లందు సంయుక్తాక్షరముంటే అందలి ఒక్క అక్షరమే అన్ని యతి స్థానములందును కూర్పవలయును. పాదాది యందు సంయుక్తమున్నచో మొదట యతి స్థానమున పెట్టిన అక్షరమే తరువాతి స్థానములందును వ్రాయవలయును. నడుమ సంయుక్తముంటే అందలి ఒక అక్షరము పాదాది యందును నదే అక్షరము తత్పాదమందలి తక్కిన యతిస్థానములందును నిలుపవలయును.

సంయుక్తాక్షరాలకు పాటింపవలసిననియమాలుపైన చెప్పబడ్డవి. ఇందులో రెండు విషయములున్నాయి. 1. యతిచెల్లింపవలసిన స్థానమొక్కటే ఉన్నప్పుడు పాటించుదానిని 'యతినియతి' అంటారు. ఒకటికంటె ఎక్కువ యతి స్థానాలున్నప్పుడు పాటించుదానిని 'బహుయతినియతి' అంటారు.

ఒకటికంటె ఎక్కువ హల్లులుగల అక్షరాన్ని సంయుక్తాక్షరమంటారు అట్టి సంయుక్తాక్షరము పాదాదినిగాని, యతిస్థానమునగాని ఉంటే అందేదో ఒక హల్లునకు మాత్రమే యతి మైత్రి పాటింపదగును. అట్టిదానిని సంయక్తయతి అని అంటారు.

అనంతుడు పాదాది సంయుక్తము. పాదమధ్య సంయుక్తమని రెండువిధాలుగా చెప్పాడు.

సంయుక్తాక్షరమునకు ఉదాహరణముగ లాక్షణికులందరును 'క్ష' నే గైకొని, దానితో మైత్రి కూర్పదగు అక్షరాన్నే చెప్పారు. 'క్ష'ను వర్ణమాలలో ఒక అక్షరంగా గ్రహించిన అనంతుడు సంయుక్తయతికి లక్ష్యముగ 'క్ష' కారమునే గ్రహించినాడు.

ఉదా: ఏ నిను వేఁడెద లక్ష్మీ
క్ష్మానాయక నీవు నన్ను గైకొని యిష్టం
బై నవి యొసఁగుము శుభ ల
క్ష్మా! నీవాఁడ ననొప్పు సంయుక్త యతుల్

2 వ పాదమందలి 'క్ష్మా'కు 'క్షై' కి, నాల్గవ పాదమందలి 'క్ష్మా'కు 'స'కు యతి వేయబడినది.

కకార షకారముల సంయోగము 'క్ష' కావున పై వర్ణములకు యతిని కూర్చటమైనది.

ఒక పద్యపాదంలో అనేక యతిస్థానాలున్నప్పుడు ప్రథమ స్థానమున కూర్చుయతి మైత్రికే చివరి స్థానములందును కూర్పవలయును. ఉదాహరణ : ద్విరదగతిరగడ -

క్ష్మావలయ మంతయు విషాణమున నెత్తుకిటి

మహిమ దలపోయ నక్కజ మనుచునిట్లనక,

క్ష్మావలయమంతయు విషాణమున నెత్తుకిటి

సత్త్వ మరు దననొప్పు సంయుక్త యతిచెడక.

ద్విరద గతిరగడ - ఇందులో 5 మాత్రలగణాలు పాదానికి ఎనిమిదుంటాయి యతి 1-11-21-31 మాత్రలకు యతి పాటింపబడి బహుయతి నియతిగా ఉంటుంది.

పైపద్యంలో మొదటిపాదంలోని 'క్ష్మా'కు 11 వ మాత్రాక్షరమైన 'షా'తోను అట్లే రెండవ పాదంలోని 21 మాత్రాక్షరమైన 'క్ష్మా' 31వ మాత్రాక్షరమైన 'షా'తోను యతి పాటింపబడింది.

కం. వడినెలవులలోఁజేరువ
యెడనొక సంయుతము నొల యెడ నొకటినిఁదా
రిడిరేని కవులు తప్పుట
యొడ ఁబడదు పృథ గ్యతి ప్రయోగముల హారీ !

యతిస్థానంలో ఒక సంయుక్తాక్షరాన్ని సమీపంలో మరియొక అక్షరాన్ని ఉంచినయెడల కవులు పొరబడుదురు కావున వేరువేరు యతిప్రయోగాలను కూర్పవచ్చును.

ఉదా : మఱియొక విధంబగు రగడ
ఱంపమున వచ్చుగతి వచ్చె నఖముల రిపుని
వక్షము నృసింహుఁడని రాయువడిసొరదుకృతి
ఱంపమున వచ్చుగతి వచ్చె నఖముల రిపును
రంబు నరసింహుడనఁ గ్రాలు సంయుక్తయతి.

ఇక్కడ 'ఱంపము - వచ్చు - లకు యతి ఏపాదానికాపాదంలో పొందుపరచబడింది. అంతేగాక ఇక్కడ రఱ యతి మైత్రికూడకలదు.

5.15 తద్భవవ్యాజయతి :

అప్రసిద్ధముల్ జ ఞ లు శబ్దాదియందు
ఞా జ సంయుక్తి తద్భవవ్యాజమునను
నణలతోఁ బొందు విరతి యాజ్ఞప్తి యనఁగ
జలరుహోదరాశ్రితులు సుజ్ఞాను లనగ.

కవర్గపంచమాక్షరమైన ఙకారమును, చవర్గపంచమాక్షరమైన ఞకారమును ఒక పదముయొక్క మొదట లేవు. జకారముక్రింది ఞావత్తుచేరిన సంస్కృతమునందున్న జ్ఞకారమునకు తద్భవమునందు 'న' 'ణ'కారములు వచ్చును. అట్టినకార ణకారములకును జ్ఞకారమునకును యతివేయుటను తద్భవ వ్యాజయతి అంటారు.

నణలతో ననుచోట 'న' కారమునకును 'విజ్ఞప్తి' యనుచో 'జ్ఞ' కారమునకును యతి చెల్లును. అంటే సంస్కృత శబ్దములందరి 'జ్ఞ'తో నణలకు యతిమైత్రి కూర్పబడినది.

ఆ. యజ్ఞమునకు జన్న మాజ్ఞప్తి కానతి

యాజ్ఞ కాన సంజ్ఞ కరయ సన్న

విన్నపంబువెండి విజ్ఞాపనమునకు

జ్ఞాకుఁదద్భవంబు నా ధరిత్రి.

ప్రకృతి -	తద్భవము	ప్రకృతి -	తద్భవము	ప్రకృతి -	తద్భవము
యజ్ఞము	జన్నము,	ఆజ్ఞప్తి	ఆనతి,	ఆజ్ఞ	ఆన
సంజ్ఞ	సన్న,	విజ్ఞాపనము	విన్నపము		

ఈ విధంగా పై సంస్కృత పదములలోని 'జ్ఞ'కారమునకు బదులు 'న' కారము వచ్చినది. పై పద్యము నాల్గవపాదమున 'జ్ఞా'కును 'నా' కును యతిచెప్పబడింది.

సంస్కృత పదముల మధ్యస్థమున, అవసానమునగల 'జ్ఞ' (ద్వితీయ సరళమగు 'జ' తాలవ్య అనునాసికము అయిన 'ఞ'ల యొక్క సంయుక్తాక్షరము) తద్భవములందునకారఁ(ద్రుతము) రూపమును పొందుట వలన 'జ్ఞ-న'లు రెండును మిత్రములని అనంతుడు లక్షణమున చెప్పెను.

అనునాసికములగు 'నణ'లుసన్నిహితోత్పత్తి స్థానములును సమాన ఉచ్చారణ ప్రయత్నములును కలిగి ఉన్నవి. 'యజ్ఞము - జన్నము' మున్నగువాని యందు 'నణ'లు సవర్ణములు. నకారమునకు చెప్పిన ణకారమునకు చెప్పినట్లే అని భావింపవచ్చును. జ్ఞ - న - ణ లు భిన్న స్థాన జనితములయినను ఉచ్చారణము నందలి అనునాసిక్య సామ్యముచే మైత్రికి అర్హమగుచున్నవి.

5.16. రేఫయుతయతి :

గీ॥ ఆంధ్రలిపిఁ జొప్పడదు ఋకారాన్వితంబు

క్రొత్తగాదు కృష్ణుని వెన్న మ్రుచ్చి మనఁగ

స్రుక్కఁడ తఁడాజి నెట్టి విరోధి నైనఁ

గ్రుమ్ము నన రేఫయుతయతి గూడుఁగాన.

ఋకారము లిపిలో ప్రత్యేకంగా చూపగలసంకేతం (ఌ) ఋ - రవర్ణములు మూర్ధన్యములు. ఋకారము రేఫతుల్యము. ఉచ్చారణ సామ్యంచేత ఋకారము రేఫ మగుచున్నది. కావున రేఫయుతమైన ఋకారానికి రేఫకు యతివేయుటను రేఫయుత యతి అనబడును. పై పద్యం రెండవపాదా ద్యక్షరమైన 'క్రొ'లోని రేఫకు - 'మృచ్చు' ధాతువులోని ఋత్వము రేఫతో కూడిన 'మ్రుచ్చు' నకు యతిమైత్రిని కూర్పబడింది.

5.17. అనుస్వారయతి :

భువి ననుస్వారయతి బిందుపూర్వకముగ
ణాకు నిట నాల్గు చెల్లు ఁబాండవ సహాయ !
నాకు నిట నాల్గు చెల్లు గంధర్వజనక !
మాకు నిట నాల్గు చెల్లు సంపదలరాజ !

ట - త - ప వర్గములందలి అనునాసికవర్ణములతో మిగిలినవర్ణాలు బిందువుతో కూడినపుడు ఏర్పడుయతిని అనుస్వారయతి యందురు.

1. పూర్ణబిందుపూర్వకములగు ట - ఠ - డ - ఢ లకుణతో యతివేయవచ్చును (ణ = ంట; ంఠ; ండ; ంఢ).

2. పూర్ణబిందు పూర్వకములగు త, థ, ద, ధ, న లకు 'న'తో యతివేయవచ్చును (న = ంత; ంథ; ంద; ంధ)

3. పూర్ణబిందు పూర్వకములగు ప,ఫ,బ,భ లకు 'మ'తో యతివేయవచ్చును (మ = ంప; ంఫ, ంబ, ంభ)

పై పద్యంలోని రెండవపాదంలో 'ణ' కు 'ండ'తోను; మూడవ పాదంలో 'న' కు 'ంద' తోను; నాల్గవపాదంలో 'మ'కు 'ంప' తోను మైత్రి వేయబడింది.

అనంతడు ట - త - ప 'వర్గాలకే చెప్పినాడుకాని' క-చ వర్గాలను పేర్కొన లేదు.

ప్రథమవర్గాంత్యమైన జ కారమునకున్ను, ద్వితీయ వర్గాంత్యమైన 'ఞ' కారమునకున్ను ప్రత్యేక వ్యవహారోపయోగములు లేవు కాబట్టి ట-త-ప వర్గములు మూడు మాత్రమే బిందుయతులకు ప్రసిద్ధి కావున క, చ వర్గాలకు పూర్ణబిందు పూర్వత్వ లక్షణము చెప్పకపోవుటకు కారణమై ఉంటుంది.

5.18. మకారయతి :

యరలవలు శషసహలును నాదిబిందు
యుతములై మకార విరామయుక్తిఁ దనరు
మారుతాత్మ జుఁడరిది సంయమి యనంగ
మదన జనకుఁడు దనుజ సంహారుఁడనంగ

పూర్ణబిందు పూర్వకములైన య,ర,ల,వలు, శ,ష,స,హలును మకారముతో మైత్రినొందును. పై పద్యమున మూడవపాదంలో మొదటి మకారమునకు బిందుపూర్వక యకారంబును, నాల్గవ పాదంలో మొదటి మకారమునకు బిందు పూర్వక హకారమును యతియందు మిత్రములు.

తెలుగులో బిందువు పరుష సరళములకు ముందేకలదు. సంస్కృతము నందు అంత స్థోష్మములకు ముందు కలదు. దీనిని ఆధారంగా సంహరణము - సమ్‌హరణము, సంరక్ష - సమ్‌రక్ష; అనెడి రూపద్వయములు ఉచ్చారణలో ఉన్నవి. 'కంసాలి'కి 'కమసాలి' అను రూపము ప్రసిద్ధము, పూర్ణబిందువును అనునాసిక వర్ణమే. ఈ కారణాలచేత అంత స్థోష్మములకు పూర్వముగల అనుస్వారము మకారరూపమును పొందుట వ్యవహార ప్రసిద్ధమైనది. ఇట్టి ఉచ్ఛారణ సామ్యాన్ని పురస్కరించుకొని బిందు పూర్వకములైన య,ర,ల,వ,శ,ష,స,హ లు మకారానికి మిత్రములైనవి.

వర్గాక్షరములకు పూర్వముననున్న బిందువు తత్తద్వర్గ పంచమాక్షరత్వమును (వర్గానునాసికము) పొందును. అదేవిధంగా అంతస్థోష్మములకు పూర్వముననున్న బిందువు మకార రూపాన్ని (చరమానునాసికము) దాల్చును. దీన్ని తొలుతచెప్పినవాడు అనంతుడు. ఈమైత్రి విరళంగా ప్రయోగింప బడటంవల్ల చిత్రకవి పెద్దన య-హలకు మాత్రమే ఈ యతిని నిర్దేశించాడు.

5.19. ఎక్కటియతి :

ధర నెక్కటివళ్లైతగు
ళరమఅవలు వానిలో అచెలంగెడి / (జెలంగును / లాకున్
సరి ళా యన విశ్రమవే
ళ రమాధిప రెండునుంగలసి వర్తించున్.

ల,ర,మ,అ,వ అను అక్షరములందు ఒక్కొక్కటి తమతమకే యతి మైత్రినొందును. దీనికి ప్రత్యేక యతి యని నామాంతరము. ల-ళ లకు మాత్రము పరస్పరము చెల్లుననియు ఇందు చెప్పబడింది. సంస్కృతమున ల-ళ ల కభేదమగుటచే ఇట్లు చెప్పబడింది. లకారము నకు లకారము; రేఫమునకు రేఫము, మకారమునకు మకారము; అవర్ణమునకు అవర్ణము వకారమునకు వకారము యతిమిత్రములు.

ఎక్కటియతి యందు చెప్పబడి యున్నను ల-ళ-డ లు ర-అలు ప,ఫ,బ,భ,వ లు తమలో తాము మిత్రములని అనంతుడు చెప్తున్నాడు పై పద్యంలో రెండవపాదమున 'ల' కు 'ల'కు యతి. నాల్గవపాదమున 'ళ' 'ల' యతి.

ఉదాహరణము :

మరుని తండ్రి లోకమహితుండు యాదవ
రాజసింహమూర్తి రక్షకుండు
అాఁగ వేలు పనఁగ అంపిల్లు నెక్కటి
వళ్లనాఁగ నిట్లువనజనాభ !

ఈ పద్యంలో మొదటి పాదమున 'మ'కారమునకును; రెండవ పాదంబున రేఫము (ర) నకును; మూడవపాదమున 'అ' కారమునకును; నాలుగవ పాదమున 'వ' కారమునకును యతి చెప్పబడింది.

ల - ళ లకు పైన చెప్పిన లక్షణ పద్యమందే కలదు.

5.20 ప్రభునామాంతయతి :

ఒరుల నన్నమ్మ యనుచోట నూఁదఁబడక
ద్వివిధమగు (బ్రభునామాంతవిరమణంబు
మహి నయోధ్యకు రాజు రామన యనంగ
నతని పట్టపు దేవి సీతమ యనంగ.

ద్విత్వరహితంబులై అన్న, అమ్మ శబ్దములు (అన, అమ) పరంబులై నిత్య సంధి ఘటిల్లగా యతులందు స్వరవ్యంజనములు భయమునకు చెల్లుబడి యగును. పై పద్యమున మూడవ పాదమున 'మహి - రామన' అనుచోహల్లునకును, నాల్గవ పాదమున అతని ... సీత + **అ**మ అనుచో అచ్చునకు యతులుంచబడెను. అన్నమ్మలు శ్రేష్ఠవాచకములు.

ప్రభువాచకములు కాబట్టి దీనికి ప్రభు యతియని పేరు అన్నమ్మ శబ్దద్వయమే కాక అయ్య, అక్క, అప్ప, అవ్వ ఇత్యాదులిందు గ్రాహ్యములు.

ఉదాహరణము :

భీ/ **మ**న నా పేరు వినంగ ఁజెప్పితిఁ దెలుంగా**గాధీశ** ! కస్తూరికా, ఇందు భీమన (భీమ + అన) అనుచోటగల అకారమునకు విశ్రమస్థానమున 'తెలుంగ + అధీశ' అనుచోగల అకారమునకు యతి చెల్లుబడి అయింది.

5.21. విభాగయతి :

సంఖ్యకుం బరిమాణసంజ్ఞకుఁ దనర్చు
శబ్దములపై విభాగోక్తి సరణిసంఘ
టించినప్పుడు యతులు రెండేసి యగు ను
పేంద్రుఁడిచ్చు ధనము మోపె ఁడేసి యనఁగ.

విభాగమును దెల్పుచోట సంఖ్యకు పరిణామార్థకమగు 'ఏసి' పరంబై నిత్యసంధి ఘటిల్లునేని యచ్చునకైనను హల్లునకైనను యతి పొసగును. మూడవ పాదమున హల్లునకు నాల్గవ పాదమున (ఉప + ఇంద్ర ... మోపె ఁడు + ఏసి) అచ్చునకు యతులు చూపబడినవి. రెండేసి, మూడేసి అనువాని యందలి 'ఏసి' ప్రత్యయము విభాగార్థ సూచకము. అట్టి 'ఏసి' ప్రత్యయము పరంగా ఏర్పడు సంధి యందు ఉభయయతి చెల్లుటను విభాగయతి అంటారు.

సంఖ్యావాచకములగు రెండు, మూడు మొదలగు వానికిని పరిమాణార్థకములయిన '**గంపెడు**' మొదలగువానికిని విభాగార్థ ప్రత్యయమగు 'ఏసి' అనునది పరంకాగా నిత్య సంధి జరుగుతుంది.

రెండు + ఏసి ⟶ రెండేసి; మోపెడు + ఏసి ⟶ మోపెడేసి; గంపెఁడు + ఏసి - గంపెడేసి - అనువానియందు పూర్వపదాంత వ్యంజనమునకుగాని, పరపదాది స్వరానికిగాని యతి మైత్రి చెల్లును. ఇది విభాగయతి, విభాగార్థప్రత్యయము పరమైనప్పటి సంధియందు చెల్లుయతి అగుటచే నిధి విభాగవళి అనబడింది.

ఉదా : **కృ**ష్ణుడిచ్చెనాలు**గే**సి చీరలు కూర్మి - ఇక్కడ వ్యంజనమైత్రి,
ఋషుల పాలిటివే యింతలేసి పనులు - ఇక్కడ స్వరమైత్రి (కాశీ 2.105)

అనంతుని మొదలుకాని లాక్షణికులెల్లరును ఈ యతిని చెప్పారు. ఏసి పరమైన సంధియందేకాక, విభాగార్థసూచకమగు 'అవ' అనునది పరమైనప్పుడేర్పడు రెండవ, మూడవ అనుసంధిగత రూపము లందును, ఉభయ వళిచెల్లునని విభాగవళి యందే రంగరాట్ ఛందంలో రంగకవి చెప్పాడు.

'గంపెఁడేసి' మొదలగుపదాల్లో 'ఏసి' ప్రత్యయమునకు పూర్వము పరిమాణార్థ సూచకమైన 'ఎఁడు' అనుప్రత్యయము కలదు. గంపెడు అనుదానిలో **ఎఁడు** చేరిన సంధియందు ఉభయయతి చెల్లును. దానిని లాక్షణికులు చెప్పకపోయినప్పటికి ప్రయోగాలున్నాయి.

5.22 భిన్నయతి :

1.క. అంచిత తిలకము శౌరిధ
రించె ననఁగ జగణమధ్య రేఫవిరతి మౌ
నంచిత తిలకము హరి ధరి
యించె ననఁగ భిన్నవిరతి **ని**త్యమువచ్చున్

"గురు విరహితంబులయి యయాంతంబులయిన యేకస్వర ద్విస్వరంబుల యించుగ్వ్రక్రంబులకి యుడా గమంబు విభాషనగు" - అనుబాలవ్యాకరణ క్రియాపరిచ్ఛేద సూత్రము (50) చొప్పున భుజ్ + యించు - భుజించు; భుజ్ - ఇయ్ - ఇంచు - భుజియించు; గుణ + ఇంచు - గుణించు; గుణియించు అనురూప ద్వయమేర్పడును. ధృ + ఇంచు - 'ఇ ఉ ఋ లకు ఇంచుక్కు పరంబగునపుడు అయుగవుగరు క్కులగు (క్రియా 60) అనుసూత్రముంబట్టి 'ధర్ + ఇంచు' - అయి, మీది సూత్రముచే' ధరించు; ధరియించు' నను రూపద్వయమలరారును. ఇయుడాగమము రాకున్నచో 'ధరించు, భుజించు అను రూపములుండి జగణములగును వీటి మధ్యాక్షర యతిస్థాన పతితమగుచో హల్లునకే మైత్రి. ఇయుడాగమమువచ్చినచో 'ధరియించు అనురూపమేర్పడియతి స్థానమున ఇకారస్వరమునకు మైత్రినందును. పైపద్యంలో రెండవ పాదమున 'ఇయు డాగమము రామిచే జగణ మధ్య రేఫవిరతి ఘటిల్లినది. ఇది సాధారణయతి, వ్యంజనయతి.

చతుర్థపాదమున 'ధరియించు'లో నీయాగమ' యి 'వర్ణానికి' 'ఇ' కారమునకు యతి సూచింపబడింది. స్వరయతి.

'ధరించు, హరించు' మొదలగు పదాలు సంధిరూపంలో 'ధరియించు, హరియించు' అని ప్రయోగింపబడినప్పుడు పరస్వరము (ఇంచుక్కులోని ఇకారము) నకు యతి మైత్రిని కూర్చుటను భిన్నయతి యందురు.

ఇంచుక్కు పరమైనచో కొన్నిధాతువులకు ఇయుడాగమము వికల్పముగా నగును : ధరి + ఇంచు ధరియించు; ధరించు. ఇచ్చట 'ధరియించు' నందు స్వరయతిని పాటించుటకు భిన్నయతి అనిపేరు. 'ధరించు' నందు వ్యంజనయతినే పాటింపవలయును. 'ధరించు' - వంటి క్రియాపదములనడుమనున్న ఇత్వముపై మరియొక ఇత్వము వచ్చి (ధరించు - ధరి - ఇంచు) ధరియించు అని ఏర్పడును. ధృ (ధర్) భుజి (భుజ్) మొదలగుధాతువులు ప్రత్యయ సహితములుగనే ప్రయోగింపబడుటవలన యడాగమము వచ్చురూపములకు అనంతుడు భిన్నముకాబడిన రూపములుగా భావించినాడు. అందుకే దీనికి భిన్నయతి అనునామమేర్పడింది.

ఉదా : ధ్వజం - బెత్తిన నెత్తనిమ్ము వచియించెద cగల్గినమాట

2. అట ఇకారాంత పదము మీcదటి దికార
మది యనంగ నవ్వల భిన్న యతికి cజెల్లు
దివిజవిభవంబు శౌరి చేతిది యనంగ
నసుర నాశంబు హరి చేతి యది యనంగ

దీనికితోడు అనంతుడు 'చేతిది ; కన్నది' వంటి పదాలనుకూడా భిన్నయతి క్రింద స్వీకరించెను. 'చేతియది' యందు భిన్నయతియును (స్వరయతి) 'చేతిది'-ఇందువ్యంజనయతి అనియు అనంతుని అభిప్రాయము.

అప్పకవి యీపదాన్ని భిన్నయతినుండి పృథఃక్కరించి 'ప్రత్యేకయతి' అను ఒక యతిభేదంగా చెప్పాడు.

'చేతిది' అను పదమునందుత్తర పదాద్యక్షరానికి లోపము లేనిచో అనగా 'చేతి యది' అనెడు రూపమునందు పాటించునట్టి స్వరయతికి భిన్నయతిగా అనంతుడు పేర్కొనెను.

సంబంధార్థమున శబ్దాలన్నీ తచ్ఛబ్దముతో సమసించును (అది - అవి మొదలగు తచ్ఛబ్దములు) అప్పుడా సమాసములోని అది - అవి శబ్దముల అత్తునకు లోపములు బహుళముగానగును. ఈ వ్యాకరణ విధిచేత (చేయి) చేతి + అది - చేతిది; చేతియది. అనెడు రూపములు ఏర్పడుతాయి. 'చేతియది'లోని యకారానికి వచ్చు స్వరయతియే పైలక్షణముననుసరించి భిన్నయతి.

5.23. వికల్పయతి :

గీ॥ హయుతమై పొల్లుల వికల్పయతులు చెల్లు
దేవకీనందనుఁడు జగద్ధితు ఁడనంగ
హలధరుఁడు సంగరాంగణోద్ధతుఁ డనంగ
నవని మోచినయవి కకుబ్భస్తులనఁగ.

క,చ,ట,త, పలకు (పొల్లులకు) పరమైన హకారమునకు ఘ,ఝ,ఢ,ధ,భ వర్ణములు క్రమముగా వికల్పముగానగు. హకారము పరంబు కాగా క,చ,ట,త,పలు గ,జ,డ,ద, బలగు.

వాక్ + హరి - వాగ్ + హరి - వాగ్ఘరి; వాగ్హరి; ఇట్లే తక్కినవి. ఇట్టి వికల్ప సంధులందు లోపించియున్న హకారమునకుఁగాని వర్గాక్షరమునకు గాని యతి చెల్లును 'వాగ్ఘరి' అనుచోట గకారమునకంటె హకారమున నొండెయతి ఘటింపవచ్చు. వికల్పసంధియందలి యతి గాన దీనికి వికల్పయతి యను పేరుకలిగె. పైపద్యంలో రెండవ పాదమున - జగత్ + హిత - 'జగద్ధితి' అనుచోట తకారమునకు, మూడవపాదమున ఉత్ + హత 'ఉద్ధత' అనుచోట హకారమునకు యతి ఘటింపబడింది. నాల్గవ పాదమున 'కకుప్ + హస్తి - కకుబ్భస్తి అనుచోట హకారమునకు యతి చూపబడింది.

జగత్ + హిత - జగద్ధిత; జగద్హిత - అనునట్టి వికల్పసంధిలో హకారము పరమగుచున్నది. ఇట్టి హకారము పరమగునట్టి సంధి గతాక్షరానికి పాటించాల్సినయమాతిని యన్ని చెప్పబడటంచేత నీయతి కి వికల్పయతి అయింది. స్వరరహితమైన వర్గహల్లులకు హకారము పరమైనప్పుడు వికల్పసంధి జరుగును. అట్టి స్థలాల్లో పూర్వ పదాంతపొల్లు హల్లునకును పరపదాది హకారమునకు యతిమైత్రి కూర్పదగును. అనగా దేనికైనను యతి చెల్లింపవచ్చును.

అనునాసికేతరములయిన వర్గహల్లులకు హకారము పరమైనపుడు ఆ హకారానికి పూర్వమున గల వర్ణము యొక్క సవర్ణాదేశము వైకల్పికంగా అగునని "ఝయోహో న్యతరస్యామ్" అను సంస్కృతవ్యాకరణ సూత్రం చేత చెప్పబడింది. ఈ సంధి వైకల్పికమగుటవల్ల పూర్వవర్ణానికి గాని, హకారానికి గాని యతి మైత్రి చెల్లుట తటస్థించింది.

వాక్ + హరి - వాగ్ఘరి, వాగ్హరి - వంటి సంధి స్థానంలో కకారపొల్లునకు గాని, హకారానికి గాని యతి వేయదగును. పూర్వ వ్యంజనానికి యతి వేయవలసివచ్చినప్పుడు హకారముపై నున్న స్వరమునకు యతి కూర్పవలసి ఉన్నది.

5.24 యుక్త వికల్పయతి :

నలిజ కారహల్లి తరానునాసికాఖ్యఁ
గదిసి తత్పంచమముగా వికల్ప విరతి
గలుగుఁజక్రి వల్లవసుదృఙ్మథుఁ డనంగఁ
గమలనేత్రుండు సకల దిఙ్మహితుఁడనఁగ

అనునాసిక సంధియందు కకారంబునకు ఙకారంబగుం ఇదియు వికల్పమే. దిక్ + మహిత - దిఙ్మహిత; దిగ్మహిత. ఇందు లుప్త కకారమునకు యతిఘటింపవచ్చును.

పై పద్యమున తృతీయ చతుర్ధ పాదములందు 'దృక్ + మథ; దిక్ + మహిత' - అనుచోటులకల కకారంబులకు యతి ఘటింపబడింది. కకారమున కొక్కటికే కాక యితర వర్గములకును నిదిసిద్ధించును.

5.25 అభేదయతి

ప్రకట పకార వర
ద్వికమునకుం జను నభేదవిరతి నిశాట
ప్రకర మెరిసె రామునిపా
వకశరమున జనకసుత నెపంబున ననఁగన్

ఇందు అభేదము వలన యతిమైత్రి సాధింపబడుచున్నది

'వపయోరభేదః' - వకారము దంత్యోష్ఠ్యమయ్యును ఓష్ఠ్యోచ్చార ణాధిక్యముకలది. నాదము అల్పప్రాణమునైన వ్యంజనము. పకారము ఓష్ఠ్యమును - శ్వాసము - అల్పప్రాణము నైనవ్యంజనము. రెండువర్ణములకును క్రిందిపెదవి కరణము. ఇట్టిహేతువులచే ఉచ్చారణమున సామ్యము కలిగి ఉండి యతిమైత్రి చెల్లుచున్నవి.

అనంతుడు - ప - వలకు అభేద విరతిని చెప్పినాడు.

నెపము - నెవము; ద్రౌపది - ద్రోవది, ద్వీపి - దీవి; వాపి - బావి ఈ విధముగా తత్సమ తద్భవము లందార్యద్రావిడ భాషలయందు రూపాంతర పరిణామము కాననగును.

తెలుగు సంధియందు కళలపైని పకారము వకారమగును

అతడు + పలికె - అతడవలికె (గసడదవాదేశసంధి)

పైకారణాలచే అభేదయతి ఏర్పడుతున్నట్లు తలంచవచ్చును.

అప్పకవి వ - పలమైత్రిని అభేదవర్గయతిక్రింద చెప్పెను. వకారముతో పకారమునకు మైత్రిని చెప్పుటవలన వర్గమంతయు అనునాసికమును బాసి మైత్రికి తగి ఉండి, అనంతుని లక్షణమునందే అప్పకవి చెప్పిన అభేదవర్గయతి అంతర్గతమగుచున్నది.

పై పద్యమునాల్గవ పాదాది అక్షరమైన 'వ'కు 'ప'తో యతిమైత్రి కూర్చబడింది.
ఇట్లే : కావునన్మహీ / వల్లభ తక్షకాధము నెపంబున సర్పములెల్లనగిలో, ఆది (1.126) ఈ విధంగా అనంతుడు 24 యతులను పేర్కొనెను. పూర్వకవుల ప్రయోగములను గ్రహించి ఏవి బహుళంగా ఉంటయో వాటిని గ్రహింపుడు.

పాఠం - 6

అలంకారములు

శీర్షికలు:

6.0 లక్ష్యం

6.1 శబ్దాలంకారములు

6.2. అలంకారములు

II

6.0 లక్ష్యం

కావ్యానికి శోభ నిచ్చేవి అలంకారములు. ఇవి పద్యం యొక్క అర్థాన్ని ఆశ్రయించు కొని వుంటాయి. అలంకరించేది. అలంకారం. ఇవి రెండు విధాలు.

1. **శబ్దాలంకారాలు :** శబ్దాన్ని అనుసరించి ప్రయోగింపబడేవి.
2. **అర్థాలంకారాలు :** అర్థాన్ని అనుసరించి ప్రయోగింపబడేవి.

అర్థంతో కూడిన చమత్కారం కలిగిన అలంకారాలు.

కావ్య సంబంధమైన అలంకారాలను గురించి "అలంక్రియతే అనేన ఇత్యలంకార" అని సౌందర్య మలంకారం అని లాక్షణికులు వివరించారు.

1. **శబ్దాలంకారాలు :** ఛౌకానుప్రాస, వృత్త్యానుప్రాస, యమకము, అనుప్రాస, ముక్తపదగ్రస్తం మొదలైనవి.
2. **అర్థాలంకారాలు :** (1) ఉపమ, (2) ఉత్ప్రేక్ష, (3) రూపక, (4) అర్ధాంతరన్యాస, (5) అతిశయోక్తి, (6) దృష్టాంత, (7) ఉల్లేఖ, (8) శ్లేష మొదలగునవి.

6.1. శబ్దాలంకారాలు :

1. **అనుప్రాస అలంకారము :** అనుప్రాసాలంకారము (1) ఛేకానుప్రాస, (2) వృత్యను ప్రాస, (3) లాటాను ప్రాస, (4) అంత్యాను ప్రాస అని నాల్గు విధాలు.

1. **ఛౌకాను ప్రాసాలంకారము :** వ్యవధానం లేకుండా అర్థ భేదంగల రెండేసి హల్లుల జంటలు ప్రయోగింపబడతాయి.

సంస్కృత లక్షణం : "భవే దవ్య విధానేన ద్వయోర్వ్యంజన యుగ్మయోః
ఆప్పతిర్యవ్యముపై చేశాను స్థాన భవ్యతే"

ఉదా: కందర్ప దర్పదములగు

సుందర దరహాస రుచులు సుందరి యందం

బందం గూరగ శంకర

వందారు దారు విశ్వవరు నర్చించెన్

సమన్వయం :

ఇందులో దర్ప దర్ప దారు. దారు అనే హల్లుల జంటలు వ్యవధానం లేకుండా వెంట వెంటను వచ్చాయి. కాబట్టి ఛేకాను ప్రాసాలంకారం అయింది.

2. వృత్యను ప్రాసాలంకారము :

సంస్కృత లక్షణం: ఏక ద్వి ప్రభృతీవాంతు వ్యంజనానాలయరాభవేత్ పునరుక్తిరసా నామ్ వృత్యను ప్రాస ఇష్యతే, ఒకటి గాని రెండు లేక మూడు హల్లులు మరల మరల రావడమే వృత్యను ప్రాస,

హరి హరి సిరి యుద్ధమున గల

హరి హరి హయు కొరకు ధనుజు నడుగం జనియెన్

సమన్వయం: ఇందు 'ర' కారము అనేక సార్లు రావడం చేత వృత్యను ప్రాస అలంకారం అయింది.

3. లాటాను ప్రాసాలంకారము :

ఒకే పదము అర్థ భేదం లేకుండా తాత్పర్య భేదంతో అనేకమార్లు ప్రయోగింపబడుట లాటానుప్రాసము.

ఉదా: కమలాక్షు నర్చించు కరములు కరములు.

శ్రీనాధు వర్ణించు జిహ్వ ఉన్న

సమన్వయం : కరములు - చేతులు   కరములు చేతులు

జిహ్వ నాలుక   జిహ్వ- శ్రేష్టమైన నాలుక

దీని తాత్పర్యం విష్ణువును పూజించు చేతులు శ్రేష్టమైన చేతులని, ఆయనను వర్ణించని నాలుక శ్రేష్టమైన నాలుక కాదని, అర్థం ఒకటే అయితే తాత్పర్యం చెప్పేటప్పుడు విశేషంగా చెప్పడం వల్ల లాటాను ప్రాస అయింది.

4. అంత్యానుప్రాసాలంకారము: అన్ని పాదాల అంతమందు శబ్దార్థముతో సంబంధం లేక కేవలం అంత్యాక్షరాలు సమానంగా లయబద్ధంగా ఉండుట అంత్యాను ప్రాస అలంకారము.

ఉదా : సుదతీ నూతన మదనా

శ్రీ మదనాగ తురంగు పూర్ణ మణమయ సదనా

ఇందు పాదాంతమందు మదనా, సదనా అను వర్ణాలు సమానంగా ప్రయోగించినందువల్ల అంత్యానుప్రాస అయింది.

ఉదా: చదువురాని మొద్దు
వద్దు మనకు వద్దు
కదల లేని ఎద్దు.
వద్దు రైతు కొద్దు

సమన్వయం : ఈ గేయంలో అన్ని పదాల చివర 'ద్దు' వచ్చింది. కాబట్టి ఇది అంత్యాను

5. **యమకము :** అర్థ భేదముగల పదములను మరల మరల ప్రయోగించుట.

ఉదా : లేమా ! దనుజుల గెలువంగ లేమా
లేమా - స్త్రీని పిలుచుట
గెలు వంగలేమా - జయించగలం.

సమన్వయం : ఇందులో పదం ఒక్కటే అయినా అర్థం మాత్రం వేరుగా వుంది. వేరు వేరు అర్థాలు కల ఒక పదాన్ని మరల మరల ప్రయోగించటం వల్ల యమకాలంకారం అయింది.

6.2. అర్థాలంకారాలు :

1.1. (అ) ఉపమాలంకారము :

సంస్కృత లక్షణం : ఉపమాయత్ర సాదృశ్య లక్ష్మీరు సతీద్వయోః
హంపీన కృష్ణా తే కీర్తి స్వర్గంగా మనగాహతే

ఆంధ్ర చంద్రాలోకం : వర్ణ్యముపమాన ముపమాన వాచకము స
మాన ధర్మము సంఘటింప నగు నుపమ
హంసి నీచందాన నీకీర్తి యబ్జనాభ
యభ్ర గంగావ గాహనం బాచరించు

ఉపమానమునకు ఉపమేయమునకు సామ్యరూపమైన సౌందర్యము సహృదయ రంజకముగా వర్ణించి చెప్పిన ఉపమాలంకారం, ఇందులో ఉపమానం, ఉపమేయం, ఉపమావాచకం, సమాన ధర్మం అనే నాలుగు భాగాలుంటాయి.

1. ఉపమేయం	-	పోల్చే వస్తువు - ముఖము, కన్నులు మొదలగునవి.
2. ఉపమానం.	-	పోలికకు తెచ్చే వస్తువు - చంద్రుడు, పద్మము మొదలగునవి.
3. ఉపవాచకము	-	పోలికను చెప్పు శబ్దము - వలెన్, పోలెవ్, కైవడి, భంగిన్ మొదలగునవి.
4. సమాన ధర్మం	-	పోల్చుటకు ఆధారమైన ధర్మము - ఉన్నది.

ఉదా : ఓ రాజా నీ కీర్తి హంసవలె ఆకాశ గంగలో మనగుచున్నది.

ఉపమేయం	-	కీర్తి
ఉపమానం	-	హంస
ఉపమావాచకం	-	వలె
సమానధర్మం	-	మునుగుట

సమన్వయం : రాజు యొక్క కీర్తిని హంసతో పోల్చి చెప్పటం వల్ల ఉపమాలంకారం ఆయంంది.

(అ) లుప్తాలంకారము : పూర్ణోపమాలంకరము నందుండు విషయాలైన ఉపమేయం, ఉపమాన, ఉపమావాచక, సమాన ధర్మాలలో ఒకటిగాని రెండు లేక మూడు గానీ లోపించి నట్లైతే అది లుప్తాపమ అలంకారం అవుతుంది. ఇది 8 విధాలు.

1. వాచకలుప్త	:	ఉపమావాచకం లోపించి మిగిలిన లక్షణాలు ఉన్న అలంకారం.
2. ధర్మలుప్త	:	సమాన ధర్మము లోపించిన అలంకారము.
3. ధర్మవాచక లుప్త	:	సమాన ధర్మము ఉపమా వాచకము రెండు లోపించిన అలంకారమ
4. వాచకోసమేయ లుప్త	:	ఉపమావాచకము, ఉపమేయము రెండూ లోపించిన అలంకారము.
5. ఉపమాన లుప్త	:	ఉపమానం లోపించిన అలంకారం.
6. వాచకోపమానలుప్త	:	ఉపమావాచకం, ఉపమానం లోపించుట.
7. ధర్మ ఉపమాన లుప్త	:	సమానధర్మం ఉపమానం లోపించుట.
8. ధర్మ ఉపమాన వాచక్ష లుప్త	:	సమాన ధర్మం, ఉపమానం, ఉపమావాచక లోపించిన అలంకారము.

ఈ విధంగా ఉపమాలంకారం పూర్ణోపమాలంకారంగాను 8 విధాలైన లుఫ్తాపమాలంకారంగాను విలసిల్లుతుంది.

2. **ఉత్ప్రేక్షాలంకారము :**

సంస్కృత లక్షణం : సంభావనా స్యాదుత్ప్రేక్షా వస్తు హేతు ఫలాత్మనా
ఉక్తా నుక్తా సుదాధ్యాతు సిద్ధా సిద్దాల్సిదేపరే.

తెలుగు లక్షణం : విదితము లుత్ప్రేక్షలు పెం
పాది వేడుఉగావ్యముల యందు నుక్తా నుక్తా
స్పదమును సిద్ధా సిద్ధా
స్పదము నన్ వస్తు- హేతు ఫల రూపము నన్.

ఉత్ప్రేక్ష అంటే ఊహించుట అని అర్థం. ధర్మ సామ్యాన్ని బట్టి ఉపమేయమును ఉపమానముగా ఊహించుట.

ఉపమేయమును విషయము, ప్రస్తుతం, వర్ణ్యము, ప్రకృతము అని

ఉపమానం - విషయ, అప్రస్తుతం, అవర్ణ్యము, అప్రకృతము అని ఆలంకారికులు వ్యవహరించారు..

ఈ అలంకారము వస్తువు, హేతువు, ఫలమును బట్టి సంభావించుట ద్వారా ఇది హేతూత్ప్రేక్ష, ఫలోత్ప్రేక్ష, వస్తూత్ప్రేక్ష అని 3 విధాలుగా చెప్పబడుతుంది. ఈ మూడు తిరిగి ఒక్కొక్కటి 2 విధాలుగా, మొత్తం 6 విధాలుగా చెప్పబడుతుంది.

1. వస్తూత్ప్రేక్ష	-	1. ఉత్త విషయ వస్తూత్ప్రేక్ష 2. అనుక్త విషయ వస్తూత్ప్రేక్ష
2. హేతుత్రేక్ష	-	1. సిద్ద విషయ హేతూత్ప్రేక్ష 2. అసిద్ధ విషయ హేతూత్ప్రేక్ష
3.ఫలోత్ప్రేక్ష	-	1. సిద్ద విషయ ఫలోత్ప్రేక్ష 2. అసిద్ధ విషయ ఫలోత్ప్రేక్ష

1. **ఉత్త విషయ వస్తూత్ప్రేక్ష :**

లక్ష్యం : చక్రవాకీ వినియోగాగ్ని జనిత ధూమ
సమిది యని శంక చేసెదఉదిమిర పటవీ

లక్షణం : ఒక వస్తువునకు మరి యొక వస్తువు యొక్క తాదాత్మ్యము చెప్పుట వస్తూత్ప్రేక్ష అలంకారం. ఇది ఉక్తమైన ఉక్త విషయం **వస్తూత్ప్రేక్ష** అవుతుంది.

ఉదా: 'ఈ చీకటిని చక్రవాకము యొక్క విరహాగ్ని నుండి పుట్టిన పొగ అని నేను తలంచెదను.

సమన్వయం: చీకటికి పొగతో తాదాత్మ్యం చెప్పబడింది. చీకటి నల్లగా వుంటుంది. పొగ నల్లగా వుంటుంది. చీకటిని చీకటిగా చెప్పక చక్రవాకము యొక్క విరహము నుండి పుట్టిన పొగగా ఊహించబడింది. కావున ఉత్ప్రేక్ష అయింది విషయమైన "చీకటి" చెప్పడం చేత ఉక్త విషయ ఉత్ప్రేక్ష అయింది.

ఉపమేయము (విషయము)	:	చీకటి
ఉపమానము (విషయ)	:	పొగ

2. అనుక్త విషయ వస్తూత్ప్రేక్ష :

ఒక వస్తువు యొక్క తాదాత్మ్యమును మరొక వస్తువునకు చెప్పేది. ఇందు (ఉపమేయము) చెప్పబడదు.

ఉదా : అంగములకు పూత పూయుచున్నట్లు, ఆకాశము కాటుకను వర్షించుచున్నది.

సమన్వయం : పూయు చున్నట్లు, కాటుక వర్తించుచున్నట్లు' అని ఉపమానము మాత్రమే చెప్పబడింది కానీ విషయము (ఉపమేయం) చెప్పబడలేదు.

చీకటి వ్యాపించి వుంది. చీకటి పడింది అని చెప్పుటకు బరులుగా పూత పూయుట, వర్షించుట అని మాత్రం చెప్పుటచే విషయము అనుక్తమయింది. చీకటి పడింది అను విషయము చెప్పకుండనే "చీకటిని" స్ఫురింప చేయుటచే ఇది అనుక్త విషయ వస్తూత్ప్రేక్ష అయింది.

చీకటి	-	ఉపమేయము.
కాటుక పూత	-	ఉపమానం.

II 1. హేతూత్ప్రేక్ష : హేతువు కాని దానిని హేతువుగా ఊహించుట, ఇది (1) సిద్ధ విషయ హేతూత్ప్రేక్ష, (2) ఆసిద్ధ విషయ హేతుత్రేక్ష అని రెండు విధాలు.

1. సిద్ధ విషయ హేతూత్ప్రేక్ష : హేతువు సిద్ధమైనచో అది సిద్ధ విషయ హేతూత్ప్రేక్ష అవుతుంది.

ఉదా: 'రక్తౌ తనాంఘ్రీ మృదువౌ భుని విక్షేపణాధ్ధ్రువమ్"

"ఓ కాంతా నిమ్రుదు పాదములు భూమిపై మోపుట వల్ల ఎఱ్ఱబారినవని నేను తలంచెదను"

సమన్వయము : కాంతా పాదములు సహజంగాను ఎఱ్ఱగా వున్నాయి. కానీ భూమి మీద పెట్టడం వల్ల ఎఱ్ఱబారినవి అని చెప్పుటచే ఆ ఎరుపు దనానికి కారణం భూమిపై పెట్టడం అని 'కారణం' వల్ల ఇది హేతూత్ప్రేక్ష అయింది. ఎంతమెత్తని పాదాలయిన భూమిపై పెట్టుట సిద్ధ విషయం. ఇక్కడ హేతువు సిద్ధ విషయగతమైంది. కాబట్టి సిద్ధ విషయహేతూత్ప్రేక్ష అలంకారం అయింది.

2. ఆసిద్ధ విషయ హేతూత్ప్రేక్ష : ఆసిద్ధమైన విషయమును హేతువుగా ఊహించిన ఆసిద్ధ విషయ హేతుత్రేక్ష అవుతుంది.

ఉదా: "తమ్ము లేచ్ఛయామానం పద్మైర్వైరాయతే శశీ".

ఓ యువతీ ! నీముఖ కాంతిని పొందగోరి చంద్రుడు పద్మములలో వైరము పూనుకున్నాడు.

సమన్వయము : చంద్రుడు కలువలకు మిత్రడు. పద్మములు సూర్యుడు వచ్చినపుడే వికసిస్తాయి. అది ప్రకృతి సహజం. కానీ చంద్రుని నిరోదానికి కారణం యువతి యొక్క ముఖ కాంతిని పొందాలని, వైరము పూనాడు అని హేతువుగా చెప్పబడింది. అచేతనుడైన చంద్రునికి ఇట్టి కోరిక కలగడం అసంభవం, ఆసిద్ధ విషయము. ఆసిద్ధ విషయమును హేతువుగా భావించుటకు ఆసిద్ధ విషయము హేతూత్ప్రేక్ష అలంకారం అయింది.

III 1. ఫలోత్రేక్ష : ఫలము కాని దానిని ఫలముగా ఊహించినచో అది ఫలోత్ప్రేక్ష అలంకారం అవుతుంది ఫలోత్ప్రేక్ష, (2) ఆసిద్ధ ఎలోత్ప్రేక్ష అని రెండు విధాలు.

1. సిద్ధ విషయ ఫలోత్రేక్ష : సిద్ధ విషయమును ఫలముగా ఊహించుట.

ఉదా: "మధ్య కి కుచయార్నై త్యై బద్ధ కనకరామఖి:"

ఓ యువతీ ! కుచములను ధరించుటకే కాబోలు నీ నడుము బంగారు గొలుసులతో కట్టబడినది.

సమన్వయము : నడుము స్వయంగానే కుచములను మోస్తుంది. కానీ బంగారు గొలుసులు బిగించుట చేతకాదు. నడుము కుచములను మోయుట సిద్ధ విషయము. బంగారు గొలుసులచే నడుమును బిగించుటకు ఫలము కుచ ధారణము ఫలంకాదు. కానీ సిద్ధ విషయమైన కుచధారణమును ఫలముగా భావించడం వల్ల ఇది సిద్ధ విషయ ఫలోత్ప్రేక్ష అయింది.

2. ఆసిద్ధ విషయ ఫలోత్ప్రేక్ష : ఆసిద్ధమైన విషయమును ఫలముగా భావించుట ఆసిద్ధ విషయ ఫలోత్ప్రేక్ష

ఉదా : "ప్రాయోజ్జ్ఞ త్వత్పదేనైక్యం ప్రాపుం లోయే తమస్యతి"

ఓ యువతి ! అనేక విధాలుగా నీ పాదాలలో ఐక్యము పొందడానికి పద్మము నీటిలో తపస్సు చేస్తుంది.

సమన్వయము : పద్మం నీటిలో ఉండడం దాని ప్రకృతి సహజ గుణం. అంతే కానీ యువతి యొక్క పాదాలతో ఐక్యం చెందడం కాదు, పద్మానికి అలాంటి ఫలప్రాప్తికూడా ఆసిద్ధ విషయం. అలాంటి ఆసిద్ధ విషయాన్ని పద్మము యొక్క నీటిలో వుండి తపస్సుకు ఫలంగా భావించడంచే ఇది అసిద్ధ విషయ ఫలోత్ప్రేక్ష అయింది.

కాబోలు, తలచెదను, అనునట్లు, శంకించెదను మొదలగునవి ఉత్ప్రేక్ష యొక్క సూచక పదాలు. ఇవి ఉన్న ఉత్ప్రేక్ష అలంకారం అవుతుంది.

3. అర్థాంతరన్యాసాలంకారము :

సంస్కృత లక్షణం : "ఉక్తిరర్థాంతర వ్యాసస్స్యాత్సామాన్య విశేషయోః
హనుమానబ్ధి మతర దుష్కరం కిం మహాత్మనామ్"

తెలుగు : సర్వసామాన్యమును విశేషించు సుక్తి
యమర నర్థాంతర న్యాసమునగ బరగు
ఆంజనేయుడు లంఘించె నంబురాశి
యహమ దుస్తర మెద్ది మహాత్ములకును

సామాన్యమును విశేషము చేతగానీ, విశేషమును సామాన్యం చేతగానీ సమర్థించుట అర్థాంతరన్యాసాలంకారం. సామాన్యం అంటే లోకంలో సాధారణంగా జరిగే విషయం. విశేషం అంటే లోకంలో ఎవరూ చేయరాని గొప్ప విషయం.

ఉదా : విశేషాన్ని సామాన్యంచే సమర్థించుట
హనుమంతుడు సముద్రాన్ని లంఘించాడు.
మహాత్ములకు సాధ్యంకానిది లేదుకదా

సమన్వయం : హనుమంతుడు సముద్రాన్ని దాటడం విశేషం. మహాత్ములకు సాధ్యంకానిది లేదు అని సామాన్యంగా దాన్ని సమర్థిస్తున్నాం.

2. సామాన్యాన్ని విశేషంతో సమర్థించుట

తెలుగు : అల్పవస్తువైన నధిక గుణాఢ్యంసం
బంధమునను గౌరవంబు గాంచు
కుసుమ సుమాలతోడఁ గూడుటచేగాదె
త్రాడు తలల చేతఁ దాల్పబడియె

సంస్కృతం : గుణవద్వస్తు సంపర్గాద్యాతి స్వలో గౌరవమ్
పుష్ప మాలాను షంగేణ సూత్రం శిరసిధార్యతే

సమన్వయం : పూవులలో కూడిన దారాన్ని శిరస్సున ధరిస్తున్నాం. మంచివారలతోడి సంసర్గం వల్ల అల్ప వస్తువులు కూడా గౌరవాన్ని పొందుతాయి. సామాన్యమైన దారం విశేషమైన పూవులలో కలియడంవల్ల గౌరవం పొందుతుంది. కావున అర్థం తరన్యాస అయింది.

4. రూపకాలంకారము :

సంస్కృత లక్షణం : విషయస్య లేదతాద్రూప్య రంజనం విషయ స్వయత్
రూపకం తత్ త్రిధాధిక్యన్యూనత్వా భవయోక్తిభిః

తెలుగు లక్షణం: ప్రకట మగునట్టి విషయంబునకు విషయ్య
భేదతాద్రూప్య రంజనం బేయదియ
రూపకం బిది మూడు తేరుల దనర్చ
నధికతా న్యూనతానుభయ పచనాస్తి

ఉపమేయమునకు ఉపమానము తోడి అభేదమునుగాని, తాద్రూప్యమును గాని వర్ణించిన యెడల రూపకాలంకారము. అగును. ఉపమానమునందు ఉపమేయ ధర్మాన్ని ఆరోపించుట.

ఈ అలంకారము ప్రధానంగ (1) అబేధ రూపకము, (2) తాద్రూప్య రూపకమని రెండు విధాలు కాగా ఇవి అధిక, న్యూనత, అనుభయా భేదములచే మొత్తం 6 విధాలు అవుతున్నాయి.

1. అభేద రూపకము – 1. అధికాభేద రూపకం
– 2. న్యూభేద రూపకం
– 3. అనుభయా భేద రూపకం.

2. తాద్రూప్య రూపకం – 1. అధిక తాద్రూప్య రూపకం
– 2. న్యూన తాద్రూప్య రూపకం
– 3. అనుభయా భేద తాద్రూప్య రూపకం

1. అబేధ రూపకము :

1. అధికాబేధ రూపకం : ఉపమేయ ఉపమానములకు అభేధమును చెబుతూ ఆధిక్యతను చెప్పుట.

ఉదా : ఈ రాజు సమదృష్టి స్వీకరించి విశ్వమేలుచున్న పరమేశ్వరుడు. ఇందు రాజుకు శివునికి అభేదము కలదు, శివునకు లేని సమదృష్టి రాజుకు అధికంగా చెప్పడంచే అధికాభేద రూపకం అయింది.

2. న్యూనాభేద రూపకం : ఉపమాన, ఉపమేయములకు ఆభేదమును చెబుతూ ఉపమేయానికి న్యూనత్వమును ఆసాదించుట.

ఉదా: ఇతడు మూడవ కన్నులేని ఈశ్వరుడు.

రాజు – ఉపమేయం, శివుని – ఉపమానం. ఇద్దరికి అభేదం చెప్పబడింది. కానీ రాజుకు మూడోకన్ను లేదు అని న్యూనత్వాన్ని చెప్పడంచే న్యూనభేద రూపకం అయింది.

3. అనుభయా భేదరూపకం : ఉపమేయ ఉపమానములకు అభేదము చెబుతూ ఉపమానం కంటే ఉపమేయానికి న్యూనతకానీ, ఆధిక్యతగానీ లేకుండా చెప్పుట అనుభయా భేదరూపకం.

ఉదా : క్షణములో పురములు భస్మీవంతం చేసిన శివుడు ఇతడేకదా. పురములను క్షణంలో బూడిద చేయుట రాజులను శివుని తోను సమానంగా వుంది. శివునకు రాజునకు అభేదం చెప్పబడింది. ఉపమేయం రాజు ఉపయానం శివుడు. ఇద్దరికి అధ్యికత కానీ న్యూనత కానీ చెప్పలేదు. కాబట్టి అనుభయా భేదరూపకం అయింది.

2. తాద్రూప్య రూపకం : 1. అధికతాద్రూంప్యరూపకం

ఉపమేయమునందు తాద్రూప్యాన్ని బట్టి ఉపమానాన్ని ఆరోపించుట తాద్రూప్య రూపకం అవుతుంది. ఉపమానం కంటే ఉపమేయాన్ని అధికం చేసి చెప్పేది. "

ఉదా : ఈ ముఖ చంద్రుడు కళంకములేని చంద్రుని వలె ఉన్నాడు. ఇందు ముఖం నందు చంద్రునితో తాద్రూప్యం వుంది. ఉపమేయమైన ముఖం చంద్రుడు ఉపమానమైన చంద్రుని కంటి కళంకము లేనివాడు. అంటే చంద్రునికు లేని కళంక . రాహిత్యం ముఖము నందు అధికంగా చెప్పుటచే అధిక తాద్రూప్య రూపకం అయింది.

2. **న్యూనతాద్రూప్యరూపకం :** ఉపమాన ఉమేయాలకు తాద్రూప్యము చెబుతూ ఉపమేయానికి న్యూసత్యమును ఆసాదించుట

ఉదా : ఈమె పాలిసంద్రము నందు జన్మించని అపరలక్ష్మీ ఉపమేయం ఆపరలక్ష్మీ, ఉపమానం లక్ష్మీ ఇద్దరికి దాప్యంవుంది. కానీ పాలసంద్రమందు జన్మించకపోవడం అందున్న న్యూవత్యం కాబట్టి న్యూవతాద్రూప్యం అయింటే.

3. **అనుభయా భేదతాద్రూప్యం :** ఇందు ఉపమాన ఉపమేయాలకు తాద్రూప్యం ఉంటుంది. న్యూనతకానీ ఆధిక్యతగాని ఉండదు.

ఉదా : ఈ స్త్రీ యొక్క ముఖచంద్రం చేతనే నేత్రానందం కలుగుచుండగా ఇంక చంద్రునితో పనియేమి.

ఇందు ముఖానికి చంద్రునికి తాద్రూప్యం చెప్పబడింది. చంద్రుడు ఉపమానం. స్త్రీ ముఖ చంద్రం ఉపమేయం. స్త్రీ ముఖం వల్లె ఆనందం కలుగుతుంటే ఇక అసలు చంద్రుడు అవసరం లేదు. ఇందు ఉపమేయమైన ముఖానికి ఆధిక్యత గాని న్యూనతగానీ చెప్పలేదు. కాబట్టి ఇది అనుభయా భేదతాద్రూప్యం అయింది.

5. **అతిశయోక్తి అలంకారం :** ఒక వస్తువును ఉన్నదాని కంటే అతిశయించి వర్ణించుట అతిశయోక్తి గోరంతను కొండంతలుగ వర్ణించడం. ఉన్నదానికంటే ఎక్కువ చేసి చెప్పుట ఈ అలంకారం 8 విధాలు.

1. రూపకాతిశయోక్తి
2. సాపహ్నోతిశయోక్తి
3. భేదకాతిశయోక్తి
4. సంబంధాతిశయోక్తి
5. అసంబంధాతిశయోక్తి
6. అక్రమాతిశయోక్తి

7. చపలాతిశయోక్తి

8. అత్యంతాతిశయోక్తి

రూపకాతిశయోక్తి : ఉపమానం మాత్రం చెప్పి ఉపమేయాన్ని మరుగుపరచి చెప్పుట రూపకాతిశయోక్తి.

ఉదా : నల్ల కలువల జంట నుండి వాడియైన బాణములు వెలువడుచున్నవి.

కలువలు	-	ఉపమానము
కళ్ళు	-	ఉపమేయం
బాణములు	-	ఉపమానం
చూపులు	-	ఉపమేయం

యువతి యొక్క నేత్ర ద్వయం నుండి వాడియైన చూపులు వెలువడినవి. ఉపమేయం చెప్పక కేవలం ఉపమానం మాత్రం రూపకాతిశయోక్తి అయింది.

2. **సాపహ్నోతిశయోక్తి :** అపహ్నోతితో కూడియున్న సాపహ్నోతిశయోక్తి అలంకారం అవుతుంది.

ఉదా : ఓ రాజా నీమాటల యందే అమృతం ఉండగా భ్రాంతి మతులు దానిని చంద్రునిలో వెదకుచున్నారు. రాజా నీమాటలలోనే అమృతం అన్నది అతిశయోక్తి, చంద్రునిలో వున్నది అమృతం కాదు. అనునది అపహృతి. ఇందు అతిశయోక్తి అపహ్నోతితో కూడి ఉంది కాబట్టి సాపహ్నాతిశయోక్తి అయింది.

3. **భేదకాతిశయోక్తి :** లోకసామాన్య విషయాలనే భిన్నంగా వర్ణించి చెప్పుటు,

ఉదా : ఈ రాజు యొక్క గాంభీర్యమే వేరు. ఇతని ధైర్యమే వేరు. లోకప్రసిద్ధమైన ధైర్య గాంభీర్యాల కంటే రాజులో లోకోత్తమైన గాంభీర్య ధైర్యాలు కలవని చెప్పడం. మామూలుగా ఉండే గాంభీర్య ధైర్యాలు కన్నా ఈ రాజులో ఎక్కువ చేసి చెప్పడం. భేదంగా చెప్పడం చేత భేదకాతిశయోక్తి అయింది.

4. **సంబంధాతిశయోక్తి :** సంబంధాతిశయోక్తి స్వాదయోగే యోగకల్పనకు సౌధాగ్రాణి పురస్ప్యాస్య స్పృశన్తి విధుమండలమ్. సంబంధముకాని చోట సంబంధమున్నట్లు వర్ణించుట సంబంధాతిశయోక్తి అలంకారము..

ఉదా : ఈ పట్టణము యొక్క మేడ భాగములు చంద్రమండలమును అంటుచున్నవి. నిజంగా మేడలు చంద్రమండలమును అంటవు. చంద్రమండలానికి మేడలకు సంబంధము లేకున్న ఉన్నట్లు వర్ణించినందున సంబంధాతిశయోక్తి అయింది.

5. **అసంబంధాతిశయోక్తి :** సంబంధం ఉన్నా లేదని చెప్పుట అసంబంధాతిశయోక్తి అలంకారం.

ఉదా : ఓ రాజా నీవు దాతవగుచుండగా (యాచకులమైన) మేము కల్ప వృక్షాదులను ఆదరింపము.

యాచకులు కఠిన వరాలు' తీర్చే కల్ప వృక్షాన్ని ఆశ్రయించుట సహజం యాచకులకు కల్ప వృక్షానికి సంబంధం వున్నా. లేనట్లు చెబుతూ, రాజు యొక్క దాన గుణాన్ని ఎక్కువ చేసి చెప్పడం వల్ల అసంబంధాతి శయోక్తి అయింది.

6. **అక్రమాతిశయోక్తి :** కార్య కారణములు రెండూ ఒకసారి జరుగుట అక్రమాతిశయోక్తి అలంకారం.

ఉదా : రాజు వంటి వారిని బాణములు సంధించగానే శత్రువులు నేలకూలిరి.

రాజు బాణములను వదలిన తర్వాత శత్రువులు నేలకూలుట సహజం. కానీ ఇక్కడ రాజు యొక్క బాణములు వింటినారిని తాకిన వెంటనే శత్రువులు నేలకు కూలుతున్నారని, శర సంధాన కార్యం శత్రు పతన కార్యం ఒకేసారి జరిగినట్లు వర్ణించడం వల్ల ఇది అక్రమాతిశయోక్తి అయింది.

7. **చపలాతి శయోక్తి** : కారణ ప్రసక్తి మాత్రంగాను కార్యం ఉత్పన్నమైనట్లు వర్ణించుట. చపలాతిశయోక్తి అలంకారం.

ఉదా: ప్రియుడు ప్రయాణమై వెళ్ళుచున్నానని చెప్పగానే ప్రియురాలికి ఉంగం కడియమైంది. నాయకుని ప్రయాణం వినగానే నాయిక కృశించడంవల్ల ఉంగరం కడియం అయిందని దీని అర్థం. నిజానికి నాయకుడు దూరప్రాంతం వెళ్ళిన తర్వాత కొన్ని రోజులకు నాయిక విరహవేదనచే చిక్కి ఉంగరం కడియమౌతుంది. కానీ ఇక్కడ ప్రయాణ వార్త వినగానే ఉంగరం కడియమైందని చెప్పుట చేత చపలాతిశయోక్తి అయింది. ప్రియుని ప్రయాణ వార్త కారణం, నాయిక సన్నబడటం కార్యం. రెండూ ఒక్కసారే జరిగినని కాబట్టి చపలాతి శయోక్తి అయింది.

8. **అత్యంతాతిశయోక్తి** : కారణము ముందు తర్వాత కార్యం చెప్పుట క్రమం, సహజం. కానీ కార్యం ముందు చెప్పి తర్వాత కారణం చెప్పుట అత్యంతాతిశయోక్తి అలంకారం.

ఉదా: ముందు నాయిక కోసం పోయింది. తరువాత నాయకుడు నాయికను ఊరడించెను.

నాయకుని ఊరడింపు ముందు, తర్వాత నాయిక కోపం పోవుట సహజం. వర్ణించడం కూడా అలాగే వర్ణించాలి. కానీ దీనికి వ్యతిరేకంగా ముందు కోపంపోవుట, తర్వాత ఊరడించుటకు వర్ణించుటచే దీనిని అత్యంతాతిశయోక్తి అలంకారం అంటారు.

6. **దృష్టాంతాలంకారము** :

సంస్కృత లక్షణం : "చేద్బింబ ప్రతిబింబత్వం దృష్టాంత స్తదలంకృతిః
త్వమేద కీర్తిమాత్రాజన్ వీధు రేవ కాంతిమాన్

తెలుగు లక్షణం : కృతిబింబ ప్రతిబింబా
కృతి đదగ దృష్టాంత మగును నీ వనము
న్నత కీర్తి సమన్వితుడవు
సీత కిరణుడు, కాంతియుతుడు క్షితి నను పోలినన్

ఉపమాన ఉపమేయ ధర్మాలను బింబ ప్రతిబింబ భావంతో వర్ణించుట దృష్టాంతం.

ఉదా : ఓ రాజా నీవే కీర్తిగలవాడవు. చంద్రుడే కాంతిగలవాడు.

సమన్వయం : ఇందు రాజు ఉపమేయం. చంద్రుడు ఉపమానం. కీర్తి, కాంతి, రెండింటి ధర్మాలు వేరు వేరు. అయినా తెలుగుట అనే ఒకే సాదృశ్యం చెప్పడం వల్ల దృష్టాంతాలంకారం అయింది. రాజు కీర్తితో వెలుగుతాడు. చంద్రుడు కాంతితో లుగుతాడు రాజు విషయం చెప్పేటప్పుడు రాజుబింబము. చంద్రుడు ప్రతిబింబము. చంద్రుడు విషయం చెప్పేటప్పుడు చంద్రుడు ఎఎ కంబము. రాజు ప్రతిబింబము. ఇద్దరి గొప్పదనం 'వెలుగు' కాబట్టి బింబ ప్రతిబింబ భావంతో దృష్టాంత మయింది.

7. **ఉల్లేఖాలంకారము:**

సంస్కృత లక్షణం : బహుభిర్బహు ధోల్లేకానేక స్కార్లె ఇష్యతే
స్త్రీ భిః కామోర్ధిభి స్స్వర్ధుః కాలశ్శత్రుభిరైక్షిసః

తెలుగు లక్షణం : పెక్కు విధముల నొక్కనిఉ పెక్కువార
లెన్న మల్లేఖ మగునది యెటుల నన్న
అంతడు గన్పట్టి వింతల కతను దనగ
అర్థులకు కల్పకము, కాలుఉదరుల కనగ

ఒకే వస్తువును అనేకులు అనేక విధాలుగా భావించినచో అది ఉల్లేఖాలంకారం అవుతుంది.

ఉదా : అతనిని స్త్రీలు మన్మథునిగాను, యాచకులు కల్పతరువుగాను, శత్రువులు యమునిగాను తలంచారు.

సమన్వయం : ఒకే వ్యక్తిని స్త్రీలు, యాచకులు, శత్రవులు, రకరకాలుగ ఊహించడం వల్ల ఇది ఉల్లేఖాలంకారం అయింది. డిగా ఒకే వ్యక్తిలో అనేక ధర్మాలు చెప్పబడినవి కాబట్టి ఉల్లేఖం.

మరొక విధంగా ఉల్లేఖం :

లక్ష్యం: ఒకే వస్తువును వేర్వేరు ధర్మాలను బట్టి ఒకే వ్యక్తి భిన్న వస్తువులుగా భావించడం ఉల్లేఖం.
ఉదా : అతడు వాక్కులందు బృహస్పతి, కీర్తియందు అర్జునుడు, బాణ ప్రయోగమున భీష్ముడు.

సమన్వయం : ఒకే వ్యక్తిలోని భిన్న ధర్మాలను బట్టి అతనిని బృహస్పతిగాను, ఆర్మచునిగాను, భీష్మునిగాను భావించు అన్నందున ఉల్లేఖం అయింది. అనగా ఒకే వ్యక్తిలో అనేక ధర్మాలు చెప్పబడినవి కాబట్టి ఉల్లేఖం.

8. **శ్లేషాలంకారము** : నానార్ధ సంశ్రయ శ్లేషా వర్ణ్యా వర్ణ్యో భయాశ్రతః అనేక అర్ధాలు గల శబ్దాలను ప్రయోగించిన శ్లేషాలంకారం శిదీ ప్రకృత, అప్రకృత ప్రకృతా ప్రకృతా శ్లేషలని మూడు విధాలు

1. **ప్రకృత శ్లేష** : రెండర్ధాలు ప్రకృతము అయితే అది ప్రకృత శ్లేషాలంకారం.
ఉదా : పుష్కర నేత్రుడు, మాధవుడు, చతురాత్మా భుజపటిష్టుడు బాణాంతకుడు, కాలసానవతంసుడు, నిత్యము మము రక్షించుగాక.

సమన్వయం : కమలముల వంటి నేత్రాలు కలవాడు లోకాలన్నింటిని నాలుగు భుజాలచే రక్షించే సామర్ధ్యము కలవాడు. బాగాసురునికి యముని వంటివాడు నెమలి పింఛాన్ని తలపై ధరించినవాడు లక్ష్మీవల్లభుడు అయిన విష్ణుమూర్తి మమ్ము నిత్యము రక్షించు గాక అని ఒక అర్ధం.
2. సర్పముల వస్త్రాలుగా కలవాడు సకల భవనాలను తన భుజబలంతో కాపాడువాడు. మన్మధుని బూడిద చేసినవాడు, చంద్రుని తలపై ధరించినవాడు అవనివాసుడు. పార్వతి భర్త అయిన శివుడు మమ్ము నిత్యము రక్షించు గాక.

ఇందులో హరి, హరుల విషయం చెప్పబడింది. రెండు అర్థాలు ప్రధానమైనవి, రెండు ప్రకృతములే, కాబట్టి ఇది ప్రకృత శ్లేష

3. **అప్రకృత శ్లేష :** ప్రకృతమును చెప్పేటప్పుడు అప్రకృతం జ్ఞాపకం వచ్చిన అది అప్రకృత శ్లేష

ఉదా : ఆ స్త్రీ అబ్జసుందరముఖి. ప్రవాళధరోష్ఠ కాంచనాభంగి అచలో రుకటి.

సమన్వయం :

అబ్జము - పద్మము, చంద్రుడు

ప్రవాలము - పగడము, చిగురు

కాంచనము - బంగారం, సంపెంద

అచలము - కొండ, భూమి

ఒక అర్థంలో ఆమె పద్మం వంటి అందమైన ముఖం, పగడం వంటి పెదవి, బంగారం వంటి దేహం, కొండ వంటి నితంబము కంది అని ఒక ప్రకృతార్థం.

అప్రకృతార్థంలో చంద్రుని వంటి ముఖం, చిగురాకు వంటి పెదవి, సంపెంగ పువ్వు వంటి సువాసనతో కూడిన మృదువైన శరీరం భూచక్రమంతటి బిరుదులు కలది అని పై అర్థం చెప్పేటప్పుడు రెండో అర్థం అప్రకృతం. క్రింది అర్థం చెప్పేటప్పుడు పైన చెప్పిన అర్థం అప్రకృతం. ఈ విధంగా ప్రకృతార్థం చెప్పటప్పుడు అప్రకృతార్థం స్ఫురించినచో అది అప్రకృత శ్లేష

3. **ప్రకృతా ప్రకృత శ్లేష :** ప్రకృతము, అప్రకృతము రెండు ప్రధానంగా స్ఫూరించినచో, రెండూ గ్రహించిన అది ప్రకృతా ప్రకృత శ్లేష.

ఉదా : ఉచ్చురద్భూరి :కీలాలుడైన వాహినీ పతి విరాజిల్లెను

సమన్వయం : పైకి ఉబుకు చున్న రక్త ధారలు కలవాడు అయిన సేనాపతి ప్రకాశంచెను. అతి ప్రకృతార్థం. ఇది సేనాపతి పరమైన అర్థం పైకి లేచుచున్న గొప్ప బలం కలవాడు నదులకు భర్త అయిన సముద్రుడు విరాజిల్లెను ఇది సముద్రపరమైన అర్థం.

అప్రకృతార్థం

కలాల - రక్తము, జలము

వాహినీ - సేనాపతి, సముద్రం.

సేనాపతి అర్థం ప్రకృతంగా చెప్పునపుడు సముద్ర పరమైన అర్థం అప్రకృతం.

సముద్ర పరమైన అర్థం, చెప్పునప్పుడు సేనాపతి పరమైన అర్థం అప్రకృతం.

ఈ విధంగా ప్రకృతా ప్రకృతం రెండూ స్పష్టంగా ప్రధానంగా చెప్పడం చేత ప్రకృత ప్రకృత శ్లేష అయింది.

ముగింపు :

ఈ పాఠం ద్వారా అలంకారం గురించి శబ్ద, అర్థాలంకారాలలోని వివిధ రకాలను గురించి ఉదాహరణలతో సహా తెలుసుకున్నాం.

ఉపయుక్త గ్రంథాలు :

1. బాల వ్యాకరణం 2. ఆంధ్ర చంద్రాలోకం

డాక్టర్ బి. జ్యోతిస్వరూపరాణి.
రీడర్, తెలుగుశాఖ, అధ్యక్షులు,
జి.యమ్.జి.కళాశాల, తెనాలి.

304TL21

మాదిరి ప్రశ్నాపత్రం

M.A. TELUGU

SEMESTER - III - PAPER-IV

PROUDA VYAKARANAM CHANDOLANKARALU

ప్రౌఢ వ్యాకరణం - ఛందోలంకారాలు

సమయం: 3 గంటలు **మార్కులు: 70**

1. ఈ క్రింది వానిలో ఐదు సూత్రాలకు వ్యాఖ్య రాయండి. **(5 × 6 = 30)**

(a) నకారంబ సాధారణంబు దుత్రంబు.

(b) ఒకానొకచో జకారంబుభయంబునగు.

(c) తరువములందును నలఘు రేఫము గలదు.

(d) కోట పేటలు వైకృతములు.

(e) కపిల శబ్ద భవనము కవిల శబ్దంబొండు గానంబడెడి.

(f) కొన్ని యెడల, బ్రామాణిక ప్రయోగంబులం ద్రుతంబున కచ్చు పరంబగుచో ద్విత్వంబు చూపట్టెడి.

(g) చిట్టడవి(జిట్టి.

(h) కొన్నియెడల ద్వంద్వంబునం బదంబు మీది చతపలకు సదవలు గానంబడవు.

(i) నెన్నడాదులన్ నెఱిదగు.

(j) ఆమ్రేడితంబు పరంబగునపుడు కృతహ్రస్వంబునకు దీర్ఘంబగు.

2. ఈ క్రింది వానిలో రెండింటిని వివరించండి. **(2 × 5 =10)**

(a) ప్రాదిప్రాసము.

(b) వికల్ప ప్రాసము.

(c) బిందు ప్రాసము.

(d) ఉభయ ప్రాసము.

3. ఈ క్రింది వానిలో రెండింటిని వివరించండి. **(2 × 5 = 10)**

(a) స్వరయతి.

(b) రీవిరమము.

(c) నిత్యయతి.

(d) వర్గయతి.

4. ఈ క్రింది వానిలో నాల్గింటిని వివరించండి. **(4 × 5 = 20)**

(a) రూపక.

(b) ఉత్ప్రేక్ష.

(c) సందేహ.

(d) అతిశయోక్తి.

(e) దృష్టాంత.

(f) పరికర.

(g) సమాసోక్తి.

(h) వ్యాజస్తుతి.